

**T.C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

125679

MA'MER B. RÂŞİD ve el-CÂMİİ

125679

Abdullah SADIKER

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2003

**T.C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

MA'MER B. RÂŞİD ve el-CÂMİİ

Abdullah SADIKER

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Danışman: Prof. Dr. Ali Osman ATEŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2003

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ali Osman ATEŞ

(Danışman)

Üye : Doç. Dr. Nasi ASLAN

Üye : Yrd. Doç. Abdullah ALPEREN

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

25.6./2003

Prof. Dr. Mahir FİSUNOĞLU
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ÖZET

MA'MER B. RÂŞİD ve el-CÂMÎ'

Abdullah SADIKER

Yüksek Lisans Tezi: Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ali Osman ATEŞ

Haziran 2003, 167 Sayfa

Bu tezin konusu meşhur hadis alimlerinden biri olan Ma'mer b. Râşid es-San'ânî (95/153-713/770) ve eseri *el-Câmi*'dir. Amacı Ma'mer ve eserini yanlış bilinenlerden arındırarak tanıtmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için eser ve müellifi hakkında yanlış bilinenler tenkid edilmiştir.

Araştırma bir giriş, üç bölüm ve bir ekten oluşmaktadır. Giriş bölümünde kullanılan kaynaklar ve konu ile ilgili daha önce yapılan araştırmalar tanıtılmış, konunun tarihteki yeri belirlenmiştir. Birinci bölüm Ma'mer'e, ikincisi *el-Câmi*'ye, üçüncüsü de Ma'mer'e yöneltilen tenkidlere ayrılmıştır. Daha sonra da elde edilen bilgiler sonuç kısmında ifade edilmiştir.

Bölümlerden birincisinde Ma'mer'in hayatı, hocaları, öğrencileri, eserleri, ilmi kişiliği, itikadi, fikhî ve siyasi görüşleri ile etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Hocaları, eserleri ve görüşleri hakkında yeni ve önemli bilgilere ulaşılmıştır.

İkinci bölümde ise hadis edebiyatında Câmiler hakkında kısa bilgiler verilip Ma'mer'in *Câmi*'inin bunlar arasındaki yeri belirlenmiştir. Daha sonra da *el-Câmi*'nin zamanımıza ulaşması söz konusu edilip muhtevası hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca büyük hadis alimleri Buhârî ve Müslim'in Ma'mer'den rivayetleri hakkında bazı yeni bilgiler elde edilmiştir. Bölüm sonunda Buhârî ve Müslim'in Ma'mer'den yaptığı nakiller şemalarla gösterilmiştir.

Ma'mer'e yöneltilen tenkitlere ayrılan üçüncü bölümde, Ma'mer'e yöneltilen tenkitler inceleme konusu yapılmıştır. Bunlardan en önemli ve dikkat çeken ise yanında hiçbir kitabı olmadığı için Basra'da yaptığı rivayetlere güvenilemeyeceği iddiasıdır. Ma'mer'e yöneltilen bir diğer eleştiri konusu ise bazı hocalarından yaptığı rivayetlerdir.

Bu bölümde eleştiriye konu olan hususların haklılığı ya da haksızlığı değerlendirilmiştir.

Araştırma bir de ek içermektedir. Burada Buhârî ve Müslim'in Ma'mer'den yaptıkları rivayetler kitab ve bab isimlerine işaret edilerek uzun bir liste halinde sunulmuştur.

Sonuçta ise araştırma süresince elde edilen bilgiler, yeni tespitler ve bazı önemli değerlendirmeler özet olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Peygamber, Hadis, Sahih, Ma'mer b. Râşid, Yemen.

ABSTRACT**MA'MAR B. RASHID AND HIS AL-CÂMI'****Abdullah SADIKER****Master Degree Thesis, the Department of the Basic Islamic Sciences****Supervisor: Prof. Dr. Ali Osman ATEŞ****June 2003, 167 Pages**

The main subject of this thesis is one of the famous traditionists Ma'mar b. Rashid (lived 95-153/713-770) and his al-Câmi'. The aim of the study is to introduce Ma'mar and his work by clarifying wrong information on them. In order to realize this aim, the information about the author and his work has been criticized.

The study consists of an introduction, three chapters and an addition. The Introduction surveys the sources which were used in thesis, introduces the studies which were formerly made on the same subject and determines the topic in the history. The Chapter One is devoted to Ma'mar, the Chapter Two al-Câmi' and the Chapter Three to the criticism directed to Ma'mar. In the conclusion, there is a summary of the findings of the study.

The Chapter One tries to investigate the life of Ma'mar, his teachers and students, his work and his personality as a scholar; his theological, juridical and political ideas and their effects. This chapter has found out some new and significant information on his teachers, works and ideas.

The Chapter Two firstly gives short informations about the Câmis in hadith literature and then determines Ma'mar's Câmi among them. Secondly, it makes some remarks about how al-Câmi reached us and gives a detailed examination of its contents. Furthermore, in the chapter, some new information about al-Bukhârî an Muslim's narrations from Ma'mar has been obtained. Finally the narrations which are narrated by al-Bukhârî and Muslim from Ma'mar are shown as diagrams.

The Chapter Three, which is devoted to the criticisms directed to Ma'mar, examines any criticisms which were directed to him. The most important and remarkable one among these criticisms is claim that the narrations which are narrated by Ma'mar in

Basra is untrustable, because of the fact that during this time he hasn't any book with him. The other important criticism is some narrations which are narrated by Ma'mar from some teachers. All of the criticisms were evaluated and reached to the conclusion about the criticism.

The study contains an additional. In this additional the narrations which are narrated by al-Bukhârî and Muslim in their books shown as a long list.

In the conclusion, the informations, new fixings and some remarkable evaluations which are obtained during the study are presented as a summary.

Keywords: Prophet, Hadith, Truth Rumour, Ma'mar b. Rashid, Yemen.

ÖNSÖZ

Hicrî 153 tarihinde vefat etmiş olan Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*' adlı eseri zamanımıza intikal eden en eski hadis vesikalarından biri olduğu gibi aynı zamanda hadis edebiyatının muhtelif tekamül evrelerinin aydınlatılması bakımından da büyük bir önem taşımaktadır. Özellikle hadislerin ilk yazılı kaynakları, tedvin ve tasnifin başlangıcı hakkında yanlışlıkların giderilmesi ve hadisleri inkar etme amacına matuf iddiaların cevaplanmasında Ma'mer'in *el-Câmi*'inin dikkatle incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Esasen sadece Ma'mer'in eseri *el-Câmi* değil, hicrî II. asır içerisinde yazılan bütün eserleri dikkatle tetkik etmek, bu konudaki araştırmaları yoğunlaştırmak, İslamî araştırmaları mezheplerin teşekkülü ve tasnif dönemi sonrasına inhisar etmemek gerektiğine inanıyoruz. Her nedense sanki İslam mezhepleriyle başlıyormuş gibi ilmî çalışmaların bu dönem sonrasında yoğunlaşması, ilk iki asrın uzun yıllar boyunca ihmal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bize göre ise İslam'ın ortaya çıkışına daha yakın olan bu dönem, İslam'ın anlaşılması, islamî ilimlerin ve bunlar içerisinde hadis ilminin geçirdiği tekamül evrelerinin doğru okunması için daha önemlidir. İşte tüm bu nedenlerle araştırmamızın konusu olarak II. asırda yaşamış olan Ma'mer b. Râşid ve eseri *el-Câmi*'yi seçtik. İslam'ı her türlü tarihi etkilerinden arındırarak öğrenmek ve günümüzün meseleleri için çözüm üretebilmek konusunda bu şekilde erken dönem araştırmalarının büyük bir yeri olduğuna inanıyoruz.

Ma'mer bugünkü anlamda hiçbir mezhebin mensubu değildir. Hiçbir konu ya da kişi hakkında olumsuz önyargılar taşımamış, hiçbir fikre körü körüne saplanmamıştır. O denli yalın bir ilim öğrenme arzusu vardır ki bu konuda hiçbir engel onu yıldıramamıştır. Devrinin siyasi çatışmalarından ve ihtilaflarından uzak olmuş, tüm Müslümanlara aynı mesafede durmuştur. Böyle bir tavrın tüm Müslümanlara örnek teşkil edeceğini, etmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Ma'mer'in yaşadığı dönemde önemli bir konu olan ehl-i hadis veya ehl-i rey taraftarı olma meselesinde ise Ma'mer'in bazı söz ve uygulamalarına bakıldığında çelişkiler görülebilir. Çünkü Ma'mer, bu iki ekolden birinin açıkça taraftarı olmaktan çok her iki ekolden de sayılabilecek fikirlere sahiptir. Bize göre ise Ma'mer, bazı hocalarının etkisi sebebiyle ehl-i hadisin etkisinden tam olarak kurtulamamış bir ehl-i rey taraftarıdır.

Elbette Ma'mer ve *el-Câmi* bizim ele aldığımız konuların dışında başka açılardan da incelenebilirdi. Ancak bizim hem eser hem de müellifini tez konusu olarak

belirlememiz, bazı konuları başka araştırmalara bırakmamızı gerekli kılmıştır. Ma'mer ve eseri üzerinde geniş çaplı bir incelemenin yapılmamış olması işimizi zorlaştırmıştır. Bizce önemli gördüğümüz bazı konuları derinlemesine incelemeye çalışırken bazı konuları daha sonraki çalışmalarımıza bırakmak zorunda kaldık. Ancak tüm bunlara rağmen Ma'mer ve *el-Câmi*'inin doğru tanınması, Ma'mer'e yöneltilen tenkidlerin açıklanması için elimizden gelen her türlü gayreti gösterdiğimizi belirtmeliyiz.

Araştırmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde kaynaklar, Ma'mer ve eseri üzerine yapılan çalışmalar konusunda bilgi verilmiş, konunun bağlamlarından kopuk olmaması için Ma'mer'in yaşadığı ve eserini yazdığı tarihi ortam tespit edilmeye çalışılmıştır. Çünkü bir şahsı veya eserini içinde bulunduğu ortamın şartlarından, dinî, tarihî, kültürel, coğrafik, siyasî ve ictimai bağlamlarından kopuk olarak ele almak araştırmacıyı çok yanlış sonuçlara götürebilir.

Birinci bölüm Ma'mer'e ayrılmış, hayatı, hocaları, öğrencileri, ilmi kişiliği, görüşleri ve eserleri incelenmiştir. Gerek Ma'mer ve gerekse hocaları – öğrencileri incelenirken sadece biyografik ve kronolojik bilgi verilmekle yetinilmemiş, bunun yanında onların çeşitli meselelerle ilgili görüşleri, yaşadıkları dönemin problemlerine yaklaşım tarzları ele alınmaya çalışılarak bu yönden de tanıtılmalarına gayret gösterilmiştir.

İkinci bölüm ise *el-Câmi*'ye ayrılmış, önce hadis edebiyatında camiler hakkında kısa bilgiler verilmiş, bunu müteakiben Ma'mer'in *el-Cami*'inin tertibi ve muhtevası, yazılı kaynakları, rivayet sigaları hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra bizce önemli görülen *el-Câmi*'de mübhem ve meçhul rivayetler ve bu rivayetlerin daha sonraki kaynaklarda ne şekilde yer aldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Buradaki amacımız *el-Câmi*'de sayıları 113'ü bulan meçhul ve mübhem ravilerle yapılan rivayetlerin mahiyetini öğrenmek, bu rivayetlerin *el-Câmi*'den daha sonra yazılmış kitaplarda yer alıp almadığını tespit etmektir. Çünkü eğer bu meçhul ve mübhem rivayetler başka hiçbir kaynakta bulunmayan garib ve şâz rivayetler olsaydı bu takdirde 113 rivayet *el-Câmi* için problemlili rivayetler olacaktı. Bu yöntemi aynı sebeplerle *el-Câmi*'de Ma'mer'e ait olmayan rivayetlere de uygulamaya çalıştık. Ayrıca eserde munkatı' ve mürsel rivayetlerin daha sonraki kaynaklarda nasıl muttasıl hale geldiğini örneklerle göstermeye çalıştık. Aynı şekilde Ma'mer'in isnaddaki kişiler hakkında veya hadisin merfû olup olmadığı ile ilgili şek ifadelerini de örnekleriyle gösterdikten sonra bu rivayetlerden bazılarının tasnif dönemi eserleri içerisinde nasıl yer aldığını tespiti

çalıştık. Ma'mer'in rivayette bulunduğu hocalarından yaptığı rivayetleri bazı matematiksel göstergelerle değerlendirmeye çalıştıktan sonra Buhârî ve Müslim'in Ma'mer'den yaptıkları rivayetleri değerlendirmeye tabi tuttuk. Bu bölümde verilen bilgilerde Habîburrahmân el-A'zamî'nin tahkikiyle *Musannef*'in sonunda (X/379, 19419 hadisten XI. cildin sonuna, 21033'e kadar) 1983 yılında neşredilen 2. baskı esas alınmıştır. Bu sebeple referanslarda Ma'mer'in eseri X ve XI. ciltler olarak gösterilmiş, herhangi bir karışıklığa meydan verilmemesi için hadis numaraları da dipnotlarda belirtilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Ma'mer'e yöneltilen tenkidler ve *el-Câmi*'de zayıf sayılan isnadlar incelenmiş, münekkidler tarafından ona yöneltilen tenkidlerin nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ma'mer'in ve *el-Câmi*'nin güvenilirliğine bu tenkidlerin zarar verip vermeyeceği ve tutarlılıkları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Aslında bu bölüm ikinci bölümün sonuna eklenebilirdi. Ancak konu bir yönüyle Ma'mer'i, bir yönüyle de eserini ilgilendirdiği için fazla bir hacme sahip olmasa da ayrı bir bölümde incelenmesi daha uygun görülmüştür.

Tezimizde bir de ek bulunmaktadır. Bu bölümde Ma'mer'in, Sahihayn olarak bilinen Buhârî ve Müslim'de hangi bölümlerde ne kadar rivayetinin olduğunun görülebilmesi için bu listeyi tezin sonunda ek olarak kaydetmenin uygun olacağını düşündük.

Bu çalışma SOSBE.2002.YL.36 proje no ile Ç.Ü. Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir. Son olarak şu hususu da belirtmek istiyorum: Akademik çalışmalara başladığım ilk günden beri hiçbir yardımı esirgemeyen, elimden tutup yol gösteren ve bu araştırma konusunun tespitinde yardımcı olup beni bu konuya yönlendiren, tezi okuyarak uyarıları ile tezin oluşmasında önemli katkıları bulunan muhterem danışman hocam Prof. Dr. Ali Osman ATEŞ'e en samimi şükranlarımı iletmek istiyorum. Araştırmam boyunca fikirlerinden istifade ettiğim, ulaşamadığım kaynakların temininde yardımcı olan Doç. Dr. Halife KESKİN, Dr. Hayri KAPLAN ve Dr. Muhammed YILMAZ'a teşekkürlerimi sunarım. Hadis ilminde önemli bir yere sahip olan Ma'mer ve *el-Câmi* hakkındaki bu araştırmamızın İslam'ın doğru anlaşılmasına ve hadis çalışmalarına yardımcı olmasını temenni ediyorum.

İÇİNDEKİLER

Özet	IV
Abstract	VI
Önsöz	VIII
Kısaltmalar	XIV

GİRİŞ

1.1. Kaynaklar	1
1.2. Ma'mer b. Râşid ve el-Câmi Üzerine Yapılan Çalışmalar	3
1.3. Ma'mer'in Yaşadığı Dönem	5
1.3.1. Mamer'in Yaşadığı Dönemde Genel Durum	5
1.3.2. Ma'mer'in Yaşadığı Dönemde Yemen	13
1.3.3. Yemen'de Harici Ayaklanmaları	14

BİRİNCİ BÖLÜM

MA'MER B. RÂŞİD

2.1. Künyesi, Nesebi ve Nisbesi	17
2.2. Hayatı	17
2.3. Hocaları	20
2.3.1. Katâde b. Di'âme (v. 117/735)	22
2.3.2. Eyyûb es-Sahtiyânî (v. 131/748)	24
2.3.3. İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/741)	25
2.3.4. Abdullah b. Tâvus b. Keysân el-Yemânî (v. 132/749)	28
2.4. Öğrencileri	29
2.4.1. Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v. 211/826)	29
2.4.2. Abdullah b. el-Mübârek (v. 181/797)	32
2.5. Eserleri	34

2.6.	Hadis Tahammül Yolları	35
2.7.	Ta'lim (İlim Öğretme) Metodu.....	38
2.8.	Ma'mer'in Fıkhî Görüşleri	41
2.9.	Ma'mer'in İtikadî Görüşleri	47
2.10.	İlmi Kişiliği, Hadisçiliği, Takva ve Verası.....	48
2.11.	Alimlerin Ma'mer Hakkındaki Görüşleri	51

İKİNCİ BÖLÜM

el-CAMİ

3.1.	Hadis Edebiyatında Câmî'ler.....	52
3.2.	el-Camî'nin Nüshaları ve Ravileri	53
3.3.	el-Camî'nin Tertibi ve Muhtevası.....	59
3.4.	el-Camî'de Sened ve Metin Tenkidi	62
3.5.	el-Camî'nin Yazılı Kaynakları	64
3.6.	el-Camî'nin Hadisleri.....	66
3.7.	el-Camî'de Rivayet Sîgaları	66
3.7.1.	Belâğ Sîgaları.....	67
3.7.2.	Ahberenî-Ahberenâ Sîgaları	68
3.7.3.	Haddesenî-Haddesenâ Sîgaları	70
3.7.4.	Semi'tü Sîgası	71
3.7.5.	An'ane Sîgası	71
3.8.	el-Camî'de Mübhem ve Meçhul Râviler.....	72
3.9.	el-Câmî'de Ma'mer'e Ait Olmayan Rivayetler	84
3.10.	el-Câmî'de Munkatı', Mürsel, Mu'allak Senedler ve Bunların Muttasıl Hale Gelmesi	93
3.11.	el-Câmî'de Senedlerdeki Şek İfadeleri.....	100
3.12.	Ma'mer'in Rivayette Bulunduğu Hadis Hocaları ve Bunlardan Yaptığı Rivayetlerin el-Câmî'ye Oranı.....	106
3.13.	Buhârî ve Müslim'de Ma'mer'den Yapılan Rivayetler	111

3.13.1. Buhârî'de Ma'mer'den Yapılan Rivayetler	111
3.13.2. Müslim'de Ma'mer'den Yapılan Rivayetler	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-CÂMÎ'YE ve MA'MER B. RÂŞİD'E YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER ve el-CÂMÎ'DE ZAYIF SAYILAN İSNADLAR

4.1. Basra'da Hıfzından Yapmış Olduğu Rivayetler Sebebiyle Eleştirilmesi	122
4.2. Iraklılardan Yapmış Olduğu Rivayetler Sebebiyle Eleştirilmesi	123
4.3. Bazı Ravilerden Yaptığı Rivayetleri Sebebiyle Eleştirilmesi	123
4.4. Şîî Olmakla İtham Edilmesi	124
SONUÇ	126
KAYNAKLAR	131
EK	140
ÖZGEÇMİŞ	167

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.y.	: Aynı yer
b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
b.y.y.	: Basım yeri yok
çev.	: Çeviren
Ç.Ü.	: Çukurova Üniversitesi
D.E.Ü.	: Dokuz Eylül Üniversitesi
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
trs.	: Tarihsiz
thk.	: Tahkîk
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

1.1. Kaynaklar

Bu bölümde, araştırmamızın metodu ve alanının tanıtılması amacıyla, kullanılan kaynaklar hakkında kısa bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Buradaki esas amacımız, bu alanın çalışanlarınca zaten yakinen bilinen kitapları tanıtmak değil, araştırma süresince daha çok hangi kaynaklara müracaat ettiğimiz ve bunlardan elde ettiğimiz bilgileri nasıl kategorize edip değerlendirdiğimiz hususunda bilgi vermektir.

Bilindiği gibi hadis alanında ricâl çalışması yaparken ilk müracaat edilmesi gereken kaynaklar tabakât kitaplarıdır. Bu sebeple Ma'mer'in, hocalarının ve öğrencilerinin hakkında bilgi sahibi olmak için öncelikle tabakât kitaplarına müracaat ettik. Erken dönem tabakât kitaplarından İbn Sa'd'ın (v. 230/845) *Tabakât*'ı ve Buhârî'nin (256/869) *et-Târîhu'l-Kebîr*'inden yararlandık. Bu eserlerde Ma'mer b. Râşid hakkında verilen bilgiler arasında ona yönelik tenkit içeren hiçbir ifadenin bulunmaması bizim açımızdan oldukça önemli ve dikkat çekiciydi. Çünkü sözü edilen eserlerin müellifleri yaşadıkları dönem itibarıyla Ma'mer'e en yakın müellifler oldukları halde ona yönelik kayda değer bir tenkide yer vermemiş olmalarından biz Ma'mer'in güvenilir ve dürüst bir alim olduğu sonucunu çıkardık. Zira bu müellifler başka pek çok şahıs için tenkitlere eserlerinde yer vermişlerdir.

Ulaşabildiğimiz kaynaklar içerisinde Ma'mer hakkında en geniş bilgiyi ihtiva eden kitaplar Mizzî'nin (742/1341) *Tehzîbu'l-Kemâl*'i ile Zehebî'nin (748/1347) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sıdır. Mizzî ve Zehebî'nin Ma'mer hakkındaki değerlendirmeleri genel olarak olumlu olmakla birlikte, Ma'mer'in Basra'ya annesini ziyaret için gittiğinde yanında hiçbir kitabının bulunmadığını, bu sebeple orada yapmış olduğu bazı rivayetlerde hata edebileceğini belirtmişlerdir.

Hadis ricâlinden bir şahsın araştırılmasında dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan birisi de onun alimler tarafından cerh mi yoksa tevsîk mi edildiği meselesidir. Bu sebeple biz de Sikât ve Du'afâ kaynaklarıyla cerh ve ta'dîl eserlerine başvurduk. Sika raviler hakkında yazılan ilk eserlerden 'İclî'nin (261/875) *Ma'rifetu's-Sikat*'ı ve İbn Hıbbân'ın (354/965) *es-Sikât*'ını inceledik. Her iki müellif de verdikleri

bilgilerde onu tevsik eden ifadelere yer vermişlerdir. Ayrıca bu konuda Suyûtî'nin (911/1505) *Tabakâtu'l-Huffâz*'ına da başvurduk.

Zayıf ve mecrûh ravileri inceleyen eserlerden ise 'Ukaylî'nin (323/935) *ed-Du'afau'l-Kebîr*'i, İbn Ebî Hâtim'in (327/939) *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'i, Nesâî'nin *Du'afâ'sı*, İbn Hacer'in *Lîsânu'l-Mizân*'ı, Zehebî'nin *Mîzânu'l-İ'tidâl* ve *el-Muğnî fi'd-Du'afâ'sı*, İbnu'l-Cevzî'nin (579/1183) *Du'afâ'sı* başvurduğumuz başlıca kaynaklar oldu. Bunlardan hiçbirinin Ma'mer hakkında zayıf veya mecrûh şeklinde bir değerlendirme yapmadıklarını tespit ettik. Ayrıca bazı kaynaklarda – her ne kadar doğruluğuna ihtimal vermesek de – Ma'mer'in Şîî olduğuna dair verilen bilgileri göz önünde bulundurarak Şî'a'ya ait tabakât kitaplarında Ma'mer hakkında bilgi bulunup bulunmadığını araştırdık. Bunların hiçbirinde Ma'mer'in adının bile geçmediğini tespit etmemiz bu iddiaların doğru olmadığı yönündeki kanaatimizi doğrulamıştır.

Ma'mer'in yaşadığı dönemle ilgili bilgi verilirken dilimizde yazılmış İslam Tarihi kaynaklarından Hüseyin ALGÜL ve Nuri ÜNLÜ'nün İslam Tarihi, Carl Brockelmann'ın İslamiyetin İlk Devrinde Dini – Siyasi Muhalefet Partileri, Hüseyin G. YURDAYDIN'ın İslam Tarihi başvurduğumuz başlıca kaynaklar oldu. Ayrıca Yemen'in, Ma'mer'in yaşadığı dönemde genel durumu, Yemen'de o dönemde hadis ilminin ne durumda olduğu gibi konuları ele alırken bu konu ile ilgili müstakil kaynaklara başvurmaya çalıştık. Bunlardan bazıları şunlardır: eş-Şâtîrî'nin *Edvâru't-Târîhi'l-Hadramî*'si, Muhammed Emin Sâlih'in *Târîhu'l-Yemeni'l-İslâmî*'si, Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî'nin *Târîhu'l-Yemeni'l-Fikrî fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*'si, el-Veşlî'nin *'İlmu'l-Hadîs fi'l-Yemen*'i, Abdurrahmân eş-Şuccâ'nın *el-Yemen fi Sadri'l-İslâm*'ı, Hasan Süleyman Mahmud'un *Târîhu'l-Yemeni's-Siyâsî fi'l-'Asri'l-İslâmî*'si, Muhammed Yahyâ el-Haddâd'ın *Târîhu'l-'Âm li'l-Yemen*'i, Sâlih el-Hâmid'in *Târîhu Hadramevt*'idir. Bahsettiğimiz kaynaklarda gerek o dönemde Yemen'in tarihî, siyâsî, ictimâî durumu ve gerekse Ma'mer'in hayatı hakkında önemli bilgiler bulduğumuzu belirtmeliyiz.

Tezimizin ikinci bölümünü oluşturan Ma'mer'in eseri *el-Câmi* hakkında ülkemizde yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğunu gördük. Aslında bu konu ile ilgili bir doktora tezi yapılmaktayken tez yürütücüsünün vefatı üzerine bu çalışma tamamlanamamıştır. Bunun dışında ülkemizde Ma'mer ve *el-Câmi* üzerine ikisi Bünyamin ERUL'a, biri Fuad SEZGİN'e ait olmak üzere üç makale yayınlanmıştır. Bunlardan özellikle Bünyamin ERUL'a ait "*Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)*" isimli

makalenin tezimizi hazırlarken ele almamız gereken konular ve Ma'mer'in eserinin incelenmesinde izlenecek yöntem ve metod konusunda oldukça faydalı ve yol gösterici olduğunu belirtmeliyiz. Bunlar dışında Ma'mer ve eseri üzerine Arap aleminde Muhammed Refet Sa'îd tarafından 1989 yılında hazırlanmış bulunan "*Ma'mer b. Râşid es-San'ânî*" isimli eser de sıkça başvurduğumuz kaynaklardan olmuştur. Eserde izlenen yöntem ve metod'un kategorik olmayışı ve bize göre bazı konuların gereksiz uzatılması gibi konularda bir kısım eksiklikleriyle birlikte bu eser de Ma'mer ve *el-Câmi* hakkında içerdiği bilgilerle tezimizi hazırlarken yararlandığımız başlıca kaynaklardan olmuştur.

Son olarak *el-Câmi*'de yer alan bazı rivayetleri daha sonraki dönemlerde yazılmış kaynaklarda ararken Kütüb-ü Sitte, Dârimî'nin *Sünen*'i, İmâm Mâlik'in *Muvatta*'ı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Taberânî'nin *Mu'cemu'l-Kebîr* ve *Mu'cemu'l-Evsat*'ı, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sı, el-Heysemî'nin *Mecme'u'z-Zevâid*'i başvurduğumuz başlıca kaynaklar olmuştur. Bu eserlere özellikle *el-Câmi*'de Ma'mer'e ait olmayan, esere sonradan dahil edilmiş rivayetler ve meçhul ravilerle mürsel veya munkatı' olarak nakledilen rivayetlerin aranması konusunda başvurduk. Bunun sonucunda *el-Câmi*'de meçhul ravilerle mürsel veya munkatı' olarak nakledilen rivayetlerin büyük bir çoğunluğunun daha sonraki kitaplarda muttasıl olarak başka senetlerle yer aldığını gördük. Bulamadığımız rivayetlerin büyük bir çoğunluğunun ise *el-Câmi*'deki mevkûf ve maktû' rivayetler olduğunu tespit ettik.

Kısaca ifade etmeye çalıştığımız bu kaynaklardan başka, konumuzun detayları hakkında başka ilgili kaynaklar da kullanılmıştır.

1.2. Ma'mer b. Râşid ve el-Câmi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Hadis tarihi açısından oldukça erken denilebilecek bir dönemde (153/770) vefat etmesine ve özellikle hadislerin yazıya geçirilmesi meselesi etrafında cereyan eden tartışmalarda önemli bir yere sahip olmasına rağmen Ma'mer b. Râşid ve eseri *el-Câmi*' üzerine ülkemizde bugüne kadar yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Ankara Üniversitesi'nde bu konuda doktora çalışması yapmakta olan Ebuzer Bozkurt'un 1999 yılında vefat etmesi üzerine bu çalışma yarım kalmıştır. Biz bu çalışmanın savunmaya girmeden önce sunulmuş olan metnine ulaşmaya çalışmamıza rağmen ancak içindekiler

ve bibliyografya kısımlarını elde edebildik. Bu sebeple bu çalışmanın muhtevası hakkında bilgi sahibi değiliz.

Bunun dışında Ma'mer b. Râşid ve *el-Câmi'* konusunda ülkemizde yayımlanmış dört makale mevcuttur. Bunlardan ilki Fuat Sezgin'in 1955 yılında Türkiyat Mecmuasında yayımlanmış olan "*Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in el-Câmii*" adlı makalesidir. Fuat Sezgin bu makalesinde eserin İstanbul ve Ankara nüshasının varlığını tespit etmiş ve bu nüshalar hakkında kıymetli bilgiler vermiştir.¹

İkinci makale ise Bünyamin Erul'un yazmış olduğu "*Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası*"² adlı makaledir. Bu makalede *el-Cami*'in matbu nüshası olan İstanbul nüshası ile Fuat Sezgin'in bulmuş olduğu Ankara nüshası arasındaki farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmış ve matbu nüshada oldukça ciddi yanlışlıklar bulunduğu sonucuna varılmıştır. Bize göre de *el-Cami*'in matbu nüshası Ankara nüshası ile birlikte yeniden gözden geçirilerek müstakil bir tahkik çalışmasında ele alınmalı ve yeniden yayımlanmalıdır.

el-Câmi' ve Ma'mer konusunda yayımlanmış olan üçüncü makale de yine Bünyamin Erul'a aittir ve "*Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu I*"³ adını taşımaktadır. Bu çalışmada Ma'mer'in hayatı, hocaları, talebeleri hakkında özet bilgilerin yanısıra *el-Câmi*'in rivayet üslubu çeşitli yönlerden ele alınarak o dönemin rivayet üslubu hakkında değerlendirmelere yer verilmiştir.

Konumuzla ilgili son makale ise Mirza Tokpınar'a ait olan "*Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler*" adını taşımaktadır. Tokpınar bu makalesinde İstanbul ve Ankara'da bulunan nüshaların aslında Ma'mer'in *el-Câmi*'i olmadığını savunmaktadır. Bu iddia tez içerisinde ele alınıp Tokpınar'ın makalesi çeşitli yönleriyle maddeler halinde eleştirileceğinden burada ayrıntıya girmeyi gerekli görmüyoruz.

¹ Fuat Sezgin, *Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in el-Câmii*, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1955. *el-Câmi*'nin bilinen iki nüshasından biri İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphanesi no: 541'de, diğeri ise A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saib Sencer koleksiyonu no: 2164'dedir.

² Bünyamin Erul, *İslamiyat*, sayı:2, 1998 Ankara, s. 125-133.

³ Erul, *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu I*, A.Ü.İ.F. Dergisi, cilt: XLIII (Ayrıbasım), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2002.

1.3. Ma'mer'in Yaşadığı Dönem

1.3.1. Mamer'in Yaşadığı Dönemde Genel Durum

Tarih içinde yaşamış bir şahsın hayatı, fikirleri ve eserleri incelenirken öncelikle o kişinin yaşadığı dönemin genel özellikleri, toplumun ictimâî, iktisâdî, dinî ve fikrî yapısının araştırılması gerekir. Bu sebeple Ma'mer'in hayatını ve eseri *el-Câmi*'yi incelemeye geçmeden önce yaşadığı dönem hakkında bazı değerlendirmeler yapmanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

Ma'mer b. Râşid yaşadığı dönem itibariyle Emevîlerin hem en güçlü oldukları yılları, hem de zayıflayıp yıkılmalarını görmüş, daha sonra kurulan Abbasî Devlet'inde de ilk iki halife Ebu'l-Abbas es-Seffâh (136/753) ve Ebû Cafer el-Mansur (158/774) dönemlerine şahit olmuştur. Bu sebeple, Ma'mer'in yaşadığı dönem hakkında genel bilgiler verilirken, Ma'mer'in ilim tahsiline başladığını ifade ettiği h. 110 tarihini başlangıç kabul ederek bu tarihten itibaren 23 yıllık Emevîler dönemini ve Ma'mer'in vefatına kadar olan (153 h.) 20 yıllık Abbasîler dönemini ele almaya çalışacağız. Ancak bu dönem öncesinde cereyan eden bazı önemli hadiseler de daha sonraki olaylarla bağlantısı sebebiyle kısaca temas etmeye çalışacağız. Bu dönem halifeleri şunlardır:

1. Hişam b. Abdülmelik – 105-125
2. II. Velid – 125 -126
3. III. Yezid – 126
4. İbrâhim b. Velîd – 126-127
5. II. Mervân b. Muhammed – 127-132
6. Ebu'l-Abbâs es-Seffâh – 132-136
7. Ebû Cafer el-Mansûr – 136-158

1. Emevîler Dönemi

Ma'mer'in yaşadığı dönem İslam devletinin siyasi – idari yapısında ve toplumda dinî – kültürel açıdan birçok değişikliklerin olduğu, Müslümanların Fars, Rum, Hind, Yunan medeniyetleri gibi birçok köklü medeniyetle tanıştığı ve karşılıklı etkileşime girdiği bir dönemdir. Şüphesiz İslamiyet öncesi Arapların diğer kültürlerle bu derece bir

yakınlaşmasından söz etmek mümkün değildir. Bu açıdan, fetihlerle İslam topraklarının genişlemesi neticesinde ortaya çıkan bu sonuç, Müslümanların hem yaşantısını hem de kültür ve fikir dünyalarını yakından etkilemiş, çeşitli bakış açılarınca olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirilebilecek birçok yenilikler vücuda getirmiştir.

Kısaca ele almaya çalışacağımız dönem ile ilgili söylenebilecek en önemli nokta bu devirde Şîî ve Hâricî kaynaklı büyüklü küçüklü bir çok isyanın varlığı ve iç karışıklıkların devam ettiğidir. Çünkü iç karışıklıklar iktidarların zaaf ve istikrarsızlık anını ve cemiyette dinî, ictimai değerlerin zayıflamasını gözetirler. Bu sebeple Hişam b. Abdülmelik devrinin özellikle son devirleri Hâricî ve Şîî isyanlarının yaygınlaştığı bir devirdir. Bunlar içinde en önemlilerinden birisi Zeyd b. Ali'nin hurucudur. Muhammed Bâkır'ın kardeşi olan Zeyd, Kûfelilerin destek sözüyle ayaklanmış, ancak sonra yine onların ihanetiyle başarısızlığa uğramış ve Emevilerle yaptığı savaşta öldürülmüştür.¹ Hişam döneminin bir diğer önemli isyanı da 123 yılında çıkan Berberî ayaklanmasıdır. Hişam'ın Berberilere gönderdiği Kulsum b. 'İyâz kumandasındaki Suriye ordusu bozguna uğramıştır. Hişam b. Abdülmelik tüm iyi niyetine ve gayretine rağmen Hâricî-Şîî isyanlarıyla Abbasî dâ'îlerinin faaliyetlerine engel olamamıştır.²

Hicrî 125 yılında vefat eden Hişam'dan sonra hilafet makamına geçen II. Velid b. Yezid döneminde Şîîlere ve diğer bütün rejim karşıtı akımlara karşı çok sert tutumlar sürdürülmüştür. Bu devrin en önemli hadiselerinden birisi de halifenin hayatına mal olacak olan Hişam b. Abdülmelik'in Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin idam edilmesidir. Halid, Hişam döneminde Irak valisi olarak atandığında selefi Ömer b. Hubayra'nın aksine Arap kabileleri arasındaki rekabette Yemenlileri tutmuş ve onların sevgisini kazanmıştı. Velid halife olduğunda Halid'in, Irak umumi valisi Yusuf b. Ömer es-Sakafî tarafından katledilmesine göz yumdu. Tabii ki bu durum Yemenlilerin halifeye düşmanlık beslemelerine yol açtı. Halifenin yaşadığı gayr-ı İslâmî hayat bahane edilerek başlatılan isyan kısa zamanda büyüdü. Öyle ki bu isyanın içinde Ümeyye ailesinden birçok kişi vardı. Halife adayı olarak isyancıların öne sürdüğü Yezid b. Velid b. Abdülmelik insanları etrafında toplamayı başardı ve kardeşini öldürerek hilafet makamına geçti.³ II. Velid'in İslam dışı hareketleri ve bunun neticesi olarak kardeşi III. Yezid'in başlattığı isyan Emevi ailesinin birbirine girmesine ve birbirini imha

¹ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, III/135.

² K. V. Zettersteen, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Hişam Maddesi, V/541.

³ Hakkı Dursun Yıldız, *İ.A.*, XIII/297-298.

etmelerine sebep olmanın yanısıra o zaman kadar Emevî ailesine sadakatla hizmet eden Suriyeliler üzerindeki Emevî otoritesini de kırmış oldu.¹

III. Yezid ve İbrahim b. Velid'in toplam bir yıl süren halifeliklerinin ardından hilafet makamına geçen ve üç yıl müddetle dahili düşmanlarına ve iç isyanlara karşı başarıyla savaşmış olan II. Mervan b. Muhammed, Abbasî faaliyetlerinden habersiz bulunmaktaydı. Üç yılın sonunda geçici bir sükunet ortamı sağlayan II. Mervân 129 yılı Ramazan ayında patlayan isyanla Emevî Devletinin son bulmasını engelleyememiştir.² Çünkü Mervan tahta geçtiğinde Emevî Devleti hızlı ve önü alınamaz bir çöküş sürecine girmişti. Bütün İslam beldelerinin isyan ve ihtilaller içinde olması içten içe büyüyen ve yayılan Abbasî dâ'ilerinin işine yaramıştır. Halife memleketin dört bir yanını sarmış bulunan isyanlarla uğraşırken onlar Emevî aleyhtarı fikirlerini rahatça yayma imkanı buluyorlardı. II. Mervan'ın bu isyanları bastırmak için başvurduğu sertlik ve kan dökme politikası ise bir süre için işe yarıyor gibi görünse de daha sonra ters tepti.³

Son Emevî halifesi olan II. Mervan b. Muhammed tecrübeli ve dirayetli bir komutan olmasına rağmen ülkeyi saran karışıklıkları önlemekte başarısız olmuştur. Zira, ülkeyi selamete çıkarmak için güçlü bir orduya sahip olmak yetmiyordu. Karışıklığın temelinde Mudârîler ile Yemenliler arasındaki anlaşmazlıklar ve kan davaları vardı. Mervan da önceki halifeler gibi davrandı ve ince siyasetler uygulamak yerine açıktan Yemenlilerin yanında yer aldı. Bunun sonucunda isyanlar çoğaldı ve devletin çöküşü kaçınılmaz oldu.⁴

Emevî Devletinin çöküşünün bir başka nedeni ise şudur: İlk halifeler devrinde Şam'da Emevî otoritesi oldukça sağlamdı ve Şam'da bulunan merkez ordusu nerede isyan çıkarsa süratle o bölgeye intikal ederek isyanı bastırıp oralarda devletin hakimiyet ve otoritesini yeniden sağlıyordu. Ancak son zamanlarda kabileler arasında çıkan ihtilaf ve fitneler orduya da sıçramış, merkez ordusu eski birlik ve dirliğini kaybetmişti. Ayrıca, hakkında ittifakla kaydedilen İslam dışı hallere rağmen II. Velid bu ordunun ihtilaliyle idam edilmişti. Bir halifenin kendi ordusu tarafından öldürülmesi sebep ne olursa olsun halkın orduya olan güvenini azaltmıştır.⁵

¹ Nuri Ünlü, *İslam Tarihi*, I/127.

² Fikret İşıltan, *İ.A.*, VII/780.

³ Ünlü, I/217-218.

⁴ Algül, III/138.

⁵ Algül, III/137.

Emevilerde İdari Yapı

Bilindiği gibi Emeviler döneminde devletin yapısında meydana gelen en büyük değişiklik halife seçimi usulünde olmuştur. Kısaca hilafetin saltanata dönüşmesi diyebileceğimiz bu olay Muaviye'nin oğlu Yezid'le başlayan veliaht tayin etme ve beyat alma şeklinde tezahür ediyordu. Bu uygulamaya geçişin o dönem şartlarında doğruluğu – yanlışlığı veya gerekliliği – gereksizliği tartışmalarını bir yana bırakacak olursak, sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki hilafetten saltanata geçiş İslam dünyasında Hz. Osman'ın öldürülmesiyle kaynamaya başlayan fitne ve karışıklık kazanını söndürmek bir yana daha da ateşlemiştir.

Emeviler döneminde devlet beş büyük eyalete ayrılmıştır. Bunlar;

1. Mekke, Medine, Yemen ve Arabistan
2. Irak-ı Arab, Irak-ı 'Acem, Umman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Kabil, Horasan, Mâverâünnehr ve Pencab'ın bir kısmı
3. el-Cezîre, Azerbaycan, Küçük Asya'nın bir kısmı
4. Mısır
5. 'Ifrikiyye (en geniş eyalet olan 'Ifrikiyye Mısır'ın batı sınırının başladığı yerden başlayıp tüm Mağrib'i, İspanya ve belirli bir dönem için Güney Fransa, Sicilya, Sardunya ve Balcar Adaları'nı içine alır).

Eyalet merkezlerinde genel valiler, vilayetlerde ikinci derecede valiler, mülki ve askeri yetkiliydiler. Vilayetlerdeki vali ve kumandanlar umumi valilere, umumi valiler de halifeye bağlıydılar. Valiler başlangıçta ehliyet ve liyakat esasına göre tayin edilmekteyken daha sonraları bu durum değişti ve hükümdara ve ailesine sadakat vali atamalarında en önemli kriter oldu. Bu durum bir çok haksızlıklara sebep olmuş ve iktidara karşı küskün ve kızgın insanlar meydana getirmiştir.

Abdülmelik'ten sonraki bazı halifeler maliyede ve mülkiyede mevâliden veya Hristiyan olan bazı kimselere birtakım görevler vermiş olsalar da, Emevîler yıkılışlarına kadar dışa kapalı tutumlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle, Emevîlerin yeni Müslüman olan ve kültür itibarıyla kendilerinden üstün olan mevâlîyi hakir görmeleri

derin huzursuzluklara neden olmuştur. Bu davranışın bir sonucu olarak Emevîlerin aleyhine cereyanlar mevâlinin de katılımıyla güç kazanmıştır.¹

Emevîlerde İlmî ve Fikrî Durum

Emevîler döneminde ilmi sahadaki çalışmalar, daha ziyade ferdi gayretlere, iman, ilim ve takvanın gereğine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Zira Emevîler, Hz. Peygamber ve dört halife devrine zıt bir tavır takınmışlar, genellikle siyasetin gereğini dinin gereğine tercih etmişlerdir.² Bunun sonucu olarak da birçok alimin hakim irade ile ters düşen görüşlerinden dolayı çeşitli baskılara ve zulme maruz kaldığını görmekteyiz. Ancak ilme ve ilim adamlarına gereken değeri veren, hadislerin tedvin faaliyetini devlet eliyle resmen başlatan Ömer b. Abdülaziz gibilerini bu değerlendirmenin dışında tutmak gerekir diye düşünüyoruz.

Emevîler dönemi Sahabe, Tâbiûn ve Etbau't-Tâbiîn'in yan yana bulundukları bir dönemdir. Tefsir, Hadis ve Fıkıh'ta rivayet silsilesi bu asırda yaşayan söz konusu nesiller vasıtasıyla Hz. Peygamber'e kadar ulaşır. Ancak bu asırda şifahi rivayet ve anlatım daha fazladır. Dolayısıyla bu devirden günümüze intikal eden eser sayısı mahdud olsa da, hemen sonraki devirde ortaya çıkacak eserlere kaynaklık etmiştir. Bu dönemde ilmi açıdan göze batan bir diğer husus ta alimlerin çoğunun mevâlî olmalarıdır.³

Emevî hakimiyeti döneminde Müslümanlar Yunan Felsefesiyle Süryanice'den yapılan çeviriler vasıtasıyla tanışmışlardı. Bu etkileşim Abbasiler döneminde de devam etmiş, itikadi alanda olduğu gibi felsefî alanda da yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Hadis alanında ise tüm Emevî devrinin en önemli faaliyeti Ömer b. Abdülaziz döneminde hadislerin tedvin edilmesidir. Ömer b. Abdülaziz, İbn Şihâb ez-Zühri'yi (v. 124/741) hadis çalışmaları ile ilgili bir komisyonun başına getirmiştir. Her ne kadar halifenin kendisi bu çalışmanın neticesini görememiş olsa da onun başlattığı bu çalışma Abbasiler devrinde beklenen meyvelerini vermiştir. Bu dönemin önemli alimlerinden bazıları şunlardır: Sa'îd b. el-Müseyyib (v. 93/712), Said b. Cübeyr (v. 94/713), İkrime (v. 107/725), İbn Sîrîn (v. 110/728), 'Atâ b. Ebî Rabâh (v. 115/733), Katâde (v. 117/735), Mücâhid (103/721), Vehb b. Münebbih (v. 110/728), İbn Şihâb ez-Zühri (v. 124/741),

¹ Algül, *a.g.e.*, III/142; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, s. 34.

² Algül, *a.g.e.*, III/153-154.

³ Algül, *a.g.e.*, III/151.

Vâsıl b. ‘Atâ (v. 131/748), Zeyd b. Ali (v. 121/738), Yahya b. Ebî Kesîr (v. 129/746), Cafer-i Sâdık (v. 148/765), el-A‘meş (v. 148/765)¹

İnanç ve görüşleriyle akaid ve kelam sahasında geniş tartışmalara yol açarken diğer taraftan da özellikle Emevîler döneminde çıkardıkları isyanlar ile siyasi tarih içerisinde önemli bir rol oynayan Şî‘a’yı da özellikle zikretmek gerekir. Bu dönemdeki Şî‘a kaynaklı ayaklanmaların sebep ve hedefleri müşterekti: sebep Emevîler’den nefret, hedef ise onların iktidarını yıkmak. İhtilalci Şîî hareketleri fikrî Şîî hareketleriyle sıkı bir ilişki içerisinde idi. İslam düşmanları nasıl Şî‘a’da toplanarak fikrî yapıyı bozma çabası içinde olmuşlarsa aynı şekilde Şî‘a’nın ihtilal hareketlerine de sızarak onların seyrini de değiştirmişlerdir.²

Emevîler döneminde ortaya çıkmış olan, veya başlangıcı öncelere dayansa da bu dönemde kökleşmiş olan dinî ve fikrî akımların önemlileri şunlardır:

1. Şî‘a
2. Şî‘a hareketine bağlı olarak ortaya çıkan Muhtâr b. Ebî ‘Ubeyd es-Sakafî hareketi (Tevvâbûn).
3. Abdullah b. Zübeyr hareketi ve Mekke’de 10 yıl süren iktidarı
4. Mürci‘e, cebriye, Mu‘tezile.³

2. Abbasiler Dönemi

Daha önce de değinildiği gibi Emevîler bir çok isyan ve karışıklıklarla uğraşmaktayken içten içe, sessizce büyüyen çok önemli bir tehlikeden haberdar olamamışlar, olsalar bile işin ciddiyetini kavrayamamışlardır. Horasan ve Merv bölgesinde Abbasi propagandasının nasıl sinsice yapıldığını Merv valisi şu şiirle anlatır:

Kül altında gördüğüm kıvılcımın ateş alması yakındır

Bilsem Benû Ümeyye uykuda mı yoksa uyanık mıdır?

Eğer uykuya dalmışlarsa onlara

“Kalkın vakit geldi” diye bağırınız.⁴

¹ Algül, *a.g.e.*, III/152-153.

² Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, II/477.

³ Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, II/433.

⁴ Ünlü, *a.g.e.*, I/220.

Abbasilerin propaganda faaliyetlerinin ve ayaklanmalarının Horasan'da başlamış olması tesadüf değildir. Horasan'da Ziyâd b. Ebîhi'den başlamak suretiyle Haccâc ve Halid devirlerinde Irak'tan sevk edilen birlikler buraya yerleşip yerli halkla karışan Basra ve Kûfe'liler sayesinde Şîîler bu bölgede çoğalarak bir merkez kurdular. Zeyd b. Ali'nin Kûfe'deki başarısız isyanının ardından oğlu Yahya'nın Horasan'a gelmesi ve burada uzun süre saklanması bunu gösterir. Sonunda Yahya da öldürülmesine rağmen Horasan halkı üzerinde büyük bir etki ve heyecan meydana getirmiştir. Ayrıca bölgedeki Arap olmayan unsurlar Emeviler aleyhine harekete geçmeye diğer bölgelerden daha müsait idiler.¹

İmam Zeyd'in öldürülmesi ve oğlu Yahya'nın Horasan'a kaçmasıyla Abbasilerin Horasan'daki propaganda faaliyetleri hızlanmış olmaktadır. II. Velid döneminde (125-126) ayaklanan Yahya b. Zeyd b. Ali de öldürülmüş olmasına rağmen bu durum Emeviler aleyhine halkta oluşan nefreti çoğaltmıştır. Çünkü Abbasi dâ'îleri hem Zeyd b. Ali'nin hem de oğlu Yahya'nın ölümünü siyasi amaçları uğrunda kullanmışlardır.² Bütün bu propagandalar sonucunda Abbasi veziri Ebû Seleme el-Hallâl, Ebu'l-Abbâs'ı Kûfe'de saklandığı yerden alarak 12 Rebî'ulâhîr 132 günü mescide getirip halifeliğini ilan etti. Ancak Emevîlerle Abbâsiler arasında Zap Suyu kenarındaki savaşa kadar (12 C. Âhîr 132 / 26 Ocak 750) II. Mervan b. Muhammed hayatta olduğu ve karışıklıkları gidermek için uğraştığı için Ebu'l-Abbâs'ın hilafeti herkesçe kabul edilmemiştir.³

Ebu'l-Abbâs döneminde ilmî ve kültürel hamleler olmadığı gibi askeri fütuhatlar da yoktur. Ebu'l-Abbâs yeni bir Emevî devletinin ortaya çıkışına meydan vermemek için çaba sarfetmiş, kendi iktidarını güçlendirmeye çalışmıştır. Emevî şehzadelerinin hemen yakalanıp idam edilmelerinin nedeni de budur. Ayrıca Ebu'l-Abbâs bu işi Hz. Ali soyundan gelenleri memnun etmek, onların kendi aleyhine dönmelerini engellemek için de yapmıştır.⁴

Abbasi Devleti, idari mekanizmasının temellerini Mansur'a borçludur. Bu sebeple Mansur devletin gerçek kurucusu sayılmıştır.⁵ Mansur döneminde idari yapıda

¹ Algül, *a.g.e.*, III/219; Nuri Ünlü, *a.g.e.*, I/218-219.

² Algül, *a.g.e.*, III/136-137.

³ Ünlü, *a.g.e.*, I/221.

⁴ Algül, *a.g.e.*, III/332.

⁵ Carl Brockelmann, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini – Siyasi Muhalefet Partileri*, s. 114.

bazı önemli değişiklikler yapıldığını görmekteyiz. İlk defa vezirlik müessesesi bu dönemde ortaya çıkmıştır. İlk vezir olan Halid b. Bermek'in İran kökenli olması bu müessesenin eski İran'a has idare usulleriyle kurulduğunu akla getirmektedir.¹

Devletin gerçek kurucusu sayılan Mansur öncelikle Zap Suyu Savaşı'nın kahramanı Abdullah b. Ali'yi Ebû Müslim Horasânî'nin yardımıyla ortadan kaldırmıştır. Daha sonra ise, kendisi için bir tehlike olarak gördüğü, efsanevi bir kişiliğe kavuşmuş olan Ebû Müslim Horasânî'yi öldürtmüştür. Onun ölümünden sonra Horasan, İran ve Mâverâünnehr'de bir çok isyanlar ortaya çıkmışsa da Mansur bu isyanları şiddet kullanarak kanlı bir şekilde bastırmıştır.²

Mansur döneminin önemli isyanlarından biri Hz. Ali evladından olan Muhammed b. Ali'nin isyanıdır. Ailesine yapılan baskı ve zulümden dolayı Muhammed Medine'de, kardeşi İbrahim de Basra'da isyan etti. İmam Mâlik b. Enes'in isyanın meşruiyetine dair fetva vermesi Hz. Hasan ailesine yapılan haksızlık ve zulmün hangi boyutlara ulaştığının bir göstergesidir. Sonuçta her iki isyan da bastırılarak Muhammed ve İbrahim öldürülmüş, Benû Hâşim içinde Hz. Ali ailesi ile Hz. Abbas ailesi arasındaki ilk ihtilaf ve düşmanlığı çıkaran da Mansur olmuştur. Bu isyanların çıkışının bir başka önemli nedeni ise Ali evladının, Abbasi propagandasının gerçekten kendileri adına yapıldığını sanmalarıdır.³

Bu dönemin önemli olaylarından biri de Bağdat şehrinin kuruluşudur. Kufe Hz. Ali, Şam da Emevî taraftarlarının yoğun olarak bulunduğu şehirler olduğundan Mansur kendi devletine ait müstakil bir başkent arıyordu. Sonunda Dicle ile Fırat'ın birbirlerine çok yaklaştığı bereketli bir toprak olan Bağdat'ın yerini keşfetti ve şehri buraya kurmaya karar verdi. Yapımına Hicrî 145 yılında başlanan ve 50.000 kişinin 4 yıl çalışarak tamamlayabildiği şehir Ortaçağ İslam dünyasının gözbebeği olmuştur.⁴

Abbasi Devleti fetihlerle çok geniş sınırlara ulaşmakla birlikte aynı zamanda bu dönem Arapların Farşlılar, Rumlar ve Hindler gibi bir çok yeni milletlerle tanışması ve bunun neticesinde bu milletlerin kültür ve medeniyetleri ile karşılıklı etkileşim içinde olduğu bir dönem olmuştur. Ayrıca yine bu dönem İslam dünyasında bir çok itikadi ve

¹ Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 40.

² Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 38; Nuri Ünlü, *a.g.e.*, I/238-239.

³ Brockelmann, *a.g.e.*, s. 112; Ünlü, *a.g.e.*, I/239-240.

⁴ Brockelmann, *a.g.e.*, s. 113; Ünlü, *a.g.e.*, I/240; Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 39; Algül, *a.g.e.*, III/246.

fihki mezhebin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı, kader, kaza, irade hürriyeti gibi konuların çokça tartışıldığı bir dönemdir.

1.3.2. Ma'mer'in Yaşadığı Dönemde Yemen

Ma'mer Basra'da doğmuş olmasına ve uzun bir müddet burada yaşamış olmasına rağmen ilmi şöhretini kazandığı yer Yemen olduğundan bu bölgenin incelenmesinin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Bu sebeple, özellikle Ma'mer'in yaşadığı dönemde bu bölgeyi siyasi, ictimai ve ilmi açılardan tahlil etmeye çalışacağız.

Yemen bölgesi Emeviler dönemiyle Abbasi döneminin başlangıcında siyasi ve ictimai açıdan büyük hadiselerin meydana geldiği bir yer değildir. Yemen'de büyük iç karışıklıkların meydana gelmeye başladığı dönem halife Me'mun dönemine rastlamaktadır. Salih el-Hâmid'e göre Yemen bölgesi Emevi ve Abbasiler döneminde geri kalmış bir bölgedir. Ona göre bunun sebebi nüfusunun az olması ve buradaki üst tabaka insanların Mısır, Irak, Şam ve Hicaz gibi bölgelere göç etmeleridir.¹

Muaviye Hz. Osman'ın kanını talep ederek ayaklandığında Yemenliler Hz. Ali'den ayrılmamışlardı. Ancak Muaviye yola çıktığında Yemen'e de gelmiş ve bir kısım Yemenliler onu bu davasında haklı görmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Hz. Ali'nin Yemen valisi Ubeydullah b. Abbas onlardan bir kısmını hapse atmış, fakat halk onu isyan etmekle tehdit etmişlerdir.²

Haricilerin Ibadiye kolunun Yemen'de taraftar bulmasının sebebini halkının fakirliği, cehaleti ve bedevi yaşantılarına bağlayanlar vardır. Abdurrahman Abdülvahid eş-Şüccâ' da Abdullah b. Sebe'nin Yemenli olduğuna dikkat çektikten sonra onun fikirlerini bu bölgede kolayca yayabilmesinin esas sebebinin Yemenlilerin dinî ve fikhî bilgilerinin derin olmayışı olduğunu savunur.³ Kaynaklarımızda Yemen'in ilmi durumu ile ilgili nakledilen bilgilerle bu söylenenler çelişmekle birlikte Haricilerin çıktıkları ilk dönemden beri genel özellikleri göz önüne alındığında Haricilerin

¹ Salih el-Hâmid, *Târîhu Hadramevt*, s. 198.

² Abdurrahmân eş-Şüccâ', *el-Yemen fî Sadri'l-İslâm*, s. 347.

³ Sâlih el-Hâmid, a.g.e., s. 200; eş-Şüccâ', a.g.e., s. 370.

Yemen’de kolayca taraftar bulabilmesi Yemenlilerin Haricilerle fikrî yönde örtüştüğü söylenebilir.

1.3.3. Yemen’de Harici Ayaklanmaları ve Tâlibu’l-Hakk Ayaklanması

Emeviler Yemen’e Sakafilere ve bunlara benzer en acımasız ve şiddetli valileri göndererek buradaki direniş hareketlerini baskı yoluyla önlemek istemişlerdir. Fakat bu durum tam tersi bir etki meydana getirerek buradaki isyanları engellemek şöyle dursun körüklemiştir. Mesela Ibâdu’r-Râ’inî el-Humeyri ve Tâlibu’l-Hakk’ın isyanları bunlara örnek olarak verilebilir.¹ Bu isyanların içinde büyüklüğü ve önemi açısından Tâlibu’l-Hakk isyanını biraz daha ayrıntılı olarak ele almak istiyoruz.

Tâlibu’l-Hakk ismiyle maruf Abdullah b. Yahya el-Kindî Hariciliğin ‘İbâdiye koluna mensuptu. Bu isyanın merkezi ve esas başlangıç noktası Basradır. Muhammed Yahya el-Haddâd’a göre Yemenlilerin bu harekete katılmasının en önemli sebebi ekonomiktir. Çünkü Yemen bölgesinin ekonomik durumu Emevî hilafeti boyunca hiç iyi olmamıştır. Bir diğer sebep ise Haricilerin hilafet hakkındaki görüşleridir. Haricilere göre hilafet hür olan bütün Müslümanların hakkıdır. Bu görüş de Hilafeti saltanata dönüştüren Emevilere karşı bir tepki olarak Yemenlilerin bu isyana destek vermesinde etkili rol oynamıştır. Talibu’l-Hakk Yemen’de Ebû Hamza el-Muhtâr ile temasa geçerek onu kendi saflarına aldı. Ebû Hamza da onun davasını Yemenlilere anlattı ve insanları isyana ikna etti. Sonuç olarak Yemenliler Abdullah b. Yahya el-Kindî’ye “Tâlibu’l-Hakk” adını vererek ona beyat etmişlerdir.

Tâlibu’l-Hakk hareketine 129 yılında başladı ve Hadramevt’i istila ederek valiyi San’a’ya sürdü. el-Kâsım b. Amr es-Sakafi ile savaşarak nüfuzunu Yemen’in tamamına yakınına yaydı ve kendi valilerini görevlendirdi. Onun bu bölgedeki hakimiyeti 1 sene 4 ay sürmüştür. Daha sonra Abdullah b. Yahya, Ebû Hamza el-Muhtâr kumandasında bir orduyu Mekke ve Medine’ye gönderdi. Burada yapılan savaş Ebu Hamza kazanarak Mekke ve Medine valisini bozguna uğrattı. 130 yılı Safer ayında Ebû Hamza Medine’de Hz. Peygamber’in minberinden insanlara bir hutbe îrad ederek Emevilere karşı isyanının nedenlerini anlattı. 4 ay boyunca Medine’ye hükmeden Ebû Hamza burada

¹ Hasan Süleyman Mahmud, *Târîhu l-Yemeni’s-Siyâsi fi l-Asri l-İslâmî*, s. 98; Muhammed Yahya el-Haddâd, *et-Târîhu l-Âm li l-Yemen*, s. 64.

insanlara iyilikle muamelede bulundu. Daha sonra Ebû Hamza, Belc b. Ukbe kumandasında Emevilerin başkenti Şam'a bir ordu hazırladı. Emeviler ise Abdülmelik b. Muhammed b. Utbe es-Sa'dî kumandasında büyük bir ordu hazırladılar. Onlar da Mekke ve Medine'nin kontrolünü yeniden ele geçirmek istiyorlardı. Medine ile Şam arasındaki Vâdi'l-Kurâ denen yerde karşılaşan iki ordu arasındaki savaşı Emeviler kazanıp Medine'ye girerek Ebû Hamza'yı öldürdüler ve Hicaz bölgesinde istikrarı yeniden sağladılar. Daha sonra Emeviler Yemen bölgesine, Abdullah b. Yahya el-Kindî'yi ortadan kaldırmak için yöneldiler. Abdullah b. Yahya da Ebû Hamza'nın intikamını almak için zaten yola çıkmış bulunuyordu. İki ordu Taif yakınlarında karşılaştı. Bu savaşı da Emeviler kazandı ve Tâlibu'l-Hakk'ı öldürerek fazla bir mukavemetle karşılaşmaksızın Yemen'e girdi ve Emevilerin bu bölgedeki hakimiyetini yeniden sağladı. Bu sırada tarihler hicri 130 yılını göstermekteydi. Emevi kumandanı es-Sa'dî daha sonra San'a ve Hadramevt bölgelerine yönelerek oralarda da istikrarı sağladıktan sonra Halife Mervan b. Muhammed'in isteği üzerine Hicaz'a geri dönmek istedi. Ancak, Tâlibu'l-Hakk ve Ebû Hamza'nın intikamını almak isteyen bir grup İbâdî tarafından öldürüldü.¹

Bu isyanın ardından İbadilerden hayatta kalanlar Mansur döneminde Abbasi Devleti'ne karşı bazı faaliyetlere başladılar. Bu faaliyetlerinin neticesinde Rabîa ve Ezd kabileleri arasındaki sürtüşmeyi sona erdirdiler ve onları devlete karşı tek vücut haline getirdiler. Bu ittifak neticesinde 142/759 yılında Yemen halkı isyan ederek Yemen amili Abdullah b. er-Rabîi'yi ülkeyi terk etmeye zorladılar. Halife Mansur onların aralarındaki ittifakı bozabilmek için Ma'n b. Zâide'yi Yemen'e vali tayin etti. Ma'n, Rabîa kabilesine mensup olduğu için Ezdlilere karşı şiddet uygulayarak bu ittifakı bozabileceğini düşünüyordu. Ma'n b. Zâide vali olarak atanınca gerçekten de kabilecilik taassubuyla bir çok insanı öldürdü. Böylece hem bir çok Harici'yi öldürmüş oluyor hem de iki kabile arasındaki ittifakı bozarak devlete karşı tehdit teşkil edebilecek bir

¹ Tâciüddîn Abdülbâki b. Abdülmecid el-Yemenî, *Târîhu'l-Yemen*, s. 17-18; Mahmud Kamil el-Mehâmî, *el-Yemen*, s. 141-142; Sâlih el-Hâmid, *Târîhu Hadramevt*, s. 205-213; Muhammed Yahya el-Haddâd, *et-Târîhu'l-Âm li'l-Yemen*, s. 56-59; eş-Şâturî, *Edvâru't-Târîhi'l-Hadramî*, s. 123-125; Muhammed Emin Salih, *Târîhu'l-Yemeni'l-İslâmî*, s. 109-110; Abd al-Muhsin Mad'aj, *The Yemen in Early Islam*, s. 164-167; Abdullah b. Abdülkerim el-Yemenî, *el-Muktetaf min Târîhi'l-Yemen*, s. 95.

dayanışmayı yıkmış oluyordu. Ma'n b. Zâide'nin 9 yıl süren Yemen valiliği süresince 2.000 insanı öldürttüğü nakledilmektedir.¹

Yemen sünnetin tedvini döneminde bir rihlet yeri konumuna gelmiş, alimleri önemli hadis ricalinin ulaşmak istediği kimseler olmuşlardır. Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, İmam Şafii, Yahya b. Maîn, İbn Râhûye, Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel ve daha birçok kişinin Yemen'e rihlet etmesi bunun göstergesidir. Hz. Peygamber döneminde Sahabenin Muaz b. Cebel, Ebû Mûsâ el-Eşarî, Hz. Ali gibi büyüklerinin Yemen'de idarecilik yapması bu bölgenin bir ilim merkezi haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hicrî II. asra gelindiğinde ise Yemen İslam beldeleri içinde apayrı bir yere ve şöhrete sahip olmuştur. Hadisin ilk tedvin ve tasnif edildiği yerlerden olan Yemen'in alimleri hakkında İmam Şafii'nin şu sözü önemlidir: "Her ne kadar yolu uzun olsa da Yemen'e gitmek gereklidir."² Yemen bölgesinin önemli alimlerinden Ma'mer'in talebesi Abdurrezzâk için, Hz. Peygamber'den sonra hiçbir kimse için bu kadar rihlet yapılmamıştır, denilmiştir. Hatta nakledildiğine göre Buhârî de Abdurrezzâk'a gitmek istemiş, fakat kendisine Abdurrezzâk'ın öldüğüne dair – daha sonra yanlış olduğu anlaşılan – bir haber gelince bundan vazgeçmiştir. el-Veşlî, Yemen hakkında hadis ilminin buradaki durumu ili ilgili anlatılanların doğru olmakla birlikte Yemen'deki diğer ilimlerin durumunu açıklamakta eksik olduğu kanaatindedir.³

¹ eş-Şüca', a.g.e., s. 370.

² Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî, *Târîhu'l-Yemeni'l-Fikrî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, s. 24; el-Veşlî, *İlmü'l-Hadis fi'l-Yemen*, s. 9, 52.

³ el-Veşlî, a.g.e., s. 53.

BİRİNCİ BÖLÜM

MA'MER B. RÂŞİD

2.1. Künyesi, Nesebi ve Nisbesi

Adı ve nesebi Ma'mer b. Râşid; künyesi Ebû 'Urve'dir. Nisbesi ise es-San'ânî'dir. Basralı olmasına ve el-Basrî şeklinde de nisbesi zikredilmesine rağmen¹ es-San'ânî nisbesi daha meşhurdur. Bunun sebebi asıl ilmi kimliğini kazandığı yerin San'a olmasıdır. Ayrıca Yemen'deki Ezd kabilesinin mevlâsı olması sebebiyle el-Ezdî; Basra'da bir mahalle olan Haddân sebebiyle de el-Haddânî nisbesiyle anıldığını da kaynaklarımızda görmekteyiz.² Ma'mer b. Râşid üzerine bir eser yazmış olan Muhammed Refet Sa'îd'in de bu nisbeyi kitabında "el-Harrânî" şeklinde vermiş olduğunu görmekteyiz.³

Ma'mer'in nisbesi ya da künyesiyle değil adıyla zikredilmiş, "Ma'mer" adıyla meşhur olmuştur. Ebû 'Urve şeklinde künyesiyle verenler bile ismini açıklama lüzumunu hissetmişlerdir.

2.2. Ma'mer'in Hayatı

Kaynaklarımızda verilen muhtelif tarihlere rağmen Ma'mer'in hicrî 96. Basra'da doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kendisinden yapılan rivayetlere göre el-Hasen el-Basrî'nin öldüğü yıl Katâde'den ilim dinlemeye başlamıştır. Ma'mer bu esnada 14 yaşında olduğunu söylemektedir. Hasan el-Basri 110 yılında vefat etmiş olduğuna göre Ma'mer'in doğum tarihi 96. hicrî yıla denk düşmektedir.

el-Mizzî, Ebû Dâvud'tan naklen Ma'mer'in Ömer b. Râşid isimli bir kardeşinin olduğunu haber verse de Ma'mer'in ailesi hakkında kaynaklarımızdaki bilgiler

¹ İbn Semure, *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen*, s. 66.

² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI/546; el-Veşlî, *İlmü'l-Hadîs fî'l-Yemen*, s. 24.

³ M. Refet Sa'îd, *Ma'mer b. Râşid es-San'ânî*, s. 27.

babasının adını ve künyesini bilmekten öteye geçmemektedir. Esasen el-Mizzî Ma'mer'in kardeşinin ismi ve varlığı konusunda çelişkili bilgiler vermektedir. Kardeşinin ismini başka bir yerde İshak olarak zikredip Râfîzî olduğunu naklettikten sonra¹ Ma'mer'in hiçbir kardeşinin olmadığını söylemektedir.² Ma'mer'in kardeşi meselesi, Ma'mer'in kardeşinin Râfîzî olduğunun iddia edildiği ve ondan münker nakilleri bulunduğu iddia edildiği için önemlidir. Biz bu konuda, Ma'mer'in anılan isimde bir kardeşinin olmadığı kanaatindeyiz.

Kaydedildiğine göre Ma'mer b. Râşid bir memlûktü ve onun bu vesileyle ticaret için başka memleketlere gitmesi kendisi için ilim yolunda bir başlangıç olmuştur.³ Bu sebeple onun ilim seyahatları (rihle) çok küçük yaşlarda başlar. Kûfe'ye Ebû İshâk el-Kûfî'ye rihlet ettiğinde daha gençlik döneminin başlangıcındadır. Ebû İshâk'ın yanına gittiğinde Ebû İshâk ona ilk olarak Kur'ân'ı ezberleyip ezberlemediğini ve haccedip etmediğini sormuştur. Ma'mer bu sorulara olumlu cevaplar verdikten sonra Ebû İshâk ona evli olup olmadığını sorar. Ma'mer "hayır" deyince Ebû İshâk ona Abdullah b. Mes'ûd'un şu sözünü hatırlatır: "Dünyanın bir günlük ömrü kalmış bile olsa ben evli olmayı tercih ederim."⁴

Iraklıların (Kûfe ve Basra) ilmini tahsil ettikten sonra ticari bir iş için gittiği Medine, ez-Zührî (v. 124/741) ile tanıştıktan sonra Ma'mer için bir rihlet ve ilim öğrenme merkezi olmuştur. Ma'mer Kûfe, Medine ve Yemen dışında Şam ve Horasan gibi daha birçok bölgelere ilim seyahatları yapmıştır.⁵

13 veya 14 yaşındayken el-Hasen el-Basrî'nin (v. 110/728) cenazesine katılmış olan Ma'mer insanların onun cenazesine katılmak için oluşturdukları büyük kalabalığı görüp etkilenmiş, bu durum onun ilim yolunu meslek edinmesinde önemli bir etken olmuştur.⁶ Ma'mer el-Hasen el-Basrî'nin öldüğü yıl, yani 110 yılında Katâde'nin meclisinde 13-14 yaşlarında bir çocukken ilim tahsiline başlamıştır.⁷ Ma'mer o zaman

¹ el-Mizzî, *el-Kemâl*, I/260.

² el-Mizzî, *a.g.e.*, II/420.

³ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXI/342.

⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, VI/170.

⁵ Muhammed Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 71.

⁶ es-Seksekî, *es-Sülûk fî Tabakâti'l-'Ulemâi ve'l-Mülûk*, s. 123; M. Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 32, 33.

⁷ Ma'mer'in el-Hasen el-Basrî'nin ölümünde bir çocuk olduğunun belirtilmesine rağmen İbn Hazm Ma'mer'in ondan yaptığı bir rivayeti nakletmektedir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX/134.

öğrendiği şeyleri sadrına nakşedilmişçesine ömür boyu unutmadığını haber vermektedir. Ma'mer'in ilim tahsiline Katâde'nin yanında başlamasının amacı ise hafızı olduğu Kur'an'ın tefsirini ve Kur'an ilimlerini öğrenmeye yöneliktir.¹

Ma'mer ez-Zührî'nin talebesi oluşunu ise sorulan bir soru üzerine şöyle anlatır: Ben bir kavmin hizmetçisiydim. Onlar bir gün beni bir iş için Medine'ye gönderdiler. Şehre geldim ve bir eve indim. Orada insanların kendisinden ilim aldıkları bir şeyh gördüm. Sonra ben de onlarla birlikte oturup ilim dinlemeye başladım.² Ma'mer'in ez-Zührî ile Medine'de karşılaşması ez-Zührî'nin vefat tarihi olan 124 yılından önce olmalıdır ki bu tarihte Ma'mer 20'li yaşlardadır.

Medine'den döndükten sonra annesini ziyaret için Basra'ya gitmiştir. Bu esnada yanında hiçbir kitabı bulunmadığı için bazıları onun buradaki rivayetlerini zayıf sayarlar. Hocası Eyyûb es-Sahtiyânî'nin ölümünden sonra ise Yemen'e gitmiştir.³ Ma'mer Yemen'e rihlet ettiği esnada yaklaşık olarak 33 yaşındadır. Kendisi buradaki alimlerden ilim aldığı gibi kendisinden de Yemenliler ilim almışlardır. Yemen'de bir süre kalıp dönmek istediğinde Yemenliler onu bırakmak istememişler ve Yemen'de kalmasını sağlayabilmek için orada evlendirmişlerdir.⁴ Hiç şüphesiz Yemen'in onun hayatında apayrı bir yeri vardır. "Kim helal bir rızık kazanıp ta onu sağlıklı ve güzel bir şekilde yemek isterse San'a'da yesin",⁵ şeklindeki sözleri Ma'mer'in Yemen'de bulunmaktan memnun olduğunu gösterir. Çünkü o, asıl ilmini ve şöhretini burada kazanmıştır. Ma'mer'in ilim öğrenmek için Yemen'i tercih etmesinde ise Basra'daki hocası Eyyûb es-Sahtiyânî'nin tavsiyesi önemli rol oynamıştır.⁶ Abdülhayy b. el-Hanbelî'ye göre Ma'mer Yemen'e ilk rihlet eden kişidir.⁷

Ma'mer'in vefat tarihi üzerinde 150, 152, 153 ve 154 şeklinde kaynaklarımızda farklı tarihler nakledilmektedir. el-Mizzî'nin kaydettiğine göre Abdülmunim b. İdris (v. 228/842) ve el-Kayserânî (v. 507/1113) Ma'mer'in 150 senesinin başında öldüğünü söylerken, İbn Hıbbân (v. 354/965) 152 veya 153 yılının Ramazan ayında vefat ettiğini

¹ el-Buhârî, *Târih*, VII/378; ez-Zehabî, *Siyer*, VII/6; el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve 't-Tecrîh*, II/741.

² ez-Zehabî, *Siyer*, VII/6, *Mizân*, VI/471; el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/190.

³ M. Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁴ Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî, *a.g.e.*, s. 24.

⁵ Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî, *a.g.e.*, s. 264.

⁶ es-Seksekî, *a.g.e.*, s. 123.

⁷ Abdülhayy b. el-Hanbelî, *Şezerâtü 'z-Zehab*, s. 244.

haber vermektedir. İbrâhim b. Hâlid es-San'ânî, el-Vâkıdî, Halîfe b. Hayyât, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm (v. 224/838) 153 yılında Ramazan ayında öldüğünün kesin olduğunu nakletmişlerdir.¹ Bu tarihler içerisinde bize göre en sıhhatli bilgiler San'a'da 40 yıl müezzinlik yaptığı kaydedilen, Ma'mer'in cenaze namazına da katıldığını ifade eden İbrâhim b. Hâlid es-San'ânî'nin verdiği bilgilerdir. Öldüğünde 60 yaşına ulaşmamış olduğu belirtilen Ma'mer'in 57 veya 58 yaşında vefat ettiğini tahmin ediyoruz. el-Mizzî ve ez-Zehebî'nin kaydettiklerine göre Ma'mer öldükten sonra kabri kaybolmuş, kabrinden geriye hiçbir eser kalmamıştır.²

2.3. Ma'mer'in Hocaları

Ma'mer Basra'da doğmuş, 30 yıl kadar burada yaşadktan sonra 20 yıldan fazla bir süre Yemen'de kalmıştır. Ancak o hiçbir zaman için ne bir bölgeye ne de oradaki bir alime taasupla yaklaşmamış, her bölgeden ve her alimden ilim almış, rivayette bulunmuştur.³ Bu durum onun rivayetlerindeki bölge ve alimlerin farklılığından rahatlıkla anlaşılabilir. Bunun dışında Ma'mer ilim aldığı kişilerin itikâdi ve siyasî görüşleriyle de fazla ilgili olmamış, ilim tahsilinde hiçbir önyargıya sahip bulunmamıştır. Hocaları içinde Ali b. Zeyd b. Ced'ân el-Kuraşî et-Teymî el-Basrî (v. 131/748) ve Ali b. Bezîme el-Cezerî (v. 123/740) gibi mutedil Şiîler, Amr b. 'Ubeyd es-San'ânî (v. ?) gibi Mu'tezilî olan şahsiyetler de vardır.⁴

Ma'mer'in hocalarına dikkat ettiğimizde hepsinin farklı alanlarda uzman kişiler olduklarını görüyoruz. ez-Zührî (v. 124/741) muhaddis ve tarihçi, Rabî'a b. Abdurrahman (v. 136/753) fakîh, Katâde (v. 117/735) ve Zeyd b. Eslem (v. 136/753) müfessir, 'Âsım b. Behdele (v. 128/745) kârfi olarak ön plana çıkmaktadır.⁵

¹ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVIII/310-311; ez-Zehebî, *Siyer*, VII/14-15; el-Buhârî, *Târîh*, VII/378; el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, II/741-742; el-Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, II/723; el-Kayserânî, *a.g.e.*, s. 191.

² ez-Zehebî, *Siyer*, XIV/560; el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVIII/311.

³ M. Re'fet Sa'id, *a.g.e.*, s. 214, 215.

⁴ ez-Zehebî, *Siyer*, V/206-207; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI/175; İbn Hıbbân, *Meşâhîru 'Ulemâi'l-Emsâr*, s. 166; M. Re'fet Sa'id, *a.g.e.*, s. 66.

⁵ M. Re'fet Sa'id, *a.g.e.*, s. 66.

Ma'mer b. Râşid'in bütün hocalarına çok fazla sual sorarak her şeyi derinlemesine öğrenmek için çaba sarfetmiştir. M. Refet Sa'îd, Ma'mer'in hocalarına çok fazla soru sormada amacının neler olduğunu maddeler halinde şu şekilde sıralamıştır:

1. Hocasının o konuda bildiği şeyleri öğrenmek.
2. Konuyu en ince ayrıntısına kadar öğrenmek ve konuya hakim olmak.
3. Hocasının o konu ile ilgili görüşünün ne olduğunu açığa çıkarmak.
4. Rivayet edilene yakın bir başka rivayeti gündeme getirmek.
5. Anlatılan fikhî meseleye yakın başka bir rivayeti gündeme getirmek.
6. Metnin doğruluğundan emin olmak.
7. Senedin doğruluğundan emin olmak.
8. Müteşâbih ifadelerin te'vîli, garip lügatın açıklanması ve müphem ifadelerin açıklığa kavuşturulmasını sağlamak.
9. Rivayetleri hocasıyla birlikte gözden geçirmek.
10. Nazarî (teorik) hususlarda hocasının amelinin nasıl olduğunu ortaya çıkarmak.¹

Ma'mer'in hocalarına sorularından bazı örnekleri burada kaydetmek istiyoruz:

Ma'mer şunu anlatmıştır: Katâde'ye bineğinin üzerinde olan bir kimse kıbleye dönük olmadığı halde namazını kılar mı, dedim. Katâde, korku durumu dışında kılamaz, dedi. Bundan sonra Ma'mer bu konuda el-Hasen el-Basrî'nin, (v. 110/728) Katâde'nin görüşünün zıddına olan görüşü nakleder ve kendisinin el-Hasen el-Basrî'nin görüşünü tercih ettiğini belirtir.² Görüldüğü gibi burada Ma'mer el-Hasen el-Basrî'nin görüşünü bilmesine rağmen konuyla ilgili Katâde'nin fikrini de öğrenmek ve bir karşılaştırma yapmak için hocasına bu soruyu sormuştur.

¹ M. Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 157-168.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, II/580.

es-Serahsî'nin kaydettiğine göre Ma'mer ez-Zührî'ye zimmi'nin diyetinin ne olduğunu sordu. ez-Zührî “aynen Müslümanlarınkı gibidir” diye cevap verdi. Ma'mer “Sa'îd bunun hilafına bir şey rivayet ediyor” deyince İbn Şihâb şu ayeti okudu¹

وإن كان من قوم بينكم وبينهم ميثاق فدية مسلمة إلى أهله²

Ma'mer, ez-Zührî'ye (v. 124 h.) hayızlı veya cünüp olan kimsenin Allah'ı zikredip zikredemeyeceğini sordu. ez-Zührî “evet edebilir” dedi. Ma'mer, “Kur'ân okuyabilir mi?” diye sorunca ez-Zührî “hayır Kur'ân okuyamaz” cevabını verdi. ez-Zührî'den bu cevabı alan Ma'mer el-Hasen el-Basrî ve Katâde'nin de hayızlı veya cünüp olan kimsenin Kur'ân okuyamayacağına dair görüşünü nakleder.³ Yukarıdaki örnekte olduğu gibi Ma'mer konu hakkında fikir sahibi olmasına rağmen ez-Zührî'nin de bu konudaki görüşünü öğrenebilmek için aynı soruyu bir de ona yöneltmiştir.

Ma'mer soru sormanın dışında hocalarının bütün hallerini büyük bir dikkatle takip etmeye çalışmıştır. Hocası Eyyûb es-Sahtiyânî'nin nasıl ve ne kadar tatavvu' namaz kıldığına dair verdiği ayrıntılı bilgiler onun hocasının bütün hallerini büyük bir dikkatle takip ettiğini göstermektedir.⁴

Ma'mer'in hocalarıyla ilişkileriyle ilgili verdiğimiz bu bilgilerden sonra şimdi onun en meşhur hocalarından bazılarını tanıtmak istiyoruz.

2.3.1. Katâde b. Di'âme (v. 117/735)

Buhârî'nin soyunu Hz. Peygamber'in dedesi Nizâr'da Hz. Peygamber'le birleştirdiği Katâde 60 yılında doğmuştur. Doğuştan âmâ olduğu birçok kaynakta zikredilmektedir.⁵ Enes b. Mâlik (v. 91/709), Ebu't-Tufeyl (v. 110/728) ve Sa'îd b. el-

¹ es-Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI/85.

² en-Nisâ, 4/92.

³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I/335, 336. Kaydettiğimiz örnekler dışında Ma'mer'in ez-Zührî, İbn Şübrûme, Katâde, Eyyûb es-Sahtiyânî ve daha birçoklarına çeşitli meselelerle ilgili sorduğu soruları için bkz. Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, III/208, 304, IV/49, 50, 95, V/325, 343, VI/58, 59, 120, 121, 301, 302, 421, 427, 428, 515, VII/480, VIII/196, IX/73.

⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, II/557, 559.

⁵ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXIII/499; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügat*, II/368; ez-Zehebi, *Siyer*, V/271.

Müseyyib (93/711) rivayette bulunduğu meşhur şahsiyetlerdir. Doğuştan görme özürli olmasına rağmen çok kuvvetli bir hafızaya sahip olan Katâde, Tefsir ve Hadis ilimlerinde önemli bir alim olmuştur. Ahmed b. Hanbel: “Katâde Basra ehlinin hafızası en kuvvetli kişisiydi. Duyduğu bir şeyi hemen ezberlerdi. Bir defasında ona Câbir’in sayfası bir kere okundu ve ezberledi” demiştir.¹ Sa’îd b. el-Müseyyib ile 8 gün beraber olan Katâde bu süre zarfında ona çok fazla soru sormuş, sonunda Sa’îd b. el-Müseyyib ona “Artık benim yanımdan git ey âmâ! Beni tükettin. Bana her sorduğunu ezberledin mi?” deyince Katâde: “Evet, ben şunu sordum sen şunu dedin” diyerek hepsini haber vermiştir.²

Hafızası, Hadis ve Tefsir ilimlerindeki derin ilminin yanı sıra Arapça, Lügat, Eyyâmü’l-Arab ve Neseb ilimlerinde de otorite sayılan Katâde,³ el-Hasen el-Basrî ile 12 veya 13 yıl birlikte olduğunu haber vermiştir. Bu sebeple o, el-Hasen el-Basrî’nin hadislerini ve ilmini bilmede insanların en güvenilirli olarak kabul edilmiştir.⁴ Kur’an’daki her ayet hakkında bir şey işittiği naklolan⁵ Katâde kendi reyile görüş bildirmekten son derece kaçınmıştır. Bir defasında kendisine bir mesele hakkında soru sorulmuş, Katâde bu soruya “bilmiyorum” demişti. Bunun üzerine soruyu soran kendi reyine cevap ver, deyince Katâde, 40 yıldan beri kendi görüşüyle fetva vermediğini ifade etmiştir.⁶

Katâde “Ma’siyetler dışında her şey kader iledir” diyerek ma’siyetleri kaderin dışında değerlendirmiş ve bu konuda ehl-i sünnete aykırı bir itikadî görüşü dillendirmiştir. Fakat ilmi ve takvasından dolayı onun bu yanlış görüşüne rağmen insanlar ondan ilim almayı bırakmamışlardır.⁷ Zehebî, Katâde’nin masiyetleri kader içine dahil etmeyişinin Allah’ı tazim ve tenzih etme isteğine bağlı olduğunu, bu nedenle bu bid’atinden dolayı insanların ondan uzaklaşmadığını söylemektedir.⁸

¹ el-Mizzî, a.g.e., XXIII/515; ez-Zehebî, *Siyer*, V/276.

² İbn Hacer, *Tehzibu’l-Tehzib*, VIII/316.

³ ez-Zehebî, *Siyer*, V/277; el-Kayserânî, a.g.e., I/123.

⁴ el-Mizzî, a.g.e., XXIII/514; el-Buhârî, *Târîh*, VII/186.

⁵ el-Mizzî, a.g.e., XXIII/511; Zehebî, *Siyer*, V/271.

⁶ el-Mizzî, a.g.e., XXIII/509.

⁷ el-Mizzî, a.g.e., XXIII/509; ez-Zehebî, *Siyer*, V/271; el-İclî, *Ma’rifetü’s-Sikât*, II/215; es-Suyûtî, *Tabakâtu’l-Huffâz*, I/45.

⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, V/271-272; İbn Hacer, *Tehzibu’l-Tehzib*, VIII/317.

İlmi ve hafızası hakkındaki bunca rivayetlere rağmen Katâde'nin tedlis yaptığına dair rivayetler de mevcuttur. Mesela ez-Zehebî, Katâde'nin hadis işitmediği kişilerden hadisi işitmiş gibi semâ' yoluyla naklederek tedlis yaptığını haber vermektedir.¹

Hicrî 117 yılında Vâsıt'ta bir taun salgınında ölen Katâde'nin bu sırada 55-56 yaşlarında olduğu kaydedilmektedir.²

2.3.2. Eyyûb es-Sahtiyânî (v. 131/748)

Eyyûb b. Temîme Keysân es-Sahtiyânî Ebû Bekr el-Basrî. Hicrî 68 yılında Basra'da doğmuştur.³ Enes b. Mâlik'i görmüştür. Ancak ondan hadis işitip işitmediği tartışmalıdır. İbn Hacer onun Enes b. Mâlik'ten rivayetinin olmadığını, ondan 'an'ane yoluyla rivayette bulunduğunu kaydederken⁴ yine kendisi bir başka eserinde Eyyûb'un Enes b. Mâlik'ten rivayetinin olduğunu söylemektedir.⁵ Ayrıca el-Buhârî ve el-Mizzî de onun Enes'ten rivayetini sabit görmüşlerdir. İbn Sa'd onun için, hadiste sağlam ve güvenilir, bir çok ilmi kendisinde toplamış huccet ve adil bir kimsedir, ifadelerini kullanır. İbn Ebî Hâtim ve daha başkaları da onun güvenilir bir râvî olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.⁶

Yezîd b. Velîd'in yakın arkadaşı olan Eyyûb, Yezîd halife olunca "Allahım! Beni ona unuttur" diye dua edecek kadar idarecilerden uzak durmaya özen göstermiştir.⁷ Bir başka hassas olduğu konu ise rey ile görüş bildirmeye son derece karşı olmasıdır. Kaydedeceğimiz şu anekdot onun bu konuda ne kadar katı olduğunun iyi bir örneğidir: Rivayete nazaran Eyyûb es-Sahtiyânî'ye niçin rey ile görüş bildirmediği

¹ Ez-Zehebî, *Siyer*, V/277; el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/123; İbn Hibbân, *Meşâhîru 'Ulemâi 'l-Emsâr*, s. 96, *es-Sikât*, V/322.

² el-Buhârî, *Târih*, VII/186; el-Mizzî, *a.g.e.*, XXIII/516; ez-Zehebî, *Siyer*, V/282.

³ İbn Hibbân, *Meşâhîru 'Ulemâi 'l-Emsâr*, I/150, *es-Sikât*, VI/53.

⁴ İbn Hacer, *Tabakâtu 'l-Müdekkisîn*, s. 19.

⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, I/348, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, II/225.

⁶ el-Buhârî, *Târih*, I/409; el-Mizzî, *a.g.e.*, III/457-463; el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/130-131.

⁷ el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/131.

sorulunca şöyle cevap vermiştir: “merkebe geniş getirir misin, diye sormuşlar merkeb ‘ben batılı çiğnemeyi sevmem’, demiş.”¹

Mâlik b. Enes’e, sen Irak halkını hem eleştiriyor hem de Eyyûb es-Sahtiyânî’den rivayette bulunuyorsun, denilince İmam Mâlik, Eyyûb size kendisinden rivayette bulunduğum herkesten daha güvenilirdir, demiştir.² Ma’mer’in Yemen’e rihlet etmesinde ona Abdullah b. Tâvûs b. Keysân’ı (v. 132/749) özellikle tavsiye ederek onu yönlendiren Eyyûb es-Sahtiyânî 131 yılının Ramazan ayında 63 yaşındayken vefat etmiştir.³

2.3.3. İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/741)

Ebû Bekir Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah el-Kuraşî ez-Zührî el-Medenî. Hicrî 50 yılında doğmuştur. İbn Ömer, Sehl b. Sa’d, Enes b. Mâlik, Mahmûd b. er-Rebî’, Sa’îd b. el-Müseyyib, Ebû Ümâme b. Sehl’den, Sahabenin küçüklerinden, tabiinin büyüklerinden rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise ‘Ukayl b. Münebbih, Yunus ez-Zebîdî, Sâlih b. Keysân, Ma’mer b. Râşid, Şu’ayb b. Ebî Hamza el-Evzâ’î, el-Leys, Mâlik b. Ebî’z-Zî’b, Ömer b. el-Hâris, İbrahim b. Sa’d, Süfyân b. ‘Uyeyne rivayette bulunmuştur.⁴

ez-Zührî ilim tahsiline Abdullah b. Sa’lebe’den kavminin nesebini öğrenerek başlamıştır. Daha sonra Sa’îd b. el-Müseyyib’den hadis dinlemeye başlayınca Sa’lebe’yi terk etmiştir.⁵ Zührî’nin Sa’îd b. el-Müseyyib ile birlikteliği 6-8 sene kadar sürmüştür.⁶ 80 gecede Kur’an’ı Kerîm’i ezberlediği naklolunan ez-Zührî’nin şöyle söylediği naklolunmuştur: “Hiçbir hadisi unutmadım, bir hadis hariç hiç şüpheye düşmedim. Şüpheye düştüğüm hadisi arkadaşlarıma sordum ve onun da benim

¹ el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/131.

² ez-Zehebî, *Siyer*, VI/24.

³ İbn Hıbbân, *Meşâhîru ‘Ulemâi ‘l-Emsâr*, I/150, *es-Sikât*, VI/53.

⁴ el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/109.

⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü ‘l-Kübrâ*, I/158.

⁶ el-Mizzî, *a.g.e.*, 26/433; el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/109.

ezberlediğim gibi olduğunu gördüm.”¹ Bu ifadeler onun çok güçlü bir hafızaya sahip olduğunu göstermektedir.

ez-Zührî'nin ilmi dirayetine çok güvenen zamanın Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz hadisleri tedvin etmek gibi önemli bir işin üstesinden ancak onun gibi birinin gelebileceğini düşündüğünden etrafında bulunanlara, İbn Şihâb'ı kendisine getirmelerini emretmiş ve ona hadisleri tedvin etme görevini vermiştir.² Yeri gelmişken burada Ömer b. Abdülaziz döneminde devlet eliyle başlatılan resmî tedvin faaliyeti ve ez-Zührî'nin buradaki rolü hakkında bazı bilgiler vermek istiyoruz.

Dindarlığı, adaleti ve Sünnet'e bağlılığı ile meşhur olan Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'i tedvine sevk eden en önemli iki husus şunlardır:

1. Alimlerin ölümünden sonra hadislerin yok olma endişesidir. Çünkü hadisler ferdî bazda yazılıyor olsa da genelde ezberlenmek için yazılıyordu ve hadislerin yazılması konusunda alimler arasındaki tereddütler henüz giderilmiş değildi.

2. Siyasî ve dinî (mezhebî) ihtilaflar sebebiyle hadis uydurma faaliyetlerinin artması.

Ömer b. Abdülaziz valilere mektuplar göndererek tedvin faaliyetini başlatmıştır. Bu mektuplardan Medîne valisi Ebû Bekr b. Hazm'a gönderilen bir tanesi el-Buhârî'de nakledilmektedir:

وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى أَبِي بَكْرٍ بْنِ حَزْمٍ أَنْظِرْ مَا كَانَ مِنْ حَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاكْتُبْهُ فَإِنِّي خِفْتُ دُرُوسَ الْعِلْمِ وَذَهَابَ الْعُلَمَاءِ وَلَا تَقْبَلْ إِلَّا حَدِيثَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلْتَنْفُسُوا الْعِلْمَ وَلْتَجْلِسُوا حَتَّى يُعَلِّمَ مَنْ لَا يَعْلَمُ فَإِنَّ الْعِلْمَ لَا يَهْلِكُ حَتَّى يَكُونَ سِرًّا حَدَّثَنَا الْعَلَاءُ بْنُ عَبْدِ الْجَبَّارِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ بِذَلِكَ يَعْنِي حَدِيثَ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى قَوْلِهِ ذَهَابَ الْعُلَمَاءُ.

“Beldende Hz. Peygamber (aleyhissalâtu vesselâm) ile ilgili rivayetleri araştır, topla ve yaz. Ben ilmin (hadislerin) yok olmasından ve alimlerin tükenmesinden korkuyorum. Bu iş yapılırken sadece Rasûlullah'ın sünneti kabul edilsin. Alimler

¹ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I/220; el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/110.

² el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVI/434; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII/72.

mescid gibi herkese açık ve malum yerlerde oturup tedrisatta bulunarak ilmi yaysınlar, bilmeyenlere öğretsinler. Zira ilim gizli kalmadıkça yok olmaz.”¹ ez-Zührî’yi bizzat çağırıp görevlendirmesinden açıkça anlaşıldığı gibi valilere bu şekilde emirler gönderen Ömer b. Abdülaziz meseleyi burada bırakmamış ve tedvin işinin bizzat takipçisi olmuştur.

Bu mektubun gönderildiği sırada ez-Zührî de Medîne’de yaşamaktadır. Halifenin özel isteğiyle tedvin işine soyunan ez-Zührî’nin emrine katipler verilmiş ve bu katipler bir yıl süre ile ez-Zührî’nin hadislerini yazmışlardır.²

Sonuç olarak, yazılı ve dağınık halde bulunan hadis malzemesini herhangi bir tasnife tabi tutmaksızın bir araya getirmeyi ifade eden tedvin faaliyetini halifenin emriyle deruhte etmiş olan ez-Zührî, bu konuda insanüstü gayret göstermiş ve bu işi başarıyla noktalamıştır. Zira kaynaklarımızda ez-Zührî’nin öldüğünde geride bıraktığı (tedvin ettiği) eserlerin hayvanlarla taşınacak kadar çok olduğu ifade edilmektedir.³

Kaydolunduğuna göre ez-Zührî Sahabe’den 10 kişiye yetişmiştir.⁴ Onun İbn Ömer’den hadis dinleyip dinlemediği ise tartışma konusu olmuştur. Ahmed b. Hanbel ve İbn Ma’in Zührî’nin İbn Ömer’den hadis dinlemediğini savunurken İbn Hacer, talebesi Ma’mer b. Râşid ve Ali b. el-Medînî onun İbn Ömer’den iki hadis rivayet ettiğini söylerler.⁵ Zührî’nin hadislerinde mürsellik bulunduğunu iddia edenler onun sahabeden hadis işitmediğini savundukları için böyle söylemişlerdir. Oysa ez-Zührî’nin 10 tane Sahabî’ye ulaştığı, İbn Ömer gibi Muksirûn’dan olan bir Sahâbî’den hadis dinlemiş olduğuna dair rivayetler dikkate alındığında bu iddiaların doğru olmadığı anlaşılabacaktır. Çok güçlü bir hafızaya sahip olan ez-Zührî dinlediği bir hadisi yazmadığı gibi ikinci bir kere tekrar da ettirmemiştir. Ona göre hadisin tekrarı nurunu giderir.⁶

Rivayete nazaran halife Hişâm b. Abdülmelik İbn Şihâb’dan çocuklarına hadis yazdırmasını istemiş ve o da bir katibe hafızasından 400 hadisi imla ettirmiştir. Halife

¹ el-Buhârî, *İlm*, 34.

² es-Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, I/90; İbrahim Canan, *Kütüb-ü Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, I/114-116; Ali Yardım, *Hadis I-II*, II/33-35.

³ el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/112.

⁴ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVI/432; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, V/349; el-İsbehânî, *Ricâlu Sahîhi Müslim*, II/205.

⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IX/395, *Ta’cîlu’l-Menfaat*, I/549; Ebû Sa’îd el-‘Alâî, *Câmiu’t-Tahsîl fî Ahkâmi’l-Merâsîl*, I/269.

⁶ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVII/439; el-Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-Tecrîh*, II/639.

Hişâm b. Abdülmelik ez-Zührî'yi denemek için, yazdırdığı kitabın kaybolduğunu söylemiş, ez-Zührî de aynı katibe aynı hadisleri yeniden yazdırmıştır. İki kitabı karşılaştıran halife bir tek harfin bile farklı olmadığını görerek onun hafıza kuvvetini ve ilmî dirayetini teslim etmiştir.¹ Ömer b. Abdülaziz ez-Zührî'nin zamanının en alim kişisi olduğunu söylerken en-Nesâî Hz. Peygamber'e ulaşan en güzel dört isnadın ikisini ez-Zührî ile başlatmıştır.² Hadislerinin sayısının 2200 olduğu ve bunların yarısının müsned (yani senedinde kopukluk bulunmaksızın Hz. Peygamber'e ulaşan hadis) olduğu naklolunan ez-Zührî 124/741 tarihinde vefat ettiğinde kendine ait olarak kavminin neseb kitabı dışında hiçbir kitap bırakmamıştır.³ Ancak Ma'mer'in şu sözü onun tedvîn ettiği hadislerin ne kadar fazla olduğunu açıklamaktadır: "Biz kendimizi Zührî'den daha çok hadis rivayet eden bir kimse zannederdik. Fakat, halife Velîd öldürölüp de hazinelerinden Zührî'ye ait yüklerle kitap çıkarıldığı zaman yanıldığımızı anladık."⁴

2.3.4. Abdullah b. Tâvus b. Keysân el-Yemânî

Abdullah b. Tâvus b. Keysân Ebû Muhammed el-Yemânî. Tâvus b. Keysân'ın oğludur. Babasının dışında 'İkrime, 'Amr b. Şuayb ve daha birçoklarından rivayette bulunmuştur. en-Nesâî, Dârekutnî, 'İclî ve İbn Hıbbân onu tevsîk etmişlerdir. Ma'mer'in Yemen'e gidişinde Basra'daki hocası Eyyûb es-Sahtiyânî'nin Yemen'de bulunan Abdullah b. Tâvus'u tavsiye etmesi etkili olmuştur. Eyyûb Ma'mer'e, eğer bir kişiye ilim için seyahat yapacaksan bu kişinin İbn Tâvus olması gerekir demiş, bu tavsiyeyi dinleyen Ma'mer Yemen'e gitmiş ve hayatının sonuna kadar orada kalmıştır.

¹ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVI/439; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX/397.

² el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVI/434; el-el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/109, 110.

³ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVI/434; Ebû Abdullah ez-Zehebî, *el-Kâşif*, II/217; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX/396; el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, II/639.

⁴ Ali Yardım, *Hadis I-II*, II/35 (ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I/112'den naklen).

Ma'mer Abdullah b. Tâvus'un yaratılış bakımından insanların en güzellerinden olduğunu, Arap dilini ve Fıkıh ilmini çok iyi bildiğini söylemiştir. Abdullah b. Tâvus hicrî 132 tarihinde Ebu'l-Abbâs'ın hilafetinin ilk dönemlerinde ölmüştür.¹

2.4. Ma'mer'in Öğrencileri

Ma'mer'in talebeleri el-Buhârî, Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Hibbân ve Ebû Dâvud gibi önemli hadis müelliflerinin ravileri arasında yer almış sika kimselerdir. Ebû Eyyûb Matraf b. Ma'zen el-Kinânî, İbn Uyeyne, İbnu'l-Mübârek, Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ, İsâ b. Yunus, Ma'mer b. Süleyman, Yezîd b. Zerî, Abdülmecîd b. Ebî Ravvâd, İbn Aliyye, Ebû Süfyân el-Ma'merî, Muhammed b. Sevr, Abdullah b. Muaz ve Muhammed b. Kesîr ve San'a kadısı Hişâm b. Yusuf bunlara örnek olarak sayılabilir.²

2.4.1. Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v. 211 h.)

Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Humeyrî Ebû Bekr es-San'ânî. Yemen'in San'a şehrinde 126 yılında doğmuştur. İlim tahsiline Yemen'e gelmiş olan Ma'mer'den hadis dinleyerek başlamıştır. Yine Yemen'e rihlet eden muhaddislerden olan İbn Cüreyc'den (150/767) de hadis dinlemiştir. Ma'mer'in en önemli ve hadislerini bilmede en güvenilir öğrencisidir. Ma'mer ile Abdurrezzâk'ın karşılaşması Abdurrezzâk'ın gençlik dönemine rastlar. Çünkü onun Ma'merle birlikteliği 7-8 yıl kadardır. Ma'mer'in 153'te vefat ettiğini göz önünde bulundurursak bu birlikteliğin Abdurrezzâk'ın 20 yaşından önceki dönemlerine denk geldiği anlaşılır.³ Çok genç denilebilecek yaşta Ma'mer'den hadis almasına rağmen Abdurrezzâk, Ma'mer'in hadislerini bilmede o derece güvenilirirdir ki el-Buhârî'nin şöyle söylediği nakl olunmuştur: "Ma'mer'in arkadaşları (ondan rivayette bulunanlar) bir hadiste ihtilaf ettikleri zaman

¹ ez-Zehabî, *Siyer*, V/123; İbn Hacer, *Tehzîb*, V/234; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V/123; İbn Hibbân, *Meşâhîru 'Ulemâi'l-Emsâr*, s. 191.

² Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî, *Târîhu'l-Yemeni'l-Fikrî fî'l-Asri'l-Abbâsî*, s. 264; el-Veşlî, *İlmü'l-Hadîs fî'l-Yemen*, s. 24; M. Re'fet Sa'id, *a.g.e.*, s. 76.

³ ez-Zehabî, *Siyer*, IV/342; el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/364; el-Bâcî, *a.g.e.*, II/923.

Abdurrezzâk'ın rivayetini esas alırlardı.¹ Abdurrezzâk ta Ma'merle olan sıkı birlikteliğini şöyle açıklar: "Ma'mer benim ağzımda ihlîce gibiydi."²

Abdurrezzâk b. Hemmâm hakkında alimlerin değerlendirmelerine gelince; kaynaklarımızda Abdurrezzâk'ın hıfzı, ilmi, takva ve verası hakkında birçok övgü içeren ifadelerin yanında eleştiriye tabi tutulduğu iki nokta g örmekteyiz:

1. Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybettikten sonra hıfzından yaptığı rivayetlerde yanılığa düştüğü ve bunların sahih olmadığı³

2. Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkında uydurma bir takım rivayetlere yer verdiği ve Şii olduğu.

Onu *es-Sikât*'ında zikreden İbn Hibbân da hıfzından rivayette bulunduğu hata yaptığını ve Şiilikle suçlandığına dikkat çekmiştir.⁴ Abdurrezzâk'ın hayatının sonlarında gözlerini kaybedip bazı rivayetlerde hata etmesi tüm alimlerin ittifakla kabul ettiği bir husustur. Buhârî'nin de onun kitabından yaptığı nakillerin daha sahih olduğunu söylerken bu duruma işaret etmek istediği kaydolunmuştur.⁵ İbn Ebî Hâtim ise Abdurrezzâk'ın hadisinin yazılabileceğini ancak kendisiyle ihticac olunamayacağını savunmuştur.⁶ Bütün bu görüşlerin aksine Abdurrezzâk'ın ahir ömründe hafızasının bozulması ve kör olmasını önemsiz gören tek kişi Ebû 'Avâne'dir. Ebû 'Avâne, hıfzından değil kitabından rivayet ettiği için o dönemdeki hadisleriyle de ihticac olunabileceğini söylemiştir.⁷

Sonuç olarak bu konuda şunu söyleyebiliriz: Yaşlılığın getirdiği bir takım hafıza bozukluklarına gözlerini kaybetmesi de eklenirse bu dönemde bazı rivayetlerinde hata yapması Abdurrezzâk için normal bir hadisedir. Önemli olan cerh ve ta'dîl ilminde otorite sayılan ve bu konuda temel kaynak eserleri telif etmiş olan alimlerden hiçbirinin onu yalancılıkla suçlamamış olmasıdır. Mesela İbn Hacer Abdurrezzâk'ın yalancı

¹ ez-Zehebî, *Siyer*, IX/565.

² ez-Zehebî, *Mizân*, IV/345, *Siyer*, IX/567. (İhlîce:Yaprakları sakız gibi çiğnenen bir bitki).

³ el-'Alâî, *Kitâbu'l-Muhtelifîn*, I/74; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI/280; ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-Du'afâ*, II/393, *Mizân*, IV/342; İbnu'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, II/104; en-Nesâî, *ed-Du'afâ*, I/69.

⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/412.

⁵ ez-Zehebî, *Siyer*, IX/571.

⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI/38.

⁷ Ebû'l-Berekât, *el-Kevâkibu'n-Nîrât*, I/51.

olduğunu söyleyen birine çok sert tepki göstererek esas yalancının bu sözü söyleyen olduğunu belirtmiştir.¹

Abdurrezzâk'ın eleştiriye maruz kaldığı bir diğer husus olan Şîilikle suçlanması meselesinde ise lehte ve aleyhte birbirine taban tabana zıt rivayetlerin teâruz halinde olduğunu görmekteyiz. Aşırı Şîî olduğunu belirten rivayetlerin yanında bunun doğru olmadığını belirten rivayetler de mevcuttur.

Ukaylî'nin kaydettiğine göre Zeyd b. el-Mübârek bir ara Abdurrezzâk'la çok beraber olmuş ve ondan çok hadis yazmıştı. Daha sonra ondan yazdığı hadisleri yaktı. Ona bunun nedeni sorulunca şöyle bir hadise anlatmıştır: “Biz Abdurrezzâk'la birlikteydik ve o bize Ma'mer, ez-Zührî, Mâlik b. Evs kanalıyla bir hadis naklediyordu. Hadis çok uzundu. Hadisin içinde Hz. Ömer'in Hz. Ali ve Abbas'a hitaben, 'sen mirasını kardeşinin oğlundan istemek, şu da hanımının mirasını babasından istemek üzere mi geldiniz' şeklindeki sözüne gelince Abdurrezzâk Hz. Ömer için 'bak şu aptalın söylediğine' dedi. Bunun üzerine oradan kalktım ve bir daha ondan hiç rivayet etmedim.”² Bu ve buna benzer hadiseleri örnek gösterenler onun Şîî olduğu sonucunu çıkarmaktadırlar. Ancak kaynaklarda alimlerin Abdurrezzâk ile ilgili değerlendirmeleri dikkatle incelendiğinde durumun böyle olmadığı, onun Ehl-i Beyt sevgisi ve onlara yapılan zulümleri haksız görmesi sebebiyle böyle bir ithama maruz kaldığı anlaşılır. İbnü'l-Cevzî İbn 'Adiyy'den naklen Abdurrezzâk'ın Ehl-i Beyt'in faziletine dair bazı münker şeyler rivayet ettiğini ve bu sebeple Şîilikle suçlandığını haber vermektedir.³ el-Cürcânî ise Abdurrezzâk'tan rivayet edilen ve Hz. Ali ile ilgili uydurma ifadelerin yer aldığı hadisleri Abdurrezzâk'ın rivayet etmediğini, ondan bu hadisleri rivayet ettiğini iddia edenlerin hep zayıf kimseler olduklarını haber vermiştir.⁴ Yine el-Cürcânî Abdurrezzâk'ın Râfizîleri kafir saydığını belirten bir rivayete de yer vermektedir.⁵ el-Kayserânî de onun Şîî olmadığını, Hz. Ali'yi sevdiğini ve onu öldürenlere buğzettiğini söylemektedir.⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel Abdurrezzâk'ın şöyle söylediğini nakletmiştir: “Allah'a yemin olsun ki benim içim hiçbir zaman için Ali'nin Ömer ve

¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI/280.

² el-'Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, III/110; ez-Zehebî, *Mizân*, IV/343; *Siyer*, IX/571.

³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, II/104; ez-Zehebî, *Siyer*, IX/574.

⁴ el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, V/314.

⁵ el-Cürcânî, *el-Kâmil*, V/311; ez-Zehebî, *Mizân*, IV/345.

⁶ el-Kayserânî, *a.g.e.*, I/364.

Ebubekir'den daha faziletli olduğuna razı olmadı. Kim ki Ebubekir ve Ömer'i sevmeyen mümin değildir.¹ Yahya b. Ma'în'e Ubeydullah b. Musa'nın Abdurrezzâk'ın hadislerini Şîî olduğu için kabul etmediği söylenince İbn Ma'în çok sert tepki göstermiş ve "Allah'a yemin olsun ki bu sözü söyleyen Abdurrezzâk'tan yüz kat daha aşır Şîîdir. Ben Abdurrezzâk'tan bu konuda işittiğimden daha fazlasını Ubeydullah'tan işittim" demiştir. Oğlu Abdullah, Ahmed b. Hanbel'e Abdurrezzâk'ın Şîî olup olmadığını sorunca Ahmed b. Hanbel bu konuda ondan herhangi bir şey işitmediğini söylemiştir.²

Bütün bu rivayetler bir arada değerlendirildiğinde Abdurrezzâk'ın asla Şîî denilebilecek itikatta biri olmadığı, Ehl-i Beyt'e olan sevgisi ve Hz. Ali ile ilgili bazı münker rivayetleri (ki bu rivayetlerin ona ait olup olmadığı bile tartışmalıdır³) sebebiyle Şîî sayıldığı anlaşılmaktadır.⁴ Ayrıca Abdurrezzâk'ın hocası Ebû Hanîfe'nin İmam Zeyd b. Ali'nin ayaklanmasına açık destek vermesi de onun Şîîlikle ithamına sebep olmuş olabilir.⁵

2.4.2. Abdullah b. el-Mübârek

Abdullah b. el-Mübârek Ebû Abdîrrahman en-Hanzelî et-Türkî. 118 veya 119 yılında Merv'de doğmuş, 20 yaşında ilim tahsiline başlamıştır. İlim seyahatlarını ölünceye kadar devam ettiren Abdullah b. el-Mübârek'in hadisi ez-Zehebî'ye göre icma ile huccettir.⁶ İbn Ma'în, Ma'mer'in hadislerini bilmede Abdullah b. el-Mübârek mi yoksa Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın mı daha üstün olduğu şeklindeki bir soruya "Abdullah, Abdurrezzâk'tan ve onun şehrinin halkından daha hayırlıdır. Abdullah müminlerin efendisinden bir efendidir" demiştir.⁷ Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) "zamanında ondan daha ilim isteklisi bir kimse yoktu" dediği Abdullah'ın çok kuvvetli

¹ ez-Zehebî, *Siyer*, IX/573; el-Mizzî, *a.g.e.*, XVIII/60; İbn Hacer, *Tehzib*, VI/280; Ebu'l-Berekât, *a.g.e.*, s. 51.

² İbn Hacer, *Tehzib*, VI/280.

³ Bkz. el-Cürcânî, *el-Kâmil*, V/314.

⁴ Ebu'l-Berekât, *a.g.e.*, s. 51; el-Mizzî, *a.g.e.*, XVIII/60; el-Cürcânî, *el-Kâmil*, V/315.

⁵ Tokpınar, *Abdurrezzâk b. Hemmâm ve Musannaf'ı*, s. 236.

⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, VIII/379-382; Ebû Bekr el-İsbehânî, *Ricâlu Sahîhi Müslim*, I/389; el-Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-İrşâd*, I/429-430.

⁷ ez-Zehebî, *Siyer*, VIII/392.

bir hafızaya sahip olduğu nakledilmekte, bir defa dinlediği uzun bir hutbeyi hemen ezberlediği belirtilmektedir.¹

Şam, Mısır, Irak, Cezîre ve Horasan gibi çok geniş bir coğrafyaya ilim seyahatları yapan Abdullah b. el-Mübârek hakkında devrinin bütün alimlerinin ittifakla övgü dolu ifadelerle yer verdiklerini görmekteyiz. Nuaym b. Hammâd şunu anlatmıştır: “Abdullah b. el-Mübârek Kitâbu’r-Rikâk’ı okuduğu zaman ağlamaktan boğazlanmış bir inek ya da öküz gibi olurdu. Onun bu hali gidinceye kadar bizden hiçbir kimse ona soru sormaya cesaret edemezdi.”² Muhaddisler içinde durumunun emiri’l-müminin gibi olduğu belirtilen Abdullah b. el-Mübârek hakkında Süfyân b. Uyeyne, bizim yanımıza onun gibi birisi gelmedi, demiştir. Tabiinin büyüklerinden Süfyân es-Sevrî’nin şöyle söylediği kaydedilmektedir: “Ömrümde bir sene Abdullah b. el-Mübârek gibi olmayı isterim. Ancak 3 gün bile olsa buna güç yetiremem.” Onun hakkındaki medh dolu ifadeleri İbn Uyeyne’nin şu sözleriyle noktalamak istiyoruz: “Sahâbenin ve Abdullah b. el-Mübârek’in durumlarına baktım. Sahâbenin Hz. Peygamber’in sohbetine katılması ve onunla birlikte gaza etmeleri dışında Abdullah b. el-Mübârek’ten üstün bir faziletlerini görmedim.”³

“Sahâbenin kendi arasında vaki olan şeyler (savaş ve anlaşmazlıklar) fitnedir. Anck ben onlardan hiçbirine meftun diyemem” diyerek oldukça dikkatli ve selefi bir tavır takınan Abdullah b. el-Mübârek bir defasında Kur’an’dan bir ayet okumuş ve “kim bunun mahluk olduğunu iddia ederse azim olan Allah’a küfretmiştir” diyerek bu konudaki görüşünün de Mu‘tezile’den farklı olduğunu vurgulamıştır. Yine o zamanın alimleri arasında en önemli ihtilaf ve tartışma konularından biri olan kendi reyî ile hüküm verme hususunda ise görüşlerini şu sözüyle açıklar: “Umdeniz (direğiniz, esasınız) eser (hadis) olsun. Reyden ise hadisi tefsir edecek kadarını alın.”⁴ Bu ifadelerinden anladığımız kadarıyla Abdullah b. el-Mübârek rey ile görüş bildirme ve hüküm vermeye karşı çıkmakta, reyin ancak hadislerin açıklama gerektiren kısımlarının tefsiri için kullanılabileceğini savunmaktadır. Hadis üzerinde bir tek kelime bile yorum yapılamayacağını söyleyen katı ehl-i hadis alimlerini göz önüne aldığımızda onun bu konuda biraz daha esnek olduğunu söyleyebiliriz.

¹ ez-Zehebî, *a.g.e.*, VIII/393, 395.

² ez-Zehebî, *Siyer*, VIII/394.

³ ez-Zehebî, *a.g.e.*, VIII/383, 384, 389, 390, 407.

⁴ ez-Zehebî, *a.g.e.*, VIII/398, 403, 405.

Abdullah b. el-Mübârek'in bir gün oruç tutup bir gün iftar eden kimse hakkında "ömrünün yarısını heba ediyor" şeklindeki sözlerinin¹ hadislerde tavsiye edilen ifadelere ters düştüğünden ve Abdullah b. el-Mübârek gibi Sünneti çok iyi bilen birisinin sahih hadislerin hilafına bir değerlendirmede bulunmayacağından biz ona atfedilen bu sözün doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira İbrâhim el-Harbî, Ma'mer'in ashabının bir hadiste ihtilaf ettiğinde geçerli sözün Abdullah b. el-Mübârek'e ait olduğunu söyleyerek onun hadis ilmindeki otoritesini ortaya koymuştur.²

Gerek Hadis ve gerekse diğer islami ilimlerdeki şöhretinin yanısıra aynı zamanda çok iyi bir şair olan ve hakkı söylemekten hiçbir durumda çekinmeyen Abdullah b. el-Mübârek 181 yılının Ramazan ayında Tarsus'tan döndükten sonra vefat etmiştir. Onun ölümünü işittiğinde Abbasi halifesi Harun er-Reşîd "alimlerin efendisi öldü" demiştir.³

2.5. Eserleri

Yemen'de ilk hadis tasnif eden kişi olduğu⁴ kaydedilen Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' dışında *Meğâzî* ve *Tefsir* ile ilgili iki eserinin daha bulunduğu haber verilmekte ise de *el-Câmi'* dışında günümüze ulaştığı bilinen başka bir eseri yoktur. Ancak Tefsir kitaplarında Ma'mer'den yapılan bir çok nakilleri dikkate aldığımızda⁵ ve ilk talebeliğini ünlü müfessir Katâde'nin yanında yapmış olduğunu düşündüğümüzde Tefsir konulu bir eser kaleme alması mümkün görünmektedir. Ayrıca Ma'mer, İbn Şihâb ez-Zührî'den en çok meğâzî konusunda hadis dinlemiş ve rivayet etmiştir. Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*indeki "Kitâbu'l-Meğâzî" 7 tanesi hariç tamamen

¹ ez-Zehabî, *a.g.e.*, VIII/407.

² ez-Zehabî, *a.g.e.*, VIII/392.

³ ez-Zehabî, *a.g.e.*, VIII/390, 411, 419; *el-Kelâbâzî, el-Hidâye ve'l-İrşâd*, I/429; Ebû Bekr el-İsbehânî, *Ricâlu Sahîhi Müslim*, I/389.

⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, II/466; M. Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 83-84.

⁵ Krş. et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, I/276, 341, 409, II/267, 288, III/8, 50; el-Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII/289, 319, XVIII/89, XIX/289; İbn Kesîr, *Tefsîru İbn Kesîr*, I/113, 141, 309, 494, II/272, 320, III/134, 527 vd. Ayrıca Buhârî'de Ma'mer'den yapılan rivayetler içerisinde *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde 23 rivayetin yer alması onun bu konuda müstakil bir kitabının bulunduğu önemli bir göstergesidir diye düşünüyoruz.

Ma'mer'in rivayetlerinden oluşmaktadır.¹ Bu sebeple Ma'mer *meğâzî* konusunda dinlediği hadisleri müstakil bir eserde toplamış olabilir, diye düşünüyoruz.

2.6. Ma'mer'in Hadis Tahammül Yolları

Hadis talebeleri ilk çağlarda hadisleri doğrudan doğruya şeyhin ağzından duyarak elde ediyorlardı. Ancak daha sonra kırâat, icazet, münavele, i'lâm, vasiyyet ve vicâde yollarıyla da hadis almaya başladılar. Tahammülü'l-hadis'in mertebeye en yükseği ve kuvvetlisi olan semâ' ile birlikte bu yedi usûl tahammülü'l-hadis metodlarını oluşturmuştur. Öncelikle bu sekiz yönteme ana hatlarıyla değinmek istiyoruz:

1. *Semâ'*: (سماع) Semâ', hocanın kendi hadislerini talebelerine okuması ve onların da bunu dinlemesidir. Bu şeyhin önündeki yazılı bir eserden okumasıyla gerçekleşebileceği gibi bazen de şeyh rivayetleri hafızasından yapabilir. Bu şekilde hadis dinleyen talebe bunu edâ ederken (başkalarına aktarırken) - أحدثنا - أخبرنا - أنبأنا - حدثنا ifadeleri kullanır. Bu ifadeler arasında derece bakımından hadis alimlerine göre bazı nüanslar bulunmakla birlikte biz bunlara girmek istemiyoruz.

2. *Kırâat*: (قراءة) Kısaca, talebenin hocasına hadisleri okuması veya bir başkasının okuduğunu dinlemesidir. Talebe burada rivayetleri bir kitaptan veya ezberinden okuyabilir. Okunan hadisin kitaptan okunması daha makbûldür. Öğrenci hadisleri ezberinden okuyorsa şeyhin kendisine okunan hadisleri ezbere bilmesi lazımdır. Kırâatın semâ'dan sonra ikinci derecede bulunduğunu söyleyenlerin yanında ikisinin eşit olduğunu söyleyenler de olmuştur. Şeyhinden kırâat yoluyla hadis alan kişi

¹ M. Re'fet Sa'îd, a.g.e., s. 45. Megâzî bölümü *el-Musannaf*'ın 5. cildinin 313. sayfasından başlayıp 492. sayfasına kadar devam etmektedir. 9718 – 9784 numaralı hadisler arasında olan bu bölümde toplam 67 rivayet vardır. Bunlardan 9721, 9737, 9740, 9749, 9767, 9782, 9783 nolu hadisler Abdurrezzâk'ın Ma'mer dışında hocalarından yaptığı rivayetlerdir. Geriye kalan 60 rivayetin tamamı Abdurrezzâk'ın Ma'mer'den aldığı hadislerdir.

bunu edâ ederken قرأت على الشيخ وهو يسمع demesi; şayet başkası okumuş kendisi dinlemişse bu takdirde قرئ على الشيخ وهو يسمع و أنا كذلك أسمع demesi gerekir.

3. *İcâzet*: (قراءة) İcâzet, şeyhin talebesine duyduklarını veya kitaplarını rivayet etmesine izin vermesidir. İcâzetin alimler arasında tereddütsüz kabul edilen şekli muayyen bir veya birden çok kişiye muayyen bir kitabı veya kitapları rivayet etmek üzere verilen icâzettir. Ancak bazı alimler rivayetine izin verilen kitabın muayyen olma şartını aramamışlar, muayyen şahsa veya şahıslara muayyen olmayan bir şeyi rivayet etme izni vermesini de caiz görmüşlerdir. Bilinmeyen bir şahsın bilinmeyen bir kimseye verdiği icâzet ile bir şeyhin “şunu rivayet etmek üzere bütün insanlara, bütün Müslümanlara, halen yaşamakta olanlara, icâzet verdim” diyerek verdiği umumî icâzet ise makbûl değildir.

4. *Münâvele*: (مناولة) Şeyhin rivayet ettiği kitabını talebesine vermesi ya da içinden seçtiği bazı hadisleri nüsha halinde talebesine vermesine “münâvele” denir. Şeyh bunu verirken talebesine “bu benim rivayetimdir, bunu benden rivayet et, edebilirsin” der. Münavele şöyle de olabilir: Talebe hocasına, hocasına ait olan bir cüz veya sahife ile gelip hoca da bunun kendi rivayeti olduğunu kabul eder ve talebesine rivayet izni verir. Burada da دفع إلي فلان veya أعطاني فلان gibi ifadeler kullanılır.

Münâvelenin en kuvvetli çeşidi, şeyhin talebesine kitabı veya yazılı hadisi verirken, bunu sana temlik ediyor, rivayetine de icâzet veriyorum; bunu benden al ve rivayet et, demesidir. Münâvelenin bu şekilde olanına “icâzetli münâvele” denir.

5. *Kitâbet - Mükâtebe*: (كتابة - مكاتبة) Şeyhin talebesine hadislerinin tamamını veya bir kısmını yazdırarak rivayet izni vermesidir. Kitâbet veya mükâtebe işlemi hadis almak üzere gelen veya orada bulunmayan bir şahıs için şeyhin bazı hadislerini bizzat yazarak veya yazdırarak vermesi veya göndermesi şeklinde olur. Hadis yazarken şeyhin yanında bulunan ve onun yazısını gören kimse bu hadislerin kime ait olduğu konusunda şüphe etmez. Ancak orada olmayan birine hadis gönderildiğinde hadisi yazan ve mektubu götüren kişilerin güvenilir kimseler olması şartı aranmıştır. Kitâbet ile hadis rivayet eden kişi rivayet esnasında şu ifadeleri kullanır:

حدثني فلان كتابة بخطه (bana kendi yazısıyla rivayet etti).

أخبرني كتابة بخطه (bana kendi yazısıyla haber verdi).

أخبرني كتابة بخط فلان الذي حمله إلي رسوله
hadiste haber verdi)

6. *I'lâm*: (إعلام) Hocanın, öğrencisine –rivayetine icâzet verdiğini açıklamadan –falan kitabın veya hadisin, falan şeyhten aldığı veya duyduğu rivayetlerinden olduğunu sadece söylemekle iktifâ etmesine i'lâm denir. Şeyhin bu şekilde i'lâmı, onun talebesine bu rivayetleri tahammül ve nakl etmesine izin verdiği şeklinde kabul edilmiştir. Şeyh rivayet etmesine razı olmadığını açıkça söylemedikçe i'lâm yoluyla rivayet muhaddislerce makbûl sayılmıştır.

7. *Vasiyyet*: (وصية) Sefere çıkan veya ölmek üzere olan bir şeyhin, rivayet etmekte olduğu kitabı bir kişiye vasiyet ederek bırakması demektir. Burada şeyhin vasiyeti açık söylememekle birlikte talebesine muayyen bir şey vermiş (münâvele) ve o şeyin kendi rivayetlerinden olduğunu söylemiş olduğu (i'lâm) şeklinde kabul edilmiştir.

8. *Vicâdet*: (وجادة) Bir şahsın devamlı görüşüp yazısına aşina olduğu, kendisini iyice tanıyıp itimat ettiği bir şeyhin hattıyla yazılmış bir hadis bulmasına vicâde denir. Ayrıca bir kimsenin meşhur mülliflerin bilinen kitaplarından bazı hadisleri bulup alması da vicâdedir. Bu şekilde hadis rivayetinde bulunan kişi hadisi şu lafızlarla rivayet eder:

وجدت بخط فلان (falanın hattıyla yazılmış olarak buldum).

وجدت بخط فلان يغلب على ظني أنه خط فلان
hatla yazılmış olarak buldum).

وجدت في الصحيح المشهور (meşhur sahîh kitapta buldum).¹

¹ Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev.: M. Yaşar KANDEMİR, s. 64-77; Ali Yardım, *Hadis I-II*, I/165-171.

Ma'mer'in hadis tahammül yollarından birincisi semâ'dır. Ma'mer rivayetlerinin ekserisini bu şekilde yapmıştır. Çünkü o hocalarıyla her an birlikte olmaya son derece dikkat etmiş, söylediklerini dinlemek dışında hocalarının her hareketini takip etmeye çalışmıştır. Hac mevsiminde Hicaz bölgesine giderek orada Hac ibadeti için toplanan alimlerin ilimlerini bizzat kendi ağızlarından dinlemek istemiş, kendisi gidemezse bir öğrencisini göndermiştir.

Ma'mer hocalarından rivayette bulunurken arz metodunu da çokça kullanmıştır. Ma'mer bu durumu ez-Zührî'den (v. 124 h.) ilim dinlemeye nasıl başladığını anlatırken insanların ez-Zührî'nin etrafına toplanmış hadis arzettiklerini, kendisinin de beraber oturarak ez-Zührî'ye hadis arzetmeye başladığını haber vermektedir.¹ Ayrıca Hemmâm b. Münebbih'ten de arz yoluyla hadis dinlemiştir. Başlangıçta Hemmâm hadislerini Ma'mer'e okumuş, o yorulunca bu defa Ma'mer okumuş Hemmâm dinlemiştir.²

Ma'mer, Semmâk b. Fadl'dan münâvele yoluyla hadis almıştır. Semmâk b. Fadl'ın Ma'mer'e bir kitap verdiğini *el-Musannef*'teki şu kayıttan anlıyoruz:

عبد الرزاق عن معمر قال أعطاني سماك بن الفضل كتابا من النبي صلى الله عليه وسلم إلى ملك بن كفلانس والمصعبين فقرأته فإذا فيه فيما سقت السماء والأثمار العشر وفيما سقي بالسنن نصف العشر³

Son olarak, *el-Câmi*'de geçen şu ifadenin Ma'mer b. Râşid'in vicâde yoluyla rivayette bulunduğu işaret ettiğini düşünüyoruz:

أخبرنا معمر قال في صحيفة جابر بن عبد الله موجبتان و مضعفتان و مثلاً بمثل...⁴

2.7. Ma'mer'in Ta'lîm (İlim Öğretme) Metodu

Ma'mer talebelerine rivayette bulunurken açıklanmaya ihtiyaç duyacak bir kelime bile bırakmadan her şeyi açıklamaya çalışmıştır. Ma'mer'i buna sevkeden

¹ Zehebî, *Siyer*, VII/6, *Mizân*, VII/471; el-Kayserânî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, s. 190.

² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII/256; 'Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, III/109; el-Mizzî, *el-Kemâl*, XXVIII/308, XXX/298; Zehebî, *Siyer*, V/312-313.

³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, IV/136.

⁴ M. Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 136 (*Târîhi't-Turâsi'l-'Arabî*, I/255'den naklen).

kendisinin de hocalarına çok fazla sual sormuş olmasıdır.¹ Ma'mer'in talim metoduna örnek teşkil edebileceğini düşündüğümüz birkaç rivayeti burada kaydetmek istiyoruz:

عبد الرزاق عن معمر عن أيوب عن نافع قال كان ابن عمر يخرج إلى الصلاة وقد توضأ فيلقى بعض ولده فيقبله ثم يدعو بماء فيمصمص ولا يزيد على ذلك قال معمر المصمصة دون المضمضة.

Ma'mer, Eyyûb es-Sahtiyânî'den o da Nâfi'den şunu rivayet etmiştir: İbn Ömer, abdestli olarak namaza giderken çocuklarıyla karşılaşır, onları öper sonra da su isteyip ağzını çalkalardı. Bundan fazlasını yapmazdı. Ma'mer : Mazmaza değil, masmasadır, dedi.² İki kelimenin birbirine, yazılış ve okunuş bakımından benzerliğini göz önünde bulundurarak Ma'mer meselenin tam olarak anlaşılması için açıklama yapma lüzumu hissetmiştir.³

عبد الرزاق عن ابن جريج قال أخبرني عمرو بن دينار عن عبد الرحمن بن معبد بن عمير أن ناساً أتوا علياً بصدقائهم فقال تأخذون منا فقالوا لا فأبى أن يأخذ منهم قال معمر إنما يقول لا ينفذ منكم ولكن

ضعوها أنتم مواضعها

Hiz. Ali'ye insanlar zekatlarını teslim etmek üzere geldiklerinde Hiz. Ali "siz bizden alıyor musunuz?" diye sordu. Onlar, hayır deyince, Hiz. Ali de onlardan almamıştır. Ma'mer bu durumu şöyle açıklar: Hiz. Ali onlara zekatı gereken yere vermelerini öğütlemiştir.⁴

Ma'mer kendisine rivayet ile ilgili sorulan sorulara da gayet açıklayıcı ve doyurucu cevaplar vermiştir:

¹ M. Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 171.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, I/132,133.

³ Masmasa ağzında çalkalamaksızın, ağzını temizleme maksadıyla suyu yutmaktır. Mazmaza ise suyu ağzına aldıktan sonra çalkalayıp tükürmektir. Bkz. Serdar Mutçalı, *Arapça – Türkçe Okul Sözlüğü*, مصمص ve مضمض maddeleri.

⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, IV/118.

أخبرنا عبدالرزاق عن معمر عن عاصم عن عبدالله ابن سرجس قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا خرج مسافرا يقول اللهم إني أعوذ بك من وعثاء السفر وكآبة المنقلب ومن الحور بعد الكور وسوء المنظر في الأهل والمال فقال محمد بن ثور لمعمر ما الحور بعد الكور يا ابا عروة قال لا تكون كسبا يقول كان رجلا صالحا ثم رجع على عقبه.

Hız. Peygamber sefer çıktığı zaman şöyle dua ederdi: “Allahım! Seferin zorluklarından ve gelecek tasalarından sana sığınırım. Zenginlikten sonra gelen azalma ve helakten sana sığınırım.” Ma’mer rivayetini bitirdikten sonra Muhammed b. Sevr Ma’mer’e “Ey Ebû ‘Urve, hadiste geçen الحور بعد الكور ifadesi ne anlama gelmektedir, diye sorunca, Ma’mer bunu şöyle açıklamıştır: “Salih bir kişi iken bundan dönen kişi.”¹

و كان على طريق الغلام راهب في Ashab-ı Uhdûd ile ilgili uzun bir hadiste geçen صومعته ifadesinden sonra Ma’mer, zannedersem o günkü Savme’a (tapınak) ehli müslümandır, demiştir.²

Ma’mer’in ilim tahsilinde metodu tümevarım metodudur. Önce cüziyyâtın öğrenilmesini, daha sonra bütüne ulaşılmasını savunur. Kendi talebeleri üzerinde de bu yöntemi takip etmiştir. Ma’mer’in “kim ilmi cümleten (bütüncül olarak) alırsa aynı şekilde kaybeder” sözü bu durumu anlatmaktadır.³ M. Refet Sa’îd, Kur’ân’dan şu ayeti örnek göstererek Ma’mer’in benimsediğı bu metodun Kur’ânî bir metod olduğunu söylemiştir:

و قال الذين كفروا لولا نزل عليه القرآن جملة واحدة كذلك لثبت به فؤادك و رتلناه ترتيلا

¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, V/154-155.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, V/421.

³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, II/325.

İnkâr edenler: Kur'an ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi? dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik). Ve onu tane tane (ayırarak) okuduk.¹

2.8. Ma'mer'in Fıkî Görüşleri

Fıkıh ilminde müstakil bir eseri bulunmayan bir alimin fikhî meseleler konusunda herhangi bir görüşünün olmaması elbette düşünülemez. Ancak müstakil bir eseri olmayınca da o alimin sistematik ve kategorize edilmiş görüşlerini elde etmek imkansızdır. M. Refet Sa'îd'e göre bu durumda takip edilecek yöntem o şahsın mücerred rivayetlerine başvurmak ta olmamalıdır. Çünkü ravi aynı konuda birbirien zıt iki farklı rivayette bulunabilir. Bunun için şu yol takip edilmelidir:

1. Nakledilen rivayetin ardından o görüşü beğenip kabul ettiğini gösteren ifadeler (أعجب إلي - أحب إلي) gibi.
2. Talebelerinden birinin onun konu ile ilgili görüşünü açıklaması
3. Rivayet ettiklerinden biriyle amel ettiğinin belirtilmesi
4. Fetvaları
5. Soruları²

Bu doğrultuda Ma'mer b. Raşid'in yukarıdaki şekillerde kaynaklardan elde etmeye çalıştığımız rivayetleri sıralayarak onun hangi fikhî ekollere yakın durduğunu, görüşleri itibariyle rey ehlinde mi yoksa hadis ehlinde mi sayılmasının doğru olduğunu anlamaya çalışacağız.

Ma'mer'e göre hüküm vermede mutemed nasslar şu şekilde sıralanır:

1. Kur'an-ı Kerim
2. Sünnet

¹ el-Furkân, 32.

² M. Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 197.

3. Sahabenin üzerinde icmâ' ettiği şey. Eğer icmâ' olmayıp ihtilaf etmişlerse muhayyerdir.

4. Hocaları olan Tâbiûn'un görüşleri

Eğer yukarıda sayılanlardan hiç birisinde o mesele ile ilgili bir şey yoksa o “bu konuda hiçbir şey duymadım” der.¹ Ma'mer herhangi bir konuda fetva verirken genellikle kendi reyine çok fazla başvurmamış ve Kitab ve Sünnet'e bağlı kalarak hüküm vermiştir. Ancak, hakkında nass bulunmayan konularda hiçbir zaman görüş serdetmeyerek ehl-i hadisin yaklaşımını benimsemiştir, şeklinde bir genellemenin yanlış olacağı kanaatindeyiz. Zira bazı durumlarda onun kendi reyini açıkladığını görmekteyiz. Mesela Ma'mer, namazda kıraat unutulursa iade edilip edilmeyeceğine dair çeşitli rivayetleri sıraladıktan sonra kendi reyini açıklamak için “iade etmesi benim daha çok hoşuma gider” demiştir.² Bu konuda başka bir örneği de İbn Hazm nakletmektedir: İki kişinin ortak bir kölesi olsa ve önce biri kendi hakkını daha sonra diğeri kendi hakkını azad etse bu kölenin velayeti de mirası da ikisi arasında ortaktır. İbn Hazm bu görüşün Ma'mer ve ez-Zührî'nin görüşleri olduğunu belirtmektedir.³

Ma'mer'in fikhî görüşlerinin bilinmesi konusunda hiç şüphesiz onunla uzun yıllar birlikteliği olan öğrencisi Abdurrezzâk'ın açıklamaları çok önemlidir. Abdurrezzâk b. Hemmâm رأيت معمرًا \ يقول معمر.... \ كان معمر.... şeklindeki ifadeleri ile hocası Ma'mer'in bizzat şahit olduğu söz ve fiillerini haber vermektedir. Namazda kıraatın iftitah tekbiriyle mi yoksa besmeleyle mi başlayacağı konusunda bir çok farklı rivayette bulunan⁴ Ma'mer'in görüşünü öğrencisi Abdurrezzâk'ın verdiği fiili bilgidен öğrenciyoruz: Ma'mer bizimle birlikte namaz kıldı ve kıraate الحمد لله رب العالمين ile başladı.⁵

Yukarıda kaydettiğimiz örnekten anlaşıldığı gibi Ma'mer sadece kendi görüşüne uygun rivayeti nakletmek yerine o konuda bildiği bütün rivayetleri verip daha sonra

¹ M. Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 204.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II/125, 126, 127.

³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX/191.

⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, II/88-93.

⁵ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, II/93. Bu konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz. Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, II/253, III/557, IV/150, VI/89, 257.

kendi görüşünü açıklamaktadır. Ma'mer görüşlerini açıklamak için genellikle أحب إلى veya أعجب إلى gibi lafızları kullanmıştır. Namazda kıraatın unutulması durumunda ne yapılacağına dair dört farklı rivayet nakleden Ma'mer'in¹ bunlardan biri için أعجب إلى (bana daha doğru geliyor) diyerek kendi görüşünü açıkladığını öğrencisi Abdurrezzâk b. Hemmâm haber vermektedir.²

Rivayete nazaran talebesi Abdurrezzâk b. Hemmâm (211) Ma'mer'e mest üzerindeki yırtığı sormuş, Ma'mer ise “abdestte yıkanması gereken yerlerden bir kısmı çıktığı zaman mesti çıkar ve at” demiştir. el-Beyhakî bu konuda Ma'mer'in görüşünü daha isabetli bulmaktadır.³

Ma'mer teyemmümle kaç vakit namaz kılınabileceği konusunda iki farklı görüş nakleder:

1. Amr b. el-Âs'dan: her namaz için bir teyemmüm yapılması gerektiğine dair yapılan rivayet

2. ez-Zührî'den: Teyemmümün de aynen abdest gibi olduğunu bildiren rivayet

Ma'mer bu konuda kendi görüşünü de açıklayarak birinci görüşün daha doğru olduğunu ifade etmiştir.⁴

Bütün bu örneklerin yanısıra Ma'mer'in Ebû Hanîfe'ye olan hayranlığı ve bunu ifade etmesi onun ehl-i hadis taraftarı gibi görünse de esasen rey ehline de müsamaha ile yaklaştığını gösterir. Abdurrezzâk b. Hemmâm şunu anlatmıştır: “Ben, Ma'mer ve Abdullah b. el-Mübârek birlikteydik. Ma'mer bize şöyle dedi: Fıkıhta Ebû Hanîfe kadar güzel istihsan yapan, fetva veren, kıyas eden, insanların kurtuluşu için meseleleri şerh eden birini bilmiyorum. Yine Allah'ın dinine bir şüphe girmemesi için Ebû Hanîfe kadar endişe duyan birini bilmiyorum.” Hac mevsiminde talebelerini göndererek Ebû Hanîfe'nin (v. 150) fikhını öğrenmeye çalışması, ona sorular sordurması da onun Ebû Hanîfe'ye karşı apayrı bir ilmî saygı duyduğunun göstergesidir.⁵

¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, II/125-127.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, II/127.

³ el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I/283.

⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I/215.

⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII/339.

Kendisine fikhî bir mesele sorulduğunda bunu öncelikle rivayetler yoluyla cevaplamaya çalışıp, hakkında rivayet bulunmayan bir konuda “bu konuda bir şey duymadım” demesi onun fikhî hüküm vermede rivayete verdiği önemi gösterir. Ma’mer hiçbir zaman için reyî hadisin önüne geçirmemiştir. Bu durum, Ma’mer’in içinde yetiştiği ehl-i hadis kültürünün bir etkisi olabilir, diye düşünüyoruz. Mesela Ma’mer’in hocalarından olan Eyyûb es-Sahtiyânî’ye rey hakkındaki görüşü sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Eşeğe geviş getirir misin, diye sormuşlar. Eşek, ‘ben batıl şeyleri çiğnemeyi sevmem’ diye cevap vermiş.”¹ Buna benzer bir tavrı Ma’mer’in ilk hocası Katâde de sergilemiştir.² Görüldüğü gibi onun ilk hocalarından olan Eyyûb es-Sahtiyânî ve Katâde b. Di’âme rey konusunda oldukça tavizsiz bir tutum içerisindeydiler. Böyle bir ortamda yetişen Ma’mer’in kendi reyîyle görüş bildirmeye karşı olmasa da ehl-i hadis etkisinden tümüyle kurtulamadığını düşünüyoruz.

Ma’mer’in bir meseleyle ilgili icmaya dair bir bilgisi varsa şu ifadeleri kullanır³

- في قول كلهم (Hepsinin görüşlerinde bu şekildedir)
- لا أعلم أحدا (Hiçbir kimse bilmiyorum ki...)
- أدركنا الناس على ذلك (İnsanları bu şekilde yaparken bulduk)
- هذا ما اجتمع الناس عليه (İşte bu insanların üzerine icma ettikleri şeydir)
- لا أعلم كلهم إلا يقولون هذا في هذا (Bu konuda bunun dışında bir şey diyeni bilmiyoruz)
- لا أعلم أحدا يختلف فيه (Bu konuda ihtilaf eden birini bilmiyorum)
- إهم مجتمعون (Onlar bu konuda icma etmişlerdir)

¹ M. Refet Sa’îd, *a.g.e.*, s. 38.

² Katâde kendi reyîyle görüş bildirmekten son derece kaçınmıştır. Bir defasında kendisine bir mesele hakkında soru sorulmuş, Katâde bu soruya “bilmiyorum” demişti. Bunun üzerine soruyu soran, kendi reyîyle cevap ver, deyince Katâde, 40 yıldan beri kendi görüşüyle fetva vermediğini ifade etmiştir. Bkz. el-Mizzî, *a.g.e.*, XXIII/509.

³ M. Refet Sa’îd, *a.g.e.*, s. 208.

Hayatı boyunca birçok fetvalar vermiş olmakla birlikte Ma'mer hiçbir zaman için kazâ mevkiini yani resmî kadılığı düşünmemiştir. Kadı olabilmenin şartlarını üzerinde taşıyan, bu işe ehliyetli biri olmasına rağmen onun bu göreve yaklaşmaması bu makamın mesuliyetinin ağır olmasından ve fetva makamında olmaktan sakındıran rivayetlerden kaynaklanmıştır diye düşünüyoruz.¹

Son olarak Ma'mer'in çeşitli meselelerle ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan ve fetvalardan *el-Musannef* te kaydedilen bazı örnekleri zikretmek istiyoruz.

1. Bir adam Ma'mer'e gelerek namaz esnasında kendisinde bir ıslaklık hissettiğini, bunun namazı bozup bozmayacağını sorunca Ma'mer ona şu cevabı vermiştir: hayır, bir katre (damla) oluncaya kadar namaz bozulmaz. Öğrencisi Abdurrezzâk b. Hemmâm o esnada Ma'mer'in şöyle söylediğini nakleder: bu şekilde bir ıslaklık hissetmeyen var mı?²

2. Cünup olduğu halde yemek ve içmek isteyip abdest alan, ancak yemeğe başlamadan önce abdesti bozan hallerden birisi kendisine arız olan birisi Ma'mer b. Râşid'e bu durumda abdesti yenilemesi gerekip gerekmediğin sorunca Ma'mer ona “ye ve iç” demiştir.³

Ma'mer burada o şahsın aldığı abdestin cünüplüğünü gidermeyeceği, alınan bu abdestin temizlik ve dinleşme amacına matufen alındığını göz önünde bulundurarak böyle fetva vermiştir. Ma'mer'in verdiği bu fetva Abdullah b. Ömer'in Hz. Peygamber'e aynı konuda sorduğu soruya bir soruya dayanmaktadır.⁴ İbn Ömer, cünup iken yeme – içmeye devam edebilmek için ne yapılacağını sormuş Hz. Peygamber de ona namaz için aldığı gibi abdest almasını ve yeme – içmeye böylece devam edebileceğini söylemiştir. Ancak İbn Ömer buradaki abdestten maksadın temizlik ve dinleşme için olduğunu düşünerek sadece ellerini ve yüzünü yıkayarak yemeğini

¹ M. Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 219-220. Örnek vermek gerekirse ed-Dârimî'nin naklettiği bu rivayetlerden bir tanesi şu şekildedir: أجزأكُم على الفتيا أجزأكُم على النار (Fetva vermeye en cüretkar olanınız ateşe girmeye

de en cüretkar olanınızdır). Bkz. ed-Dârimî, *Mukaddime* 20.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I/190.

³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I/280.

⁴ Muhammed Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 227.

yemiştir.¹ Ma'mer de bu konuda Abdullah b. Ömer'in düşüncesini esas alarak soruyu soran kişiye "ye ve iç" demiştir.

3. Tek başına namaz kılan bir kişinin Fatiha'dan sonra "amin" deyip demeyeceği meselesinde Ma'mer, tek başına kılsa da kendi duyacak şekilde "amin" der, demiştir.²

4. Namazın içerisindeyken güneşin doğmasından korkan kişinin ne yapacağı sorusuna Ma'mer, birinci rekâtı kısa ikinci rekâtı uzun kılar, şeklinde cevap vermiştir.³

5. Ma'mer b. Râşid'e göre bir kişi Bayram namazında cemaate yetişemez de namazı veya hutbeyi kaçırırsa aynen imamın kıldığı gibi (yani zâid tekbirleriyle birlikte) kılar.⁴

6. Cenaze namazında imama uyan kişinin tekbirleri nasıl okuyacağı sorusunu Ma'mer şöyle açıklar: "İmamın arkasında cenaze üzerine tekbir okurken kendin işitecek şekilde oku".⁵

7. Hayz müddetinin üzerinden normal hayzından daha uzun bir zaman geçmesine rağmen kanı devam eden kadın için Ma'mer, bir gün bekler, ondan sonra "müstehâza"dır, şeklinde fetva vermiştir.⁶

8. Karısını boşadıktan sonra bu talakını inkar eden kişi için Ma'mer, kadının gücü yettiğince kocasından kaçması gerektiğini, onun için süslenmemesini, emirlerine asi olmasını söylemiştir.⁷

9. Bir hırsız bir malı çalıp daha sonra başka bir hırsız da malı ondan çalarsa Ma'mer'e göre birinci hırsızın eli kesilir, ikinci ise malı ödemekle yükümlüdür ancak eli kesilmez.⁸

10. Hapşırın bir kadını bir erkeğin teşmit edip edemeyeceği¹ ile ilgili bir soruya Ma'mer, bir beis yoktur, edebilir demiştir.²

¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, I/282-283.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, II/95.

³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, I/587.

⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, III/300-301.

⁵ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, III/493.

⁶ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, I/300-301. Müstehâza: Normal hayız müddetinin üzerinden daha fazla zaman geçen kadın. Bkz. Ebû'l-İhlâs eş-Şürrünlâfî, *Nûrul-İdâh*, s. 30-31.

⁷ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, VI/145.

⁸ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, X/222.

11. Bir kişi verdiği paranın borç olduğunu, parayı alan ise bunun hibe olduğunu iddia ederse Ma'mer burada verilen paranın – verilen paranın hibe olduğunu iddia eden kişinin bir delil getirmediğe – borç olarak verilmiş kabul edileceği yönünde fetva vermiştir.³

12. Hz. Peygamber ve ashabının kendi aralarında nasıl selamlaştıkları sorusuna Ma'mer şöyle cevap vermiştir: “Allah Rasûlünün ashabından iki kişi bir arada yürürken aralarına bir ağaç geldi. Ağacı geçince tekrar selamlaştılar.”⁴

2.9. Ma'mer'in İtikadî Görüşleri

Ma'mer b. Râşid'in itikadî görüşlerine geçmeden önce şunu belirtmemiz gerekir ki ulaşabildiğimiz kaynaklarda Ma'mer'in itikadî görüşlerine dair bilgiler oldukça kısıtlıdır. Kendi eseri *el-Câmi*'de ve diğer eserlerde kaydedilen bir – iki görüş de temel itikadî meselelerle ilgili değildir. Bu durum tahminimizce onun bu konularda konuşmaktan kaçınmasından veya ilgisiz olmasından, selefi bir yaklaşım tarzı benimseyerek bu konularda konuşmayı istememesinden kaynaklanmıştır.

Ma'mer'in şöyle söylediği kaydedilmektedir: “Bir kişi Ömer Ebubekir'den daha faziletlidir veya Ali Ömer'den de Ebubekir'den de daha faziletlidir derse ben o adama kıyamam.” Ma'mer'in bu sözünü duyan Vekî' şaşırılmış ve Hz. Ebubekir'in İslam'daki önceliğini ve üstünlüğünü haber veren rivayetleri zikrederek bu fikre katılmadığını belirtmiştir.⁵ Gerçekten de eğer Ma'mer böyle bir söz söylemişse bu Ehl-i Sünnet'in Sahabe'nin fazilet yönünden sıralanmasına dair görüşüne terstir. Öyle anlaşıyor ki Ma'mer bu meseleyi itikada taalluk eden önemli bir mesele olarak görmemiş ve dört halife arasındaki fazilet sıralamasının kişiden kişiye değişebileceğini düşünmüştür.

Kaynaklarımızda Ma'mer'in Şii olmakla suçlandığına dair kayda değer bir nakil yoktur. ez-Zehebî'nin *el-Muğnî*'de bir başkasına dayanarak onun Şii olabileceği

¹ Teşmit: Hapşırıldıktan sonra “elhamdülillah” diyen kimseye “yerhamukallah” şeklinde mukabelede bulunmak.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, X/453.

³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, VIII/275.

⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, III/388.

⁵ el-Mizzî, *a.g.e.*, XXI/325.

yönündeki muğlak bir ifadesinin dışında¹ bir de hocası Eyyûb es-Sahtiyânî'nin onu Şîleştirdiğine dair bir rivayet görmekteyiz.² Bunların dışında Ma'mer'in Şîlikle suçlandığı bir rivayete veya Şîa'dan sayılmasını haklı gösterebilecek bir sözüne rastlayamadık. Şî'a alimleri tanıtan tabakat kitaplarında da Ma'mer b. Râşid adına rastlayamamış olmamız onun Şî'likle herhangi bir ilgisinin olmadığına göstergesidir.³ O dönemde insanları Şî'likle suçlanmasının çok kolay olduğu da göz önüne alınırsa bu ifadelerin gerçeği yansıtmadığı kanaatindeyiz.

el-Mizzî'nin Hz. Ali'nin fazileti ile ilgili uydurma olduğunu belirttiği bir rivayetin Ma'mer'den naklolunmuş olmasını Ma'mer'in Râfızî olan kardeşine bağlamakta, Ma'mer'in bu hadisi ondan duymuş olabileceği şeklinde açıklamaktadır.⁴ Aynı hususa *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'da değinen ez-Zehebî ise Ma'mer'in ez-Zührî'nin hadislerini çok iyi bilen bir hafız olduğunu, bu anlatılanların asılsız olduğunu belirterek Ma'mer'i savunmaktadır. Ancak Mizzî'nin Ma'mer'den naklolunduğunu sandığı bu rivayet esasen Ma'mer'e ait değildir ve *el-Câmi*'ye daha sonradan dahil edilmiş rivayetlerdendir.⁵

2.10. İlmi Kişiliği, Hadisçiliği, Takva ve Verası

Yemen'de ilk defa tasnif işini yapan şahıs olan Ma'mer b. Râşid ilim tahsiline müfessir Katâde'nin yanında başladığından ondan Kur'an'ın tefsiriyle ilgili ilim aldığını görmekteyiz. Tefsir konulu bir eserinin bulunduğu ifade edilmesi bu gerçeği ifade etmektedir. Bunun dışında Ma'mer Fıkıh ilmiyle de yakından ilgilenmiştir. Hac

¹ ez-Zehebî, *el-Muğnî*, II/671.

² İbn Hacer, *et-Tehzîb*, X/219.

³ Bu konuda meşhur iki kitaba başvurduk: Muhsin el-Emîn el-Huseynî el-Âmilî, *A'yânü's-Şî'a* (thk.: Hasan Emin) I-XI, Dâru't-Taâruf, Beyrut 1403/1983; Muhammed Muhsin Tahrânî Aga Büzürg-i Tahrânî, I-XXIV, 2. baskı, Dâru'l-Advâ Beyrut 1403/1983.

⁴ *el-Câmi*, XI/317-318; el-Mizzî, *a.g.e.*, I/260; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IV/42. (Ma'mer'in kardeşinin Râfızî olup olmadığı bir yana bizzat el-Mizzî'nin kendisi Ma'mer'in bir kardeşinin varlığını bile inkar etmektedir. Bu nedenle bu bilgilerin doğru olmadığı kanatindeyiz. Krş.: el-Mizzî, *el-Kemâl*, I/260, II/420).

⁵ ez-Zehebî, *Siyer*, IX/575, 576, 12/367. *el-Câmi*'ye daha sonradan dahil olmuş, Ma'mer'e ait olmayan 54 adet rivayet vardır. Bu konu ilgili bölümde genişçe ele alınacaktır.

mevsimlerinde talebelerini göndererek, Ebû Hanîfe gibi büyük fakihlerin ilmini onlara talebeleri vasıtasıyla sorular sordurmak yoluyla almaya çalışmıştır.¹ Bu sebeple Hadis ilmi dışında Tefsir ve Fıkıh dallarında da önemli bir alim olmuştur. Süfyân es-Sevrî şöyle demiştir: Arapların fakihleri altıdır. Bu altının en fakihi üç kişidir. Bu üç kişinin en fakihi de Ma'mer'dir.² İbn Ebî Hâtim isnadın 6 kişide son bulunduğunu, bunların hepsine birden yetişip, hepsinden de hadis yazan Ma'mer dışında başka bir kimsenin olmadığını haber vermektedir. Hicaz bölgesinde ez-Zührî ve Amr b. Dînâr, Kûfe'de Ebû İshak ve el-A'meş, Basra'da Katâde, Yemâme'de Yahyâ b. Ebî Kesîr.³

Ma'mer'den kitâbetü'l-Hadis meselesiyle alakalı hem hadis yazımını onaylayan⁴ hem de hadis yazmaya karşı çıkan⁵ iki farklı rivayet nakl olunmaktadır. Ma'mer başlangıçta hadis yazmayı doğru bulmamasına rağmen hocası Yahya b. Ebî Kesîr'in telkiniyle hadisin yazılabileceğine ikna olmuş ve yazılı eserler kaleme almıştır.⁶ Ma'mer'in hadis tahammül yollarından birincisi semâ'dır. Rivayetlerinin büyük bir kısmını bu yolla almıştır. İkinci hadis dinleme yöntemi ise arzıdır. Ma'mer'in ez-Zührî'den ilk defa nasıl hadis dinlemey başladığını anlattığı olayda bu durum açıkça görülmektedir. İnsanları ez-Zührî'nin etrafında oturmuş hadis arzederken görmüş, kendisi de oturup onlara katılmıştır. Ma'mer'in arz yoluyla hadis aldığı bir diğer hocası da Hemmâm'dır. Ma'mer'in anlattığına göre Hemmâm Ma'mer'e hadisleri okur, o bıkınca bu defa Ma'mer ona okumaya başlardı.

Ma'mer'in bir diğer hadis tahammül yolu ise münaveledir. Simâk b. Fadl Ma'mer'e rivayet etmesi üzere bir kitap vermiştir. Dördüncü olarak ise Ma'mer'in vicade yoluyla hadis tahammül ettiğini onun Câbir b. Abdullah'ın sahifesinden yaptığı nakillerden öğreniyoruz.⁷

Ma'mer hadis rivayet ederken hiçbir zaman için mücerred rivayet ile yetinmemiş metin tenkidi de yapmıştır. Çünkü o hadis üzerinde hem rivayet ve hem de dirayet

¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, III/490, VIII/214, 215.

² es-Seksekî, *a.g.e.*, s. 124.

³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII/256.

⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, s. 106, 107; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI/106.

⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 42; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. 206.

⁶ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, I/68, 69; el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 110; Muhammed Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 108.

⁷ M. Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 136.

açısından derin bir bilgi birikimine sahiptir. Mesela Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken söylediği rivayet edilen "bülüğa ermiş zimmet ehli erkek ve kadından dinar almasını emretti" hadisini değerlendirirken, "bu yanlıştır. Kadına hiçbir şey yoktur" demiştir.¹ M. Re'fet Sa'îd Ma'mer'in metin tenkidi yapmasının iki sonuç ortaya çıkardığını belirtir. Birincisi ilmi yeterlilik ve güvenilirlik, ikincisi ise doğrusunu belirtmeksizin hatayı olduğu gibi bırakma yanlışından kurtulma.²

Ma'mer Sünnet'e son derece bağlı, bid'atten yüz çeviren ve kible ehline kılıç çekilemeyeceğini savunan biriydi. Kendisine zalim Yemen valisi Ma'n b. Zâide'nin arkasında namaz kıldığı söylenince Ma'mer, benim şu mescid dolusu altınlarım olsa da şerefelerinden taşıyor olsa yine bir vakit namazda cemaatı kaçırmaya değişmem, demiştir.³ Allah rızası dışında bir sebeple ilim talep eden kişiden, ilmi sadece Allah rızası için talep edinceye kadar o ilmin yüz çevireceğini söyleyen Ma'mer, ehil olmayan bir kişiye ilim anlatmanın o ilmi zayi etmek ve boşa harcamak olduğu kanaatindedir.⁴ İdarecilerle ilişkilerinde de son derece dikkatli olan Ma'mer'e zamanın valisinden hediye olarak gelen altınları kabul etmeyerek tekrar iade ettikten sonra hanımına, "bunu bizim dışımızda bir başkası bilirse bir daha başlarımız bir araya gelmez" demiştir.⁵ Esasen o talebeleri ve dostları ile karşılıklı olarak hediyeleşmiştir. Ancak hediyein geldiği kaynağa son derece dikkat etmiştir. Bir defasında da ailesinin verdiği bir elmayı yedikten sonra kaynağı hakkında şüpheye düşünce kusmak suretiyle yediklerini geri çıkardığı nakledilmiştir.⁶ Onun takva ve vera'ı ile ilgili öğrencisi Abdurrezzâk b. Hemmâm şöyle demiştir: "Biz maldan elini ayağını çekmiş iki kişi biliriz. Biri Ma'mer diğeri de es-Sevrî'dir."⁷

¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI/89.

² M. Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 171.

³ es-Seksekî, *a.g.e.*, s. 123-124.

⁴ el-Hafîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' liahlâki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi'*, I/328, 329.

⁵ ez-Zehabî, *Siyer*, VII/11, *el-Mizân*, VI/471; el-Kayserânî, *a.g.e.*, s. 191.

⁶ M. Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 89, 90.

⁷ ez-Zehabî, *Siyer*, VII/11.

2.11. Alimlerin Ma'mer Hakkındaki Görüşleri

Ma'mer b. Raşid hakkında alimlerin değerlendirmeleri büyük oranda tevsîk ve övgü ifadeleridir. Hadis ilminde önemli bir yere sahip olan Abdurrezzâk b. Hemmâm gibi büyük bir muhaddisin hocası olan Ma'mer b. Râşid bu övgülere gerçekten de layık bir alimdir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında "Ma'mer'i her kime kıyas ettiysem onun daha üstün olduğunu gördüm. İlim öğrenme konusunda son derece istekli biriydi. Yemen'e ilk ilmî seyahati (rihlet) yapan o olmuştur" der.¹ O, ez-Zührî'nin hadislerini bilmede Mâlik'ten sonra en güvenilir kişinin Ma'mer olduğu kanaatindedir. Ma'mer'in Sâbit el-Bünânî'den yaptığı rivayetleri problemlili görenlerin aksine İbn Hanbel bu rivayetleri güzel görmüş ve beğendiğini ifade etmiştir.²

Yahyâ b. Maîn, Abdullah b. el-Mübârek'ten kendisine İfk hadisini yazmasını isteyince Abdullah b. el-Mübârek bu hadisi Yunus'tan semâ' yoluyla Ma'mer'den ise arz yoluyla işittiğini söylemiş, Yahyâ b. Maîn hadisi Ma'mer'den yazmasını istemiştir. İbn Maîn'e göre Ma'mer ez-Zührî'nin hadislerini bilmede insanların en güveniliridir.³

İbn Hıbbân'ın *es-Sikât*'ında zikredip fakih, hafız, mutkin ve vera' sahibi bir kimse olarak tanıttığı Ma'mer b. Raşid için⁴ İbn Ebî Hâtim şöyle demiştir: "İsnad altı kişide son buldu. Ma'mer bunların hepsine yetişmiş ve onlardan hadis yazmıştır. Hicaz ehlinde ez-Zührî, Amr b. Dînâr, Kûfe ehlinde Ebû İshâk ve el-A'meş, Basra ehlinde Katâde, Yemâme ehlinde Yahyâ b. Ebî Kesîr."⁵ Öğrencilerinden olan Abdullah b. el-Mübârek Ma'mer dışında bir kimseden hadis dinlediğinde aynı hadisi bir de Ma'mer'den dinleyip ondan yazmayı tercih ettiğini belirtmektedir.⁶ İbn Cüreyc "size Ma'mer'i tavsiye ederim. Çünkü zamanında kendisinden daha alim bir kişi kalmamıştı"⁷ diyerek onun hadis ilmindeki durumunu ortaya koymaktadır.

¹ ez-Zehebi, *Siyer*, VII/6; el-Mizzî, *el-Kemâl*, XXVIII/306, 307; İbn Hacer, *Tehzîb*, X/219; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, VIII/256.

² İbn Hanbel, *Kitâbu Bahri'd-Dem*, s. 413.

³ el-Mizzî, *el-Kemâl*, XXVIII/308; el-Kaysrânî, *a.g.e.*, s. 190; en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâ*, II/240; el-'İclî, *Ma'rifetu's-Sikât*, II/290.

⁴ İbn Hıbbân, *es-Sikât*, VII/484.

⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, VIII/256.

⁶ ez-Zehebi, *Siyer*, VII/9.

⁷ ez-Zehebi, *Siyer*, a.y. ; İbn Hacer, *Tehzîb*, X/219.

İKİNCİ BÖLÜM

el-CAMİ

3.1. Hadis Edebiyatında Câmi'ler

Bilindiği gibi tasnif döneminde hadisler, 'ale'l-ebvâb (bablara göre) ve 'ale'r-ricâl (râvilere göre) olmak üzere iki ana tasnife tabi tutulmuştur. 'Ale'r-ricâl tasnifte hadisler sıralanırken hadisin ravisi esas alınırken, 'ale'l-ebvâb tasnifte hadislerin konularına göre çeşitli kriterler belirlenmiş ve hadisler buna göre tasnif edilmiştir. Câmi' türü eserler bunların içinden 'ale'l-ebvâb tasnife girmektedir. Genel kabul gören tarife göre Câmi'ler muhaddisler arasında malum olan 8 ana başlık altında hadislerin sıralandığı eserlerdir. Bu 8 ana başlık "kitâb" şeklinde isimlendirilir ve bu ana başlıkların altında da bir çok bablar (kısımlar) bulunur. Câmi'lerde yer alan 8 ana başlık (kitâb) ise şunlardır:

1. İlm-i tevhîd ve sıfat: İman ve itikada dair hadisler
2. Sünen: Ahkam hadisleri
3. Rikak ve Zühd: Ruhen ve ahlaken yücelmeyi, dünyayı terk edip ahirete hazırlık yapmayı tavsiye eden hadisler
4. Âdâb-ı Mu'âşeret: Yeme, içme, yatma, oturma vb. konularda âdâbı açıklayan hadisler
5. Tefsîr: Bazı Kur'an ayetlerinin hadislerle tefsirini ihtiva eden hadisler
6. Siyer: Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili hadisler
7. Fiten: Kıyamete kadar meydana gelecek olan bazı hadiseler
8. Menâkıb: Çeşitli şahıs, şehir ve kavimlerle ilgili hadisler¹

¹ İbrâhim Cânan, *Kütüb-ü Site*, I/148; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, s. 92; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 42.

Bu ana konuların hepsini ihtiva eden eserlerin en meşhurları el-Buhârî ve Müslim'in Sahîhleri ile İmâm Mâlik'in el-Muvatta'ıdır. Bununla birlikte bu ana konulardan (kitâb) sadece birini veya birkaçını ihtiva eden eserler de mevcuttur. Mesela İbn Huzeyme'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'i Akâid, el-Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'i âdâb, et-Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i de yalnızca Şemâil konularındaki hadislerine ayrılmışlardır.¹

Ma'mer'in *el-Câmi*'inin câmi' türü eserlerin ilk örneği olduğu söylenmekteyse de² Hişâm b. Hasan (v.147/764), Abdulmelik b. Abdulaziz b. Cureyc (v.150/767), Saîd b. Ebî 'Arûba (v. 156/772) gibi Ma'mer dönemi müelliflerinin de benzer tasnifler yaptığı göz önüne alınırsa bize ulaşan ilk eser olduğunu söylemek daha ihtiyatlı olacaktır.³

el-Câmi' hadis edebiyatı içerisinde bizim yukarıda kısaca tarifini vermeye çalıştığımız türden kitapların tasnifine pek benzememektedir. *el-Câmi*' nin içinde "kitâb" denilen ana bölümler yer almadığı gibi içerisinde konuların bablara ayrılmasında bir insicam gözlenememektedir.⁴ Ayrıca Ma'mer eserinde çağdaşı olan İmâm Mâlik'in *Muvatta*'ı, öğrencisinin eseri olan *el-Musannef* ve Abdullah b. el-Mübârek'in *Kitâbu'z-Zühd* ve *r-Rikâk*'ından farklı bir yöntem benimsemiştir. *el-Câmi*' bu yönüyle bu üç kitaba da benzemez. M. Refet Sa'îd bu durumu Ma'mer'in eserinin yazılış tarihi itibarıyla bu kitapların en eskisi olmasına bağlamaktadır.⁵

3.2. el-Cami'nin Nüshaları ve Ravileri

Araştırmamız sırasında kullandığımız *el-Câmi*' İstanbul Murat Molla Kütüphanesindeki nüsha esas alınarak Habîburrahman el-A'zamî'nin tahkikiyle *Musannef*'in sonunda basılmıştır. Esasen başlangıçta kitabın muhakkıki el-A'zamî *Kitâbu'l-Câmi*' diye adlandırılan kısmın Ma'mer b. Râşid'e ait müstakil bir eser

¹ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 43-44.

² Yaşar Kandemir, *T.D.V.İ.A.*, "Câmi" maddesi.

³ Bünyamin Erul, *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası*, s. 126. Bu dönemin musannıfları için bkz.: Tirmizî, *İlel*, VI/738; Ali Yardım, *Hadis I-II*, II/51; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 12-13; Fuad Sezgin, *a.g.m.*, s. 128.

⁴ Muhammed Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 126.

⁵ Muhammed Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 127-128.

olduğunu fark edememiştir. Nitekim el-A'zamî 20732 nolu hadisin sonunda verdiği dipnotta “el-İsâbe adlı eserde geçtiği üzere bu haberi Ma'mer Câmi'inde rivayet etmiştir” diyerek garip bir bilgi vermiştir. Musannef'in 1983 yılında neşredilen ikinci baskısında bu hata telafi edilmiş, X. cildin 379 sayfasına

كتاب الجامع للإمام معمر بن راشد الأزدي

şeklinde bir başlık eklenmiştir.¹ Ancak ilginç bir şekilde bir önceki baskıda 20732 nolu hadiste verilen dipnot eserin Ma'mer'e ait olduğu anlaşıldıktan sonra yapılan 1983 baskısında da halen mevcuttur.

Abdurrezzâk ve Musannaf'ı hakkında bir doktora tezi hazırlayan Mirza Tokpınar ise hem bu tezinde² hem de daha sonra konu ile alakalı yazdığı müstakil bir makalesinde³ Habîburrahman el-A'zamî'nin tahkikiyle İstanbul nüshası esas alınarak basılan *Musannef*'in sonundaki hadislerin (X. cilt 19419. hadisten XI. cildin sonuna, yani 21033'e kadar) Ma'mer'e ait olduğu yönündeki bilginin yanlış olduğu kanaatindedir. Tokpınar'a göre bu kısım Abdurrezzâk'ın, Ma'mer *el-Câmi*'inden kendi kitabına almadığı hadislerdir. Ayrıca Tokpınar *el-Câmi*'nin ahkâma dair hadisleri toplamak için yazıldığını, ancak elimizde bulunan kitabın böyle olmadığını, bu sebeple bu kısmın Ma'mer'in *el-Câmi*'i olduğunu kabul etmemektedir. Tokpınar'ın makalesinde ileri sürdüğü bu iddiaları maddeler halinde değerlendirmek istiyoruz:

1. Bize göre makale ile ilgili en önemli sorun daha makalenin adında ortaya çıkmaktadır. Makale “*Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler*” başlığını taşımaktadır. Bunu ilk gördüğümüzde bahsi geçen iki nüshaya da ulaşıp karşılaştırmalı olarak bazı tespitler yapıldığını düşündük. Çünkü makalenin girişinde aynen şu ifadeler yer almaktadır: “Bu makalede el-Câmi'in muhtevası hakkında kaynaklarda verilen bilgilerle nüshaların muhtevaları karşılaştırılarak bunların, el-Câmi' olup olmadıkları tartışılmaktadır. Ayrıca nüshaların hadisleri hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.”⁴ Ancak makaleyi okuduğumuzda

¹ Bünyamin Erul, *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası*, s. 128.

² Mirza Tokpınar, *Abdurrezzâk b. Hemâm ve Musannef'i*, s. 31, *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler*, s. 17-34.

³ Tokpınar, *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler*, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kış İlkbahar 2002, s. 17-34.

⁴ Tokpınar, *a.g.m.*, s. 17.

gördük ki nüshalar hakkında yapılan tespitler bizzat nüshalara ulaşarak yapılan tespitler değil, Fuat Sezgin ve Bünyamin Erul'un makalelerine dayanılarak yapılan tespitlerdir. Biz bu durumu bilimsel araştırmaların ruhuna aykırı bulduğumuzu belirtmek istiyoruz. Eğer eserin Ma'mer'e ait olmadığı ileri sürülüyorsa, her iki nüshaya da ulaşıp bunların değerlendirilmesi ve tespitlerin buna göre yapılması gerekirdi. İki önemli araştırmacı tarafından Ma'mer'e ait olduğu bildirilen iki nüsha ortada dururken nüshaları incelemek yerine birkaç rivayeti esas alıp eserin Ma'mer'e ait olmadığını iddia etmenin ilmi ciddiyetle bağdaşmadığını belirtmek istiyoruz.

2. Araştırmacı makalesinde erken döneme ait eserlerin ortaya çıkarılmasının o kadar önemli olmadığını, zaten bu eserlerle ilgili kaynaklarda bilgiler verildiğini, böyle olunca da bu bilgilerin hadislerin erken dönemlerden beri yazıldığını gösterdiğini ileri sürmektedir.¹ Erken döneme ait bir eserin bulunup ortaya çıkarılması ile o eser hakkında kaynaklarda bilgi bulunması aynı şey değildir. Bir eserin yazma nüshalarının bulunması o eserin varlığının ispatıdır. Kaynaklarda bir eserle ilgili bilgi bulunması ise bir iddiadır ve eser bulunmadıkça hiçbir ilmi değeri yoktur, sadece tarihi değeri vardır. Ali Yardım ise bu konuda, sadece eserin bulunmasının değil, basılmış olmasının da gerekliliğini vurgulayarak şöyle söylemektedir: "Kabul etmek lazımdır ki bugün bir eserin mevcut olup olmayışı ancak onun basılmış olup olmayışı ile ölçülmektedir."²

3. Araştırmacı, asrımızın en önemli hadis bilginlerinden biri olan Fuat Sezgin için "...Nitekim bu amaçla Fuat Sezgin önemli bir keşifte bulunmanın heyecanıyla nüsha hakkında bir makale yazmış..." demektedir, Bünyamin Erul'un da diğer nüsha üzerinde tetkiklerde bulunup bu doğrultuda açıklamalarda bulunduğunu belirtmektedir.³ Bizzat yazma nüshalar incelenerek yazılan ve büyük emek mahsülü olduğu açık olan bu iki makaleyi, yazma nüshaları görme zahmetine bile katlanmayan birinin bu şekilde eleştirmesini haksız ve gayr-ı ciddi bulduğumuzu belirtmek istiyoruz. Ayrıca Tokpınar'ın, Erul'a ait "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu I" adlı makalesinden de habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu makalede II. asır rivayet üslubu ile ilgili olarak verilen bilgiler göz önüne alınsaydı kaynaklarda yer alan birkaç rivayete dayanarak el-Câmi'nin Ma'mer'e ait olmadığı bu kadar kolaylıkla iddia edilemez, el-Câmi'nin ait olduğu dönemin rivayet üslubu ile birebir örtüştüğü görülebilirdi.

¹ Tokpınar, *a.g.m.*, s. 21.

² Ali Yardım, *Hadis I-II*, II/122.

³ Tokpınar, *a.g.m.*, s. 19.

4. Tokpınar, Sezgin ve Erul'un makalelerinin bir çeşit ön kabulle ele alındığını ileri sürmektedir. Ona göre bu önkabul, bu çalışmaları yaparken Sezgin ve Erul'un, hadislerin temelde sahih ve güven verici bir metotla kaydedilip zamanımıza ulaştırıldığını ispat etmeye çalışmalarından kaynaklanmaktadır.¹ Ancak biz bu makaleleri inceledik ve ikisinde de araştırmacının iddia ettiği gibi önkabul olarak değerlendirilebilecek ifadeler rastlayamadık. Eğer böyle olsaydı, Sezgin ve Erul büyük zahmetlere katlanıp bizzat yazma nüshalara müracaat etmek yerine, Tokpınar'ın yaptığı gibi nüshalara ulaşmadan bu iddialarını dillendirirlerdi. Bu sebeple biz ön kabulle ele alınmış olan çalışmanın Sezgin ve Erul'unkiler değil, Tokpınar'ın çalışması olduğunu düşünüyoruz.

5. Araştırmacının doktora tezinde de ileri sürdüğü, el-Câmi' sanılan eserin aslında Abdurrezzak'ın hocasının kitabından kendi kitabına almadığı hadisler olduğu iddiası da dayanaktan yoksundur.² Zira bunun böyle olduğuna dair kaynaklarımızda her hangi bir bilgi yer almamaktadır. Anlayabildiğimiz kadarıyla Tokpınar, Abdurrezzâk'ın Ma'mer'den aldığı hadislerin tamamını onun kitabından aldığını düşünmektedir. Ancak Abdurrezzâk'ın ifadesinden,³ onun sözü geçen 10.000 hadisi bizzat Ma'mer'in kitabından aldığı anlaşılmamaktadır ve böyle bir bilgi hiçbir kaynakta yoktur. el-Câmi'nin 10.000 hadis ihtiva ettiğine dair bir bilgi de kaynaklarımızda yer almamaktadır. Araştırmacının yanlısı kendi ön kabullerini gerçekmiş gibi kabul edip iddiasını bunlara dayandırmasıdır ki bu da kendisini oldukça yanlış değerlendirmelere götürmüştür. Araştırmacının bir başka yanlışı da II. asrın rivayet üslubu ile ilgili yeterince kaynağa başvurmadiğinden Ma'mer'in el-Câmi'ini klasik câmi' türü eserlerle kıyas etmesinden kaynaklanmaktadır. Halbuki el-Câmi' tasnif dönemi eserlerinin günümüze ulaşan ilk örneğidir. Bizim bugün câmi' türü deyince anladığımız eserler ise tasnif devrinin kemal noktası olan Kütüb-ü Sitte ve benzeri eserlerin telifinden sonra ortaya çıkmıştır. Arada en azından 1 - 1.5 asırlık bir süre vardır. Bu sebeple böyle bir karşılaştırma yapmak araştırmacıyı aceleci ve hatalı tespitler yapmaya sevketmiştir.

6. Araştırmacının yazma nüshalar hakkında yanıldığı bir nokta da elimizdeki yazma nüshaların birinin IV. yüzyıl, diğerinin de VII. yüzyıla ait olduğu, bu sebeple her

¹ Tokpınar, *a.g.m.*, s. 19.

² Tokpınar, *Abdurrezzâk ve Musannef'i*, s. 31, *a.g.m.*, s. 34.

³ Abdurrezzâk "Ketebtu an Ma'mer' aşra âlâf hadîsen" yani "Ma'mer'den onbin hadis yazdım" demektedir. Buradaki ifadedden el-Câmi'nin 10.000 hadisten oluştuğu sonucunu çıkarmak mümkün değildir. Eğer böyle olsaydı bu durumu Abdurrezzâk açıklardı.

iki nüshanın da hadislerin yazıyla tespiti konusundaki itirazlara cevap verecek belge niteliği taşımadığı, şeklindeki iddiasıdır.¹ Oysa yazma nüshalarda önemli olan tarih, eserin bizzat ilk müellifi tarafından kaleme alındığı dönemdir. İbn Hanbel'in Müsned'ini oğlu Abdullah'ın talebesi el-Katîf kaleme almıştır diye biz buna dayanarak Müsned'in Ahmed b. Hanbel'e ait olmadığını iddia edebilir miyiz? Bir eser müellifin öğrencileri vasıtasıyla kaleme alınmış ve bu nüshalardan diyelim ki müellifle aralarında 300 yıl olan bir nüsha günümüze ulaşmışsa burada önemli olan eserin ne zaman yazıldığı değil, kime ait olduğudur. Çünkü eseri kaleme alan eserin ravisi değil müellifidir. Böyle olunca da bu eserin raviden 300 yıl önce kaleme alınmış olduğu anlaşılır. Bundan dolayı nüshalardan birinin IV, diğerinin VII. yüzyıla ait olduğu ve bu sebeple her iki nüshanın da hadislerin yazıyla tespiti konusundaki itirazlara cevap teşkil edecek belge niteliği taşımadığı iddiasına katılmıyoruz. Ayrıca araştırmacının hem Ma'mer'in, Hemmâm'ın Ebû Hureyre'den yazdığı es-Sahîfetu's-Sahîha'nın ravisi olduğu bilgisini kaydedip,² hem de Ma'mer'in eserinin hadis kitabının başlama zamanının tespiti problemini çözmeye katkı sağlamayacağını iddia etmesi,³ apaçık bir çelişkidir. Çünkü Ma'mer Ebû Hureyre'den yazılan 138 hadisi arz yoluyla bizzat onun öğrencisi Hemmâm'dan dinlemiştir. Daha sonra bunları öğrencisi Abdurrezzâk'a, Abdurrezzâk ta Ahmed b. Hanbel'e yazdırmış ve bu rivayetler bu şekilde günümüze kadar gelmiştir. Durum böyleyken Ma'mer'in eserinin hadis kitabının başlama zamanının tespiti problemini çözmeye katkı sağlamayacağını iddia etmek oldukça yanlış ve tutarsız bir değerlendirmedir.

7. Tokpınar el-Câmi'nin oluşumunu şu şekilde açıklamaktadır: “Anlaşıldığı kadarıyla Abdurrezzâk, hocasının kitabından altı binden fazla rivayeti seçmiş, kendi eseri el-Musannef'e almış, eserine almadıklarını da, belki hocasına hürmetinden, belki de kaybolmalarına gönlü razı olmadığından öğrencilerine okutmuş, bu esnada açıklayıcı bilgi ve rivayetler de nakletmiş; bu hadisleri de râviler daha sonra el-Musannef'in sonunda rivayet etmişler; Ma'mer'in el-Câmi'i sanılan kısım böylece oluşmuş ve istinsah edilerek de zamanımıza ulaştırılmıştır.”⁴ Ancak bu ifadeler, kaynaklarımızda hiçbir dayanağı bulunmaması bir yana, el-Musannef'in sonunda değil, müstakil bir eser

¹ Tokpınar, *a.g.m.*, s. 20.

² Tokpınar, *a.g.m.*, s. 26.

³ Tokpınar, *a.g.m.*, s. 20.

⁴ Tokpınar, *a.g.m.*, s. 34.

olarak günümüze ulaşan Ankara nüshasını açıklayabilmekten uzaktır. Eğer durum Tokpınar'ın iddia ettiği gibi olsaydı bu nüshanın da Musannef'in sonunda günümüze ulaşması gerekirdi. Bu konuda Tokpınar'ın *el-Câmi*'nin Ankara nüshasını gözardı ettiği anlaşılmaktadır. Ankara nüshası 364 tarihinde yazılmıştır ve oldukça kadim bir nüshadır. Nüshanın asıl önemli tarafı ise eserin sahibi olan Ma'mer ile nüshanın yazıcısı Kesîr b. Halef arasında sadece dört kişinin bulunmasıdır.

Ma'mer b. Râşid (v. 153)

Abdurrezzâk b. Hemmâm (v. 211)

Ebû Yâkub İbrahim b. İshâk b. İbrâhim b. Abbâd ed-Deberî (v. 285)

Ebû Muhammed Abdurrahman b. Esed b. el-Munzir el-Fârisî el-Kâzurûnî (339'da sağ)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Amr b. Aysûn (v. 370)

Kesîr b. Halef b. Sa'd el-Murâdî (364'te sağ)

Rivayet zincirinin kısalığı ravilerin beşeri zafiyetlerinden kaynaklanan hata oranını azaltacağından bu nüshanın makbullüğü için artı bir değerdir.¹ Araştırmacıyı böyle yanlış bir senaryo ile *el-Câmi*'yi açıklamaya iten en önemli sebebin, onun nüshaları görme zahmetine katlanmaması olduğunu düşünüyoruz.

8. Tokpınar, makalesinde *el-Câmi*'de zayıf ve mevzu olduğunu iddia ettiği rivayetleri hangi kaynaklara dayanarak bu şekilde tavsif ediyor² anlamak mümkün değildir. Zira bu hadislerin zayıf olduğuna dair bir isnad ve metin tenkidi yapılmış değildir. Ayrıca zayıf ve mevzu olarak nitelediği hadislerin hangi kaynaklarda yer aldığı da belirtilmemektedir. Sadece 46 nolu dipnotta zayıf ve mevzu olduğunu iddia ettiği hadislerin numaraları verilmektedir. Mesela, mevzu olduğunu iddia ettiği 20646 nolu hadis, isnadında Ma'mer'in bulunmadığı, *el-Câmi*'ye sonradan dahil edilmiş rivayetlerdendir. *el-Câmi*'de isnadlarda meçhul ravilerin bulunduğu, birçok senedin kopuk olduğu, isnadlarda şek ifadelerinin bulunduğu doğrudur. Ancak bu rivayetlerin önemli bir kısmının sonraki dönem kaynaklarımızda muttasıl ve merfu olarak rivayet

¹ Bünyamin Erul, *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası*, s. 129-130.

² Tokpınar, *a.g.m.*, s. 30.

edildiği, meçhul ravilerin isimleriyle zikredildiği, isnadlardaki şek ifadelerinin giderildiği basit bir kaynak taramasıyla tespit edilebilirdi.

Sonuç olarak biz Tokpınar'ın iddia ettiği gibi elimizdeki mevcut nüshaların Abdurrezzâk'ın, hocasının kitabından kendi kitabına almadığı bölümler olduğu şeklindeki iddiasına katılmıyor, el-Câmi'nin elimizde bulunan nüshalarının gerçekten Ma'mer'e ait olduğunu düşündüğümüzü belirtmek istiyoruz.

el-Câmi'nin elimizde bulunan tahkikli baskısının¹ ravisi İshak b. İbrahim ed-Deberî (v. 285)'dir. O, Abdurrezzâk'ın ravilerinden en çok tanınmış olanıdır. *Musannef*'in Kitâbu'l-Buyû' ve Kitâbu Ehli'l-Kitâbeyn dışında kalan yirmisekiz kitabının ravisidir. Zehebî onun Abdurrezzâk'tan h. 210'da dinlediğini ve semanın sahih olduğunu kaydeder. Ancak onun Abdurrezzâk'ın dinlerken yaşının küçük olduğu, ihtilatından sonra dinlediği ve ondan münker rivayetlerde bulunduğu, Dârekutnî'nin hakkında "sadûk" demesine rağmen bu işi layıkıyla yapamadığına dair bilgiler kaynaklarımızda kaydedilmektedir.²

3.3. el-Câmi'nin Tertibi ve Muhtevası

el-Câmi' muhteva açısından değilse de tertip açısından kendi döneminde yazılan hiçbir kitapla benzerlik arzetmemektedir. Zira, *el-Câmi*'yi incelerken yöntem itibarıyla çağdaşı olan İmâm Mâlik'in *el-Muvatta*'ı, öğrencisi olan Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'i ve yine öğrencisi olan Abdullah b. el-Mübârek'in *Kitâbu 'z-Zühd* ve *r-Rakâik*'ine benzemediğini müşahade ettik. *el-Muvatta*' merfu hadislerin yanında Sahabî ve Tâbi'in fetvaları, Medîne halkının amelleri ve İmâm Mâlik'in kendi görüşlerini içerir. Bu konuda *el-Câmi*' de aynen *el-Muvatta*' gibidir. Ancak *el-Muvatta*' fıkıh

¹ Bünyamim Erul, Ankara nüshası ile ilgili makalesinde kullanılan nüshalardaki eksikliklerden veya okunamamadan dolayı birinci baskıda görülen bir çok boşluğun ya da yazmada görüldüğü şekliyle aynen dizilen ama dil ve mana bakımından diğer nüshalarda yanlış olan pek çok kelimenin aynen bırakıldığını, diğer nüshalara müracaat edilerek bu yanlışlıkların giderilmediğini belirtmektedir. Bu sebeple o *el-Câmi*'nin bütün nüshaları göz önünde bulundurarak yeniden tahkik edilmesi ve tahririnin yapılması gerektiğini belirtmiştir. Önümüzdeki yıllarda böyle bir çalışmayı imkan bulabilirsek yapmayı planladığımızı belirtmek istiyoruz.

² Ebû Bekr el-Bağdâdî, *Tekmilatu'l-İkmâl*, III/207; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I/349; Zehebî, *Siyer*, XIII/416-418, *Mizân*, I/331-333 ; Mirza Tokpınar, *Abdurrezzâk b. Hemmâm ve Musannefi*, s. 71-74.

kitapları tertibiyle bablanırken *el-Câmi* için bunu söylemek mümkün değildir. Kitâb ve bâb isimleri konusunda Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'i de *el-Muvatta'* gibidir. Abdullah b. el-Mübârek'in *Kitâbu'z-Zühd* ve *r-Rakâik*'i ise Câmi' türü eserlerde yer alan sadece bir konuyu içerir: *Kitâbu'z-Zühd* ve *r-Rakâik*. M. Refet Sa'îd'e göre bu durum bu üç kitabın şu üç farklı yol izlenerek yazıldığını gösterir:

1. İmâm Mâlik, fıkıh kitaplarının tertibini esas almıştır.
2. Abdullah b. el-Mübârek, Câmi' türü eserlerde yer alan bir tek konuyu esas almıştır.
3. Ma'mer ise bir çok konuyu ele almakla birlikte bunu fıkıh kitapları tertibiyle yapmamıştır.¹

Esasen *el-Câmi* hadis literatüründe “*Câmi*” diye adlandırılan kitapların ihtiva ettiği konuların büyük çoğunluğunu ihtiva etmektedir. Akâid, (îmân ve inanç) ibâdât (ibadetler), mu'âmelât (alışveriş, evlenme gibi beşeri, iktisadi, ictimai vs. fiiller ve uygulamalar), menâkıb (menkîbeler), rakâik, (imanı kuvvetlendiren, kişiyi Allah'a yaklaştırıp masiyetlerden uzak tutan haller), siyer (Hz. Peygamber'in hayatı), tefsir ve işrâtu's-Sâ'a (kıyamet alametleri) gibi konularda hadisleri *el-Câmi*'de bulmak mümkündür. Ancak “*Câmi*” türü eserlerin tertibindeki insicamı ve konuların “Kitâb” denilen ana başlıklara ayrılarak kategorize edilmesini Ma'mer'in eserinde görememekteyiz. Bu konuda “Cami” türü eserlerle Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi* arasında dikkati çeken en önemli fark *el-Câmi*'nin “Kitâb” adı verilen ana başlıklara ayrılmamış olup, sadece bâb başlıkları ve bu bâb başlıklarının altında rivayetlerin yer almasıdır. Ayrıca, bâb başlıkları da sıralanışları itibariyle ihtiva ettiği konular bakımından birbirini takip eder bir mahiyet arz etmemektedir. Mesela *el-Câmi* çok ilginç bir şekilde “Bâbu Vücûbi'l-İsti'zân” (izin istemenin gerekliliği babı) ile başlamaktadır. Bu konu ile alakalı birkaç bâb başlığından sonra selâm verme ve selâmı yayma ile ilgili bâb başlıkları, ondan hemen sonra da yüzükler, bineğe binerken söylenecek sözler gibi birbiri ile bağlantısını kuramadığımız konular ardı ardına sıralanmıştır.² Bu konuda örnek teşkil etmesi bakımından *el-Câmi*'de birbirini takip eden – bize göre “Kitâb” denilen ana başlıklara ayrılmadığı için aralarında konu bütünlüğü kurulamamış olan – bâb başlıklarından bazılarını kaydetmek istiyoruz:

¹ M. Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 128.

² *el-Câmi*, X/370-397.

باب رسالة السلام	Selam gönderilmesi babı ¹
باب الخاتم	Yüzük babı ²
باب القول إذا ركبت	Bineğe binilirken söylenecek söz babı ³
باب التماثيل وما جاء فيه	Temsiller (resim ve heykel) babı ⁴
باب كم الشهر	Ayların adedinin kaç olduğu babı ⁵
باب الكبير	Kibir babı ⁶
باب الأكل متكئا	Yatarak yeme babı ⁷
باب القزع	Kaz' babı ⁸
باب أكل الخادم	Hizmetçinin yemeği babı ⁹
باب السواك	Misvâk babı ¹⁰

¹ *el-Câmi* ', X/396.

² *el-Câmi* ', X/396.

³ *el-Câmi* ', X/396.

⁴ *el-Câmi* ', X/397.

⁵ *el-Câmi* ', X/401.

⁶ *el-Câmi* ', X/416.

⁷ *el-Câmi* ', X/416.

⁸ Kaz': Saçın bir bölümünü tıraş edip bir bölümünü bırakarak yapılan tıraş şekli. Bkz. *el-Câmi* ', X/420-421.

⁹ *el-Câmi* ', X/421.

¹⁰ *el-Câmi* ', X/430.

Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi birbirinin hemen arkasından gelen bablar arasında konu bakımından hiçbir ilişki ve benzerlik bulunmamaktadır. Ma'mer'in eserinde görülen konu bütünlüğünün gözetilmemesi ve tertip noksanlığı gibi durumlar bizce *el-Câmi*'nin bu üç kitap içerisinde en erken yazılmış olan kitap olmasından kaynaklanmaktadır. Yemen'de ilk defa hadis tasnif eden kişi olan Ma'mer elinde, tertip ve konuları kategorize etme hususunda kendisine yol gösterecek bir örnek bulunmadığı için bu hususta eksik kalmış olabilir. Eserini vücuda getirirken yararlandığı yazılı kaynaklar kısmında da belirttiğimiz gibi elindeki yazılı malzeme çok erken döneme ait birkaç "sahife"den ibarettir.

3.4. el-Cami'de Sened ve Metin Tenkidi

Yemen'de ilk defa hadis tasnifi işini yapan Ma'mer b. Râşid elbette ki bu işte çok ince bir dikkat ve titizlik göstermiştir. Bu sebeple o, alimlerle ve hocalarıyla hadis tedvin ederken sual – cevap yoluyla müdareseler yapmıştır. Hocalarından birisi kendisine daha önce duymadığı bir hadis rivayet ederse ısrarla senedini ve kaynağını araştırmıştır. İlim tahsiline ilk başlayışından itibaren işittiği hadisin senedini bilmeye özel gayret göstermiştir. Basra'daki ilk hocası Katâde b. Di'âme'den hadis dinlerken Katâde'ye rivayet ettiği hadislerin senedini sormuş, orada bulunan bazı şeyhler Ma'mer'e "Sus! Ebu'l-Hattâb (Katâde) senedin kendisidir" demişlerdir.¹ Ancak bu durum bile onu, dinlediği hadislerin senedini araştırmaktan alıkoyamamıştır. Ma'mer sened üzerinde o derece titizdir ki en fazla rivayette bulunduğu hocası olan İbn Şihâb ez-Zührî'ye (v. 124/741) bile daha önce hiç işitmediği şeyleri rivayet edince çekinmeden "bunu kimden aldın", "kimden işittin" gibi sorular yöneltmiş ve hadisin senedini öğrenmek istediğini açıkça ortaya koymuştur. Bu konuda birkaç örneği burada kaydetmek istiyoruz:

1- عبدالرزاق عن معمر قال معمر: سألت الزهري عن الآية تكون بعد العصر قال: الدعاء و ليس فيها

صلاة بعد العصر قال عمن تحدث؟ قال : كذا لك كانوا يصنعون.²

¹ el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I/197.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, III/105.

2- عبد الرزاق عن معمر عن الزهري قال قلت لابن شهاب أتأثره عن النبي صلى الله عليه وسلم

فأنكر أن يكون حدثه عن النبي صلى الله عليه وسلم ولكن سمعه من أناس من الناس.¹

3- عبد الرزاق عن معمر عن الزهري قال كانت خطبة النبي صلى الله عليه وسلم يوم الجمعة قائما

مرتين بينهما جلسة قلت بلغك ذلك من ثقة قال نعم ما شئت²

4 - عبد الرزاق عن معمر أن عطاء الخراساني كان يجتبي في صلاة التطوع فقلت له ممن أخذت هذا

وحدثه بحديث الزهري عن ابن المسيب قال ما أرى أخذته إلا من ابن المسيب³

Bir defasında Ma'mer hocası Yahyâ b. Ebî Kesîr'den, Abdullah b. 'Amr b. el-Âs'ın deniz suyunun cünüplüğü gidermeyeceğini söylediğine dair bir rivayet işitmiştir. Hocası hadisi rivayet ettikten sonra deniz suyunun temiz sayılmaması aklına pek yatmayan Ma'mer meselenin arkasını bırakmamış ve hocasına bu rivayetin kaynağını sormuştur. Bunun üzerine Yahyâ b. Ebî Kesîr Hz. Peygamber'den deniz suyunun temiz olduğuna dair bir rivayet nakletmiştir.⁴

Ma'mer hadis üzerinde rivayet ve dirayet açısından derin bir bilgiye sahipti. Hadisi izah etmeye ve metin tenkidi yapmaya büyük özen gösterirdi. Sened üzerinde son derece dikkatli ve araştırmacı olduğu gibi metin üzerinde de dirayet sahibiydi. İbnü'l-Cevzî'nin, sadece rivayet yapmakla yetinip ne sened ne de metin üzerinde yorum ve değerlendirme yapma lüzumu hissetmeyen bazı muhaddisler için dediği gibi "yanındaki hazinenin farkında olmayan bir taşıyıcı"⁵ değildir. Mesela el-A'meş, Şakîk b. Seleme, Mesrûk b. el-Ecde' senediyle rivayet ettiği Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken söylediği "bülüğa ermemiş zimmet ehli erkek ve kadından dinar alınmasını emretti" hadisini değerlendirirken, "Bu yanlıştır (burada

¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, VII/199.

² Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, III/188, 286.

³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, VII/470.

⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, I/93.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 126.

Ma'mer'in itiraz ettiği Hz. Peygamber'in verdiği hüküm değil, onu nakleden kişinin yanlıgısıdır). Kadınlara hiçbir şey yoktur" demiştir.¹

Hz. Peygamber'in "Uğursuzluk üç şeydedir. Kadın, at ve ev"² hadisiyle ilgili olarak Ma'mer şu açıklamayı yapar: "Bu hadisi şu şekilde açıklayan birini işittim: Kadının uğursuzluğu doğurgan olmamasıdır. Atın uğursuzluğu Allah yolunda savaşmamasıdır. Evin uğursuzluğu ise kötü komşudur."³

Öyle anlaşıyor ki, Ma'mer bu konuda Hz. Aişe'nin, hadisin ravisi Ebû Hureyre'ye yaptığı itirazdan habersizdir. Bilindiği gibi Hz. Aişe Ebû Hureyre'nin bu hadisi rivayet ettiğini duyduğunda "Ebû Hureyre iyi ezberlememiş. O girdiğinde Rasûlullah 'Allah Yahûdileri kahretsin, şöyle derler: Uğursuzluk üç şeydedir; evde, kadında ve atta.' buyurmuştu. Ama o, hadisin başını işitmemiş, sadece sonunu duymuştur" diyerek bu rivayetteki yanlışlığı tashih etmiştir.⁴ Ancak biz, Ma'mer'in metin üzerinde yaptığı değerlendirme ve açıklamalara örnek olması açısından Ma'mer'in –Hz. Aişe'nin açıklaması göz önünde bulundurulduğunda – yanlış da olsa bu değerlendirmesini nakletmeyi uygun gördük.

3.5. el-Cami'nin Yazılı Kaynakları

Ma'mer'in eseri *el-Câmi*'yi yazarken şifahi kaynaklarının yanında yazılı kaynaklarının da bulunduğunu kendi ifadelerinden anlamaktayız. Bunların bir kısmı şu şekildedir:

1. Ma'mer, Simâk b. el-Fazl'ın Hz. Peygamber'in öşürle ilgili yazdırmış olduğu bir yazıyı kendisine verdiğini söylemektedir.⁵

2. Ma'mer'in "Câbir b. Abdullah sahifesinde şöyle der" ifadesi.⁶

¹ el-Musannef, a.g.e., VI/89.

² el-Buhârî, *Cihâd*, 47; Müslim, *Kitâbu's-Selâm* 34.

³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, a.g.e., XI/411.

⁴ Bedruddîn ez-Zerkeşî, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul, s. 75-76.

⁵ Abdurrezzâk b. Hemmâm, a.g.e., IV/26, 136.

⁶ *el-Câmi*, XI/183.

3. Ma'mer'in bir haber hakkında Eyyûb es-Sahtiyânî'nin kendisine onu yazdığını haber vermesi¹.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ma'mer eserini yazarken şu üç yazılı kaynaktan faydalanmıştır:

1. Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi
2. el-A'meş'in Sahifesi
3. Câbir b. Abdullah'ın Sahifesi

Ebû Hureyre'nin yazdığı hadislerden bir kısmı talebesi Hemmâm b. Münebbih tarafından yazılmıştır ve bu eser *Sahifetu Hemmâm b. Münebbih* adıyla meşhurdur. Muhammed Hamidullah tarafından bulunan ve Hz. Peygamber zamanında hadislerin kesinlikle yazılmadığı şeklindeki oryantalist temelli iddiayı çürüten bu eserin² tamamını Ma'mer b. Râşid hocası Hemmâm b. Münebbih'ten bizzat dinlemiştir. ez-Zehebî'nin Ahmed b. Hanbel'den naklettiğine göre Ma'mer 140 hadis ihtiva eden bu sahifenin tamamını hocası Hemmâm'a arz etmiştir.³ İbn Ebî Hâtim de bu hadislerden 30 tanesini Ma'mer'in sema yoluyla Hemmâm'dan rivayet ettiğini belirtmektedir.⁴

el-Cami'nin yazılı kaynaklarından bir diğeri de el-A'meş'in sahifesidir. Ma'mer bu eserden bir sayfayı düşürdüğünü, fakat onu hızından rivayet edebildiğini belirtmektedir.⁵ Câbir b. Abdullah'ın Veda Haccı ile ilgili olduğu belirtilen Sahifesi de *el-Câmi*'nin bir diğer yazılı kaynağı olarak zikredilmektedir.⁶

Bunların dışında Ma'mer, Hz. Ali'nin tavsiyelerini içeren bir sahifeyi Amr b. Dînâr'dan aldığını haber vermektedir.⁷

¹ *el-Câmi*', XI/249.

² İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, I/30.

³ ez-Zehebî, *Siyer*, V/312; el-Mizzî, *a.g.e.*, XXX/298.

⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, VIII/256; el-Mizzî, *a.g.e.*, XXVIII/308.

⁵ ez-Zehebî, *Siyer*, V/312.

⁶ M. Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 109.

⁷ *el-Câmi*', X/375, 376.

3.6. el-Cami'nin Hadisleri

el-Câmi, eseri tahkîk eden Habîburrahman el-A'zamî'nin yaptığı numaralandırmaya göre 1615 rivayeti ihtiva eder. *el-Câmi* üzerine daha önce çalışanların 1614 olarak verdikleri sayının¹ yaptığımız sayım neticesinde 1615 olduğunu tespit ettik. *el-Câmi*' 282 baktan oluşmaktadır. Rivayetlerden bir çoğu mürsel ve munkatî' olup muttasıl isnadların sayısı diğerlerine göre oldukça azdır. Bunun dışında isnadlarda bir çok mübhem ve meçhul raviler yer almaktadır. *el-Câmi*'de merfû' (söyleyeni Hz. Peygamber olan hadis) hadislerin yanında mevkûf (sahâbî sözü) ve maktû' (tabi'în sözü) haberlere de yer verilmiştir.²

Tertib ve diziliş bakımından *el-Câmi*, "Câmi" türü eserlerden birçok farklılıklar arz etmekle birlikte ihtiva ettiği konular itibariyle "Câmi" türü eserlerin yer verdiği gibi çok çeşitli konularda hadisleri içermektedir. *el-Câmi*' , Musannef, Sahih ve Sünen türü eserlerde olduğu gibi "kitâb" adı verilen ana bölümlere ayrılmadan bablara bölünmüştür. Bu bab başlıkları altında bazen bir tek hadis rivayet edildiği, bazen de bir çok hadisin bir bab başlığı altında toplandığı görülür.

3.7. el-Cami'de Rivayet Sîgaları

ANANE	1501
AHBERENÎ	18
BELAĞANÎ	9
MUNKATÎ' ³	8
HADDESENÎ	6
SEMÎ'TÜ	5
SEELTÜ	2

¹ M. Re'fet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 121; Bünyamin Erul, *a.g.m.*, s. 35.

² Bünyamin Erul, *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)*, A.Ü.İ.F.D., cilt XLIII (2002) sayı I, s. 35.

³ *el-Câmi*'de ve "munkatî'"rivayetler burada verdiklerimizden oldukça fazladır. Ancak biz burada munkatî' derken Ma'mer'den sonra senedi düşmüş rivayetleri kasdetmekteyiz.

Bunların dışında el-Câmi'de yukarıdaki sınıflamalardan herhangi birisine dahil edilemeyecek olup, Ma'mer'in veya bir hocasının bab başlığında geçen konu hakkındaki fikirlerini ifade eden 11 adet rivayet vardır.

3.7.1. Belâğ Sigaları

el-Câmi'de بلغني şeklinde yer alan 9 adet rivayetin tamamı ya meçhul ravilerin bulunduğu ya da senedi kopuk rivayetlerden oluşmaktadır:

1 - بلغني أن رجلا أجذم أتي النبي...²

2 - بلغني أن رسول الله صلى الله عليه و سلم...³

3 - بلغني أن النبي...⁴

4 - بلغني أن رجلا جاء أبي ذر...⁵

5 - بلغني أن عمرو بن العاص...⁶

6 - بلغني أن معاذ بن جبل...⁷

¹ *el-Câmi*'de Ma'mer b. Râşid'e ait olmayan ve *el-Câmi*'ye nasıl girdiği bilinmeyen 54 adet rivayet vardır. Muhammed Re'fet Sa'îd bu rivayetlerin sayısını 57 olarak vermektedir. Ancak biz yaptığımız taramada bu sayının 54 olduğunu tespit ettik.

² Ma'mer b. Râşid, *a.g.e.*, X/405 (no: 19511)..

³ *el-Câmi*', X/459 (no: 19700).

⁴ *el-Câmi*', XI/54 (no: 19891).

⁵ *el-Câmi*', XI/94 (no: 20021).

⁶ *el-Câmi*', XI/122 (no: 20097).

⁷ *el-Câmi*', XI/124 (no: 20167).

7 - بلغني أن ابن مسعود إشتكى...¹

8 - بلغني أن رجلا جاء إلى ابن مسعود...²

9 - بلغني أن النبي نظر إلى الشام...³

3.7.2. Ahberenî-Ahberenâ Sigaları

el-Câmi'de yer alan أخبرنا - أخبرني sigalarıyla nakledilen 18 rivayet de belâğ sigasında olduğu gibi çoğunluğu munkatı' ve mürsel rivayetlerdir.

1 - أخبرني من رأى نقش خاتم الحسن خطوطا مثل خاتم سليمان.⁴

2 - أخبرني من سمع الحسن يقول رأى رسول الله رجلا في سفر...⁵

3 - أخبرني رجل من أهل البصرة...⁶

4 - أخبرني رجل عن سعيد...⁷

5 - أخبرني أيوب عن نافع مثله...⁸

6 - أخبرني الحكم بن عتيبة...⁹

7 - أخبرني رجل صلى...¹

¹ *el-Câmi*', XI/199 (no: 20316).

² *el-Câmi*', XI/205 (no: 20335).

³ *el-Câmi*', XI/205 (no: 20458).

⁴ *el-Câmi*', XI/396 (no: 19478).

⁵ *el-Câmi*', X/431 (no: 19608).

⁶ *el-Câmi*', XI/29 (no: 19817).

⁷ *el-Câmi*', XI/32 (no: 19826).

⁸ *el-Câmi*', XI/42 (no: 19857).

⁹ *el-Câmi*', XI/76 (no: 19960).

8 - أخبرت عن ابن المسيب...²

9 - أخبرني رجل أن رجلا...³

10 - أخبرنا هما عن أبي هريرة مثله.⁴

11 - أخبرني أيوب عن ابن سيرين عن أبي هريرة عن النبي مثله.⁵

12 - أخبرني من سمع ابن سيرين...⁶

13 - أخبرني رجل من عبد القيس أن النبي...⁷

14 - أخبرني أيوب عن ابن سيرين عن أبي هريرة عن النبي.⁸

15 - أخبرني من سمع عكرمة...⁹

16 - أخبرني من سمع الحسن...¹⁰

17 - أخبرني من سمع ابن سيرين...¹¹

18 - أخبرني من سمع عكرمة...¹²

¹ *el-Câmi*, XI/79 (no: 19973).

² *el-Câmi*, XI/207 (no: 20339).

³ *el-Câmi*, XI/207 (no: 20340).

⁴ *el-Câmi*, XI/275 (no: 20531).

⁵ *el-Câmi*, XI/423 (no: 20894).

⁶ *el-Câmi*, XI/428 (no: 20913).

⁷ *el-Câmi*, XI/431 (no: 20924).

⁸ *el-Câmi*, XI/436 (no: 20937).

⁹ *el-Câmi*, XI/442 (no: 20954).

¹⁰ *el-Câmi*, XI/452 (no: 20981).

¹¹ *el-Câmi*, XI/452 (no: 20982).

¹² *el-Câmi*, XI/456 (no: 20994).

Açıkça görüldüğü gibi Ma'mer'in أخبرنا - أخبرني sigalarıyla yaptığı rivayetler içerisinde 4 tanesi dışında dışında muttasıl bir sened yoktur.

3.7.3. Haddesenî-Haddesenâ Sigaları

el-Câmi'de çok az kullanılan حدثنا ve حدثني sigalarıyla yapılan 6 adet rivayetten 4'ü muttasıl senetlerle rivayet edilirken 2 tanesinde meçhul raviler vardır.

1 - حدثني جعفر بن برقان عن ميمون بن مهران...¹

2 - حدثني يحيى بن أبي كثير...²

3 - حدثني زيد بن أسلم...³

4 - حدثني بعض أهل المدينة...⁴

5 - حدثني غير واحد...⁵

6 - حدثني شيخ لنا...⁶

¹ *el-Câmi*, XI/103 (no: 20042).

² *el-Câmi*, XI/259 (no: 20488).

³ *el-Câmi*, XI/306 (no: 20613).

⁴ *el-Câmi*, XI/336 (no: 20702).

⁵ *el-Câmi*, XI/366 (no: 20756).

⁶ *el-Câmi*, XI/370 (no: 20768).

3.7.4. Semi'tü Sigası

el-Câmi'de 5 yerde geçen سمعت sigası ile yapılan 5 rivayet vardır ve bunlardan 4 tanesinde meçhul raviler vardır.

1 - سمعت رجلا من أهل الجزيرة...¹

2 - سمعت رجلا يحدث أن النبي...²

3 - سمعت رجلا يحدث هشام بن عروة...³

4 - سمعت رجلا يحدث يحدث عطاء الخراساني...⁴

5 - سمعت عطاء الخراساني...⁵

3.7.5. An'ane Sigası

el-Câmi'deki 1615 rivayetin 1501 tanesi an'ane yoluyla ve bu *el-Câmi*'nin %93'üne tekâbül etmektedir. Bu durum, Hicrî II. asır rivayet metodunu göz önünde bulundurduğumuzda normaldir. Çünkü o dönemde isnadda ittisal şartı tam olarak yerleşmemiş olduğundan muhaddisleri an'ane yoluyla nakilde bulunmaktan caydırıcı bir etken bulunmuyordu.

el-Câmi'de an'ane yoluyla nakledilen rivayetlerden 87 tanesinde meçhul raviler vardır. Meçhul rivayetler incelenirken bunlar da ele alınacaktır.

¹ *el-Câmi*, X/390 (no: 19455).

² *el-Câmi*, X/442 (no: 19647).

³ *el-Câmi*, X/459 (no: 19699).

⁴ *el-Câmi*, XI/35 (no: 19832).

⁵ *el-Câmi*, XI/172 (no: 20236).

3.8. el-Cami'de Mübhem ve Meçhul Râviler

el-Câmi'de çokça rastladığımız durumlardan birisi de Ma'mer'in \ عن رجل

عن رجل \ عن سمع \ عن بعضهم \ عن غير واحد ve benzeri şekillerde kaydettiği mübhem ve meçhul râviler içeren rivayetlerdir. Biz *el-Câmi*'de yer alan meçhul ifadelerin kalıpları ve adetlerini şu şekilde tespit ettik:

<u>Meçhul ifade kalıbı</u>	<u>Adet</u>
عن رجل	39
عن سمع	33
بلغني	10
أخبرني رجل	6
أخبرني من سمع	6
عن غير واحد	5
عن صاحب له	5
سمعت رجلا	4
سمعت رجلا	4
أخبرني من رأي	3
عن شيخ من أهل البصرة	2

عن بعضهم	1
عن بعض المكين	1
عن بعض الكوفيين	1
حدثني شيخ لنا	1

el-Câmi’de yer alan bu 113 adet meçhul rivayet hadis usûlünde “cehâletu’r-râvî” olarak adlandırılmaktadır. Ma’mer’in tanınmayan kimselerden rivayette bulunması ve bunda bir mahzur görmemesi o dönemin genel özelliklerindendir.¹ Ancak bu meçhul ve mübhem rivayetler dikkatle incelendiğinde birçoğunun gerek *el-Câmi*’nin başka bölümlerinde gerekse daha sonra gelen tasnif dönemi eserlerinde açıklandığını ve “cehâletu’r-râvî” denilen mübhemliğin kalktığını görmekteyiz. Bu tür rivayetlerden tespit edebildiklerimizi burada açıklamalarıyla birlikte kaydetmek istiyoruz:

1 - قال الزهري وحدثني رجل عن أبي هريرة قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول لا يوردن ممرض على مصح قال فراجع الرجل فقال أليس قد حدثنا أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لا عدوى ولا بنو ولا هامة فقال أبو هريرة لم أحدثكموه قال الزهري قال لي أبو سلمة بلى قد حدث به وما سمعت أبا هريرة نسي حديثا قط غيره.²

Yukarıdaki rivayette ez-Zührî’nin rivayette bulunduğu meçhul şahıs el-Buhârî ve Müslim’de zikredildiğine göre Ebû Seleme’dir. Ayrıca hadis metninde geçen Ebû Hureyre’ye itiraz eden adamın (فراجع الرجل) ise el-Hâris b. Ebî Zubâb olduğunu yine el-Buhârî ve Müslim’de yer alan kayıtlardan anlamaktayız.³ Ma’mer’in, ez-Zührî - racul (yani Ebû Seleme) - Ebû Hureyre’den naklettiği bu rivayeti el-Buhârî aynı isnadla Ma’mer’den nakletmiştir. Müslim ise bu hadisi İbn Vehb, Yunus, ez-Zührî, Ebû Seleme isnadıyla nakletmektedir.

¹ Bünyamin Erul, *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)*, A.Ü.İ.F.D. cilt XLIII (2002) sayı:1, s. 50.

² *el-Câmi*, X/404-405.

³ el-Buhârî, *Tib* 53; Müslim, *Selam* 104.

2 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنِ الزَّهْرِيِّ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ لَوْلَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يَرِدْ أَنْ يَشُقَّ عَلَى أُمَّتِهِ لِأَمْرِهِمْ بِالسَّوَاكِ ثُمَّ كُلِّ صَلَاةٍ.¹

Misvâk kullanma ile Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'in teşvikine dair yukarıdaki rivayette ez-Zührî ile Ebû Hureyre arasındaki kişi *el-Câmi*'de "racul" şeklinde verilmiştir. Ancak bu kişinin adının İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'nda Humeyd b. Abdirrahmân b. 'Avf (v. 105/723) şeklinde olduğunu görmekteyiz:

وَحَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ قَالَ لَوْلَا أَنَّ يَشُقُّ عَلَى أُمَّتِهِ لِأَمْرِهِمْ بِالسَّوَاكِ مَعَ كُلِّ وُضُوءٍ.²

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ise aynı rivayet bu defa mevkûf (sahâbî sözü) değil merfû' (Hz. Peygamber'e ait) olarak nakledilmektedir:

قَالَ قَرَأْتُ عَلَى عَبْدِ الرَّحْمَنِ : مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ لَوْلَا أَنَّ أَشُقَّ عَلَى أُمَّتِي لِأَمْرِهِمْ بِالسَّوَاكِ مَعَ كُلِّ وُضُوءٍ.³

3 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ الزَّهْرِيِّ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

يَسْتَجَابُ لِأَحَدِكُمْ مَا لَمْ يَعْجَلْ فَيَقُولْ إِنِّي قَدْ دَعَوْتُ فَلَمْ يَسْتَجِبْ لِي.⁴

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ أَبِي عُبَيْدٍ مَوْلَى ابْنِ أَزْهَرَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يُسْتَجَابُ لِأَحَدِكُمْ مَا لَمْ يَعْجَلْ يَقُولْ دَعَوْتُ فَلَمْ يُسْتَجِبْ لِي.⁵

Görüldüğü gibi Ma'mer'in *el-Câmi*'inde kaydettiği rivayet zincirinde ez-Zührî'den sonra "racul" olarak zikredilen meçhul şahsın adı el-Buhârî, Müslim, Tirmizî,

¹ *el-Câmi*, X/431 (no:19605).

² Mâlik, *Muvatta*, Tahâret 115.

³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/460.

⁴ *el-Câmi*, X/441 (no:19643).

⁵ el-Buhârî, *Da'avât* 22; Mâlik, *Kur'ân*, 29; Müslim, *Zikr*, 90; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/487.

Ebû Dâvud, Ahmed b. Hanbel ve İmâm Mâlik'in eserlerinde Ebî 'Ubeyd Mevlâ Abdurrahman b. Ezher (Sa'd b. 'Ubeyd ez-Zührî) (v. 98/716) olarak zikredilmektedir.

4 - قرأنا على عبد الرزاق عن معمر عن زيد بن أسلم عن رجل عن أبي سعيد الخدري أن النبي قال

إياكم و الجلوس على الطريق...¹

el-Câmi'de Zeyd b. Eslem'den (v. 136/753) sonra "an raculin" şeklinde meçhul olan ravinin diğer kaynaklarımızda Atâ b. Yesâr (v. 103/721) olduğunu görmekteyiz.

حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ فَضَالَةَ حَدَّثَنَا أَبُو عُمَرَ حَفْصُ بْنُ مَيْسَرَةَ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي

سَعِيدِ الْخَدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِيَّاكُمْ وَالْجُلُوسَ عَلَى الطُّرُقَاتِ...²

5 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن زيد بن أسلم عن رجل عن أبي سعيد الخدري قال قال

رسول الله صلى الله عليه و سلم لتبعن سنن بني إسرائيل شيئا شيرا و ذراعا بذراعا حتى لو دخل رجل

من بني إسرائيل حجر ضب لتبعتموه.³

حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ حَدَّثَنَا أَبُو غَسَّانَ قَالَ حَدَّثَنِي زَيْدُ بْنُ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ

رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَتَتَّبِعَنَّ سَنَنَ مَنْ قَبْلَكُمْ شَيْئًا شَبِيحًا وَذِرَاعًا بِذِرَاعٍ حَتَّى

لَوْ سَلَكَوْا جُحْرَ ضَبٍّ لَسَلَكَتُمُوهُ قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى قَالَ فَمَنْ.⁴

Aynen dördüncü örnekte olduğu gibi yine Zeyd b. Eslem'den sonra diğer kaynaklarda Atâ b. Yesâr olarak verilen ravi *el-Câmi*'de "an raculin" şeklinde verilmektedir. Bünyamin Erul'un da belirttiği gibi⁵ aynı isnadda aynı şahsın iki kez meçhul verilmesi bir tesadüf müdür yoksa Atâ'nın ismi bilerek mi gizlenmiştir, bunu kestirmek oldukça güçtür.

¹ *el-Câmi*, XI/20 (no: 19786).

² Buhârî, *Mezâlim* 22, *İsti'zân* 2; Müslim, *Libâs*, 114, *Selâm*, 3; Ebû Dâvud, *Edeb*, 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/36, 47.

³ *el-Câmi*, XI/369 (no: 20764).

⁴ Buhârî, *Enbiyâ* 50; Müslim, *İlm*, 6.

⁵ Bünyamin Erul, *Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I)*, s. 54.

6- أخبرنا عبد الزاق عن معمر عن سمع ابن سيرين يحدث أن فتى يقال له جريج...¹

حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ أَبِرَاهِيمَ حَدَّثَنَا جَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ رَجُلٌ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ يُقَالُ لَهُ جُرَيْجٌ يُصَلِّي فَجَاءَتْهُ أُمُّهُ فَدَعَتْهُ فَأَبَى أَنْ يُجِيبَهَا...

Ma'mer'in "İbn Sîrin'den işiten" şeklinde verdiği bu rivayet aynı zamanda mürseldir. Buhârî ve Müslim'de İbn Sîrin'in (v. 103/721) hadisi aldığı kişinin Ebû Hureyre olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca bu rivayet Ahmed b. Hanbel'de başka bir tarikle de rivayet edilmektedir.²

7- أخبرنا عبد الزاق قال أخبرنا معمر عن أيوب عن حميد بن هلال عن رجل سماه أن عتبة بن غزوان

خطب الناس بالبصرة فقال...³

حَدَّثَنَا شَيْبَانُ بْنُ فَرُّوخَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ الْمُغِيرَةِ حَدَّثَنَا حُمَيْدُ بْنُ هِلَالٍ عَنْ خَالِدِ بْنِ عُمَيْرِ الْعَدَوِيِّ قَالَ خَطَبَنَا عُتْبَةُ بْنُ غَزْوَانَ فَحَمِدَ اللَّهُ وَأَنْتَى عَلَيْهِ...

el-Câmi'de Humeyd b. Hilâl'den sonra "racul" şeklinde meçhul olarak nakledilen şahsın Müslim ve Ahmed b. Hanbel'de Hâlid b. Umeyr el-'Adevî'dir.⁴

8- أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن رجل سماه عن أبي هريرة قال : قال رسول الله أَللَّهُمَّ

إِنِّي اتَّخَذْتُ عِنْدَكَ عَهْدًا لَنْ تَخْلَفَ وَ لَا تَخْلِفَهُ أَيَّمَا عَبْدٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ضَرَبْتَهُ أَوْ شَتَمْتَهُ قَالَ مَعْمَرٌ حَسِبْتُ أَنَّهُ

قال : أَوْ لَعْنَتَهُ فَاجْعَلْهُ قَرِيبَةً لَكَ يَوْمَ يَلْقَاكَ.⁵

¹ el-Câmi', XI/134-135 (no: 20127).

² Buhârî, Mezâlim, 35, Enbiyâ 48; Müslim, Birr 8.

³ el-Câmi', XI/421 (no: 20891).

⁴ Müslim, Zühd, 92-93.

⁵ el-Câmi', XI/189 (no: 20293).

حَدَّثَنِي زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ وَعَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ قَالَ زُهَيْرٌ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَخِي ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عَمِّهِ حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ اللَّهُمَّ إِنِّي أَخَذْتُ عِنْدَكَ عَهْدًا لَنْ تُخْلِفَنِيهِ فَأَيُّمَا مُؤْمِنٍ سَبَّيْتُهُ أَوْ جَلَدْتُهُ فَاجْعَلْ ذَلِكَ كَفَّارَةً لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.¹

Bu hadiste de *el-Câmi*'de ez-Zührî'den sonra “an raculin” şeklinde meçhul olarak zikredilen kişinin Sa'îd b. el-Müseyyib olduğunu Müslim'in rivayetinden öğrenmekteyiz. Bundan şu sonuç çıkmaktadır ki kaydettiğimiz yedinci örnekte Humeyd b. Hilâl, sekizinci örnekte de ez-Zührî rivayet esnasında ravinin ismini zikretmişler, ancak bu rivayeti onlardan dinlemiş olan Ma'mer ve Eyyûb es-Sahtiyânî ise bu isimleri tam olarak anlayıp yazamadıklarından ya da unutmuş olduklarından dolayı isimleri verememişlerdir. Biz burada herhangi bir gizleme amacının olamayacağını düşünüyoruz. Özellikler tâbiûn'un büyüklerinden olan Sa'îd b. el-Müseyyib hadis senedine zarar verecek, gizlenmeyi gerektirecek şekilde cerhe maruz kalmış bir alim değildir.²

9 – أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ رَجُلٍ مِنْ غَفَّارٍ أَنَّهُ سَمِعَ سَعِيدَ الْمَقْبَرِيِّ يَحْدُثُ عَنْ أَبِي

هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الطَّاعِمُ الشَّاكِرُ كَالصَّائِمِ الصَّابِرِ.³

el-Câmi'de Ma'mer'in “an raculin” şeklinde meçhul bir raviyle naklettiği bu rivayet ed-Dârimî'de ve İbn Mâce de farklı sendelerle muttasıl olarak rivayet edilmektedir:

أَخْبَرَنَا نُعَيْمُ بْنُ حَمَّادٍ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي حُرَّةٍ عَنْ عَمِّهِ

عَنْ سِنَانِ بْنِ سَنَّةٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الطَّاعِمُ الشَّاكِرُ كَالصَّائِمِ الصَّابِرِ.⁴

¹ Müslim, *Birr* 14-15.

² Bünyamin Erul, *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)*, s. 54.

³ *el-Câmi*, X/424 (no: 19573).

⁴ ed-Dârimî, *Et'ime* 4.

حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ حُمَيْدٍ بْنُ كَاسِبٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَعْنٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ
الْأُمَوِيِّ عَنْ مَعْنٍ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ حَنْظَلَةَ بْنِ عَلِيٍّ الْأَسْلَمِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
أَنَّهُ قَالَ الطَّاعِمُ الشَّاكِرُ بِمَنْزِلَةِ الصَّائِمِ الصَّابِرِ.¹

10 – أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن رجل عن عبيد بن عمير قال في السواك : مطيبة للفم مرضاة

للرب.²

el-Câmi'de mevkuf ve meçhul olarak zikredilen yukarıdaki rivayet Ahmed b. Hanbel'de başka bir tarikle ve merfu' olarak rivayet edilmiştir:

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا ابْنُ لَهِيْعَةَ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي جَعْفَرٍ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ عَلَيْكُمْ بِالسَّوَاكِ فَإِنَّهُ مَطْيِيبَةٌ لِلْفَمِ وَمَرْضَاةٌ لِلرَّبِّ.³

11 – أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن رجل من أهل الكوفة قال: أبغض الأسماء إلى الله مالك و أبو

مالك.⁴

el-Câmi'de meçhul bir raviyle maktû' olarak zikredilen bu rivayet el-Buhârî'de merfû' olarak iki farklı isnadla şu şekilde rivayet edilmektedir:

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ حَدَّثَنَا أَبُو الزُّنَادِ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْتَى الْأَسْمَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ اللَّهِ رَجُلٌ تَسْمَى مَلِكُ الْأَمْلاَكِ.

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ أَبِي الزُّنَادِ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَوَايَةً قَالَ أَخْنَعُ اسْمٌ عِنْدَ
اللَّهِ وَقَالَ سُفْيَانُ غَيْرَ مَرَّةٍ أَخْنَعُ الْأَسْمَاءِ عِنْدَ اللَّهِ رَجُلٌ تَسْمَى بِمَلِكِ الْأَمْلاَكِ قَالَ سُفْيَانُ يَقُولُ غَيْرُهُ
تَفْسِيرُهُ شَاهَانُ شَاءَ.¹

¹ İbn Mâce, *Sıyâm* 55.

² *el-Câmi* , X/430 (no:19603).

³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/108, VI/146.

⁴ *el-Câmi* , XI/42 (no:19860).

12 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي الْمُسَيْبِ أَنَّ رَجُلًا أَتَى عُمَرَ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: مَا اسْمُكَ قَالَ: جَمْرَةٌ فَقَالَ ابْنُ مِنْ قَالَ: ابْنُ شَهَابٍ قَالَ مِنْ أَينَ أَنْتَ قَالَ: مِنَ الْحَرَقَةِ قَالَ أَينَ تَسْكُنُ قَالَ: حَرَّةَ النَّارِ قَالَ بِأَيِّهَا قَالَ بِذَاتِ اللَّطِي فَقَالَ عُمَرُ: أَدْرِكُ بِالْحَيِّ لَا يَحْتَرِقُوا.²

el-Câmi'de isnadında meçhul bir ravi yer alan bu rivayeti İmâm Mâlik başka bir isnadla rivayet etmiştir:

وَحَدَّثَنِي مَالِكُ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ قَالَ لِرَجُلٍ مَا اسْمُكَ فَقَالَ جَمْرَةٌ فَقَالَ ابْنُ مَنْ فَقَالَ ابْنُ شَهَابٍ قَالَ مِمَّنْ قَالَ مِنَ الْحَرَقَةِ قَالَ أَينَ مَسْكَنُكَ قَالَ بِحَرَّةِ النَّارِ قَالَ بِأَيِّهَا قَالَ بِذَاتِ اللَّطِي قَالَ عُمَرُ أَدْرِكُ أَهْلَكَ فَقَدْ احْتَرَقُوا قَالَ فَكَانَ كَمَا قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ.³

13 - أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ رَجُلٍ عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَاطِعٌ رَحِمَ وَلَا مَدْمَنٌ حَمْرٌ.⁴

حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الدَّبَرِيِّ عَنْ عَبْدِ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنِ الزَّهْرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَبْرِ بْنِ مَطْعَمٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ ثُمَّ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَاطِعٌ رَحِمٌ.⁵

el-Câmi'deki rivayette isnad zincirinde meçhul bir ravi bulunurken, *el-Beyhakî*'nin, *el-Musannef*'in ravilerinden olan İshâk b. İbrâhim ed-Deberî'den yaptığı rivayette hadis yine Ma'mer'den ancak bu defa isnad zincirinde meçhul bir kişi olmaksızın rivayet edilmiştir. *el-Beyhakî*'nin rivayetinden Ma'mer'in aynı hadisi ez-Zühri'den de dinlemiş olduğunu anlıyoruz. Bu takdirde Ma'mer kendi eserine niçin ez-Zühri'den yaptığı rivayeti değil de meçhul rivayeti almıştır bunu bilemiyoruz.

¹ *el-Buhârî, Edeb* 114.

² *el-Câmi*, XI/44 (no:19864).

³ İmâm Mâlik, *İsti'zân* 25.

⁴ *el-Câmi*, XI/174 (no:20241).

⁵ *el-Beyhakî, el-Mu'cemu'l-Kebîr*, II/118.

14 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن رجل عن الحسن قال: قال النبي ليرفعن لي ناس من أصحابي حتى إذا رأيتهم و رأوني اختلجوا دوني فلاقولن يا رب أصحابي أصحابي فيقال: إنك لا تدري ما أحدثوا

بعدك.¹

el-Hasen el-Basrî'den yapılan bu rivayet hem mürseldir hem de isnad zincirinde meçhul bir ravi vardır. Buna yakın bir rivayet el-Buhârî'de muttasıl olarak şu şekilde nakledilmektedir:

15 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ قَالَ أَخْبَرَنِي يُونُسُ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ ابْنِ الْمُسَيَّبِ أَنَّهُ كَانَ يُحَدِّثُ عَنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَرِدُ عَلَى الْحَوْضِ رِجَالٌ مِنْ أَصْحَابِي فَيَحْلَتُونَ عَنْهُ فَأَقُولُ يَا رَبِّ أَصْحَابِي يَقُولُ إِنَّكَ لَا عِلْمَ لَكَ بِمَا أَحْدَثُوا بَعْدَكَ إِنَّهُمْ ارْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِهِمْ...²

16 - قال عبد الرزاق قال معمر أخبرني رجل من الأنصار رفع الحديث قال: كل حديث ذي بال لا يبدأ فيه بذكر الله فهو أبتى.³

Ma'mer'in "hadisi raf" etti" (yani Hz. Peygamber'e ulaştırdı) diyerek meçhul bir kişiden rivayet ettiği bu hadis Ahmed b. Hanbel'de küçük farklılıklarla ez-Zührî'den farklı bir isnadla şu şekilde yer almaktadır:

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ حَدَّثَنَا ابْنُ مُبَارَكٍ عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ عَنْ قُرَّةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُلُّ كَلَامٍ أَوْ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُفْتَحُ بِذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَهُوَ أَيْبَرُ أَوْ قَالَ أَقْطَعُ.⁴

¹ el-Câmi', XI/407 (no:20855).

² Buhârî, Rikâk 53.

³ el-Câmi', XI/162 (no:20208).

⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, II/359. Krş. : İbn Mâce, Nikâh 19.

17 – أخبرنا عبد الرزاق عن معمر قال: أخبرني رجل أن رجلا أخبره هو نفسه قال: بينما أنا أسير رأيت الهلال فسمعت قائلا يقول ولا أراه: اللهم أطلعنا علينا بالسلامة و الإسلام ولأمن والإيمان والبر والتقوي كما تحب و ترضى فما زال يرددّها حتى حفظتها.¹

el-Câmi'de ismi belirtilmeyen bir kişinin başından geçen bir hadise olarak nakledilen bu rivayette sözü edilen dua Hz. Peygamber'e aittir ve şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ سُفْيَانَ الْمَدَائِنِيُّ حَدَّثَنِي بِلَالُ بْنُ يُحْيَى بْنِ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا رَأَى الْهَلَالَ قَالَ اللَّهُمَّ أَهْلُهُ عَلَيْنَا بِالْإِيمَانِ وَالْإِيمَانِ وَالسَّلَامَةِ وَالْإِسْلَامِ رَبِّي وَرَبُّكَ اللَّهُ.²

18 – أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن سمع الحسن يرويه قال: مسألة الغني شين في وجهه يوم القيامة.³

Ma'mer'in el-Hasen el-Basri'den (v. 110/728) meçhul bir ravi kanalıyla rivayet ettiği bu mürsel rivayet Ahmed b. Hanbel'de merfû' ve muttasıl olarak şu şekilde yer alır:

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَشْهَبِ عَنِ الْحَسَنِ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَسْأَلَةُ الْغَنِيِّ شَيْنٌ فِي وَجْهِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.⁴

19 – أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن سمع الحسن يحدث عن الأسود بن سريع قال: بعث النبي سرية

فأفضى بهم القتل إلى الذرية فقال لهم النبي ما حملكم على قتل الذرية قالوا يا رسول الله أليسوا أولاد

المشركين ثم قام النبي خطيبا فقال إن كل مولود يولد على الفطرة حتى يعرب عنه لسانه.⁵

¹ *el-Câmi* , XI/207 (no:20340).

² Tirmizî, Duâ 50; Dârimî, *Savm* 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/162.

³ *el-Câmi* , XI/93 (no:20016).

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/426, 436, V/281. Krş.: Dârimî, *Zekât* 17.

⁵ *el-Câmi* , XI/122 (no:20090).

el-Câmi'de yer alan bu rivayette el-Hasen el-Basrî'den hadisi işiten meçhul ravinin Katâde olduğunu Ahmed b. Hanbel'in rivayetinden anlıyoruz:

حَدَّثَنَا يُونُسُ حَدَّثَنَا أَبَانُ عَنْ قَتَادَةَ عَنِ الْحَسَنِ عَنِ الْأَسْوَدِ بْنِ سَرِيعٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ سَرِيَّةً يَوْمَ حُنَيْنٍ فَقَاتَلُوا الْمُشْرِكِينَ فَأَفْضَى بِهِمُ الْقَتْلُ إِلَى الذَّرِيَّةِ فَلَمَّا جَاءُوا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا حَمَلَكُمُ عَلَى قَتْلِ الذَّرِيَّةِ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّمَا كَانُوا أَوْلَادَ الْمُشْرِكِينَ قَالَ أَوَهْلَ خِيَارِكُمْ إِلَّا أَوْلَادُ الْمُشْرِكِينَ وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ مَا مِنْ نَسَمَةٍ تُوَلَدُ إِلَّا عَلَى الْفِطْرَةِ حَتَّى يُعْرَبَ عَنْهَا لِسَانُهَا.¹

20 – أخبرنا معمر عن سمع الحسن يقول: أحبوا هونا و أبغضوا هونا...²

el-Câmi'de el-Hasen el-Basrî'den meçhul bir ravi kanalıyla yapılan bu rivayet Tirmizî'de merfû' olarak nakledilmiştir:

حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ حَدَّثَنَا سُؤَيْدُ بْنُ عَمْرٍو الْكَلْبِيُّ عَنْ حَمَادِ بْنِ سَلَمَةَ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَرَاهُ رَفَعَهُ قَالَ أَحَبُّ حَبِيبِكَ هَوْنًا مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ بَغِيضُكَ يَوْمًا مَا وَأَبْغَضُ بَغِيضِكَ هَوْنًا مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ حَبِيبِكَ يَوْمًا مَا.³

21 – أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن سمع الحسن قال: قال رسول الله لا يؤمن أحدكم حتى أكون

إليه من ولده و والده و الناس أجمعين.⁴

“el-Hasen (el-Basrî) dan işitenden” şeklinde isnadında meçhul ve mürsel olarak nakledilen bu rivayet Sahîhayn'da merfû' olarak rivayet edilmiştir:

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/435.

² *el-Câmi*, XI/181 (no:20270).

³ Tirmizî, *Birr* 60.

⁴ *el-Câmi*, XI/200 (no:20321).

حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ عُثَيْبٍ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ صُهَيْبٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ح وَ حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا النَّاسِ أَجْمَعِينَ.¹ يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَ

el-Câmi'deki meçhul ve mübhem ravilerin yer aldığı, birçoğu da mürsel olarak nakledilen rivayetleri daha sonraki dönemde yazılmış eserler içerisinde tarama sonucunda bizim bulabildiğimiz rivayetler bunlardır. Şunu özellikle belirtmeliyiz ki, *el-Câmi*'de meçhul ravilerin yer aldığı ve ulaşabildiğimiz kaynaklarda bulamadığımız rivayetlerin genellikle mevkûf veya maktû' rivayetler olduğunu tespit ettik. Ma'mer'in *el-Câmi*'de, - bazı muhaddislerin kitaplarının kıymeti düşer endişesiyle çokça başvurduğu gibi - herhangi bir tedlise teşebbüs etmeden, açık bir şekilde meçhul ravilerle naklettiği bir çok rivayeti daha sonraki dönemlerde yazılmış olan kaynak kitaplarda bulmamız, bizde *el-Câmi*'nin kaleme alınışında Ma'mer'in dürüstlüğü konusunda olumlu kanaatler uyandırmıştır. Çünkü Ma'mer'in ilim aldığı hocalarının sayısı oldukça fazladır. Eğer o isteseydi bu isnadları meçhul ravilere yer vermeden de nakledebilirdi. Her ne kadar isnadlarda meçhul ravilerin yer alması isnad açısından bir zayıflık sebebiyse de biz burada Ma'mer'in dürüstlüğünü gördüğümüzü belirtmek istiyoruz. İncelediğimiz ricâl ve tabakât kitaplarının hiçbirinde Ma'mer b. Râşid hakkında "adalet" yönüyle ilgili herhangi bir olumsuz veya hadis literatüründeki ifadesiyle "cerhedici" ifadenin bulunmaması da bunun bir göstergesidir, diye düşünüyoruz.

el-Câmi'de meçhul ravilerle mürsel veya munkatı' olarak nakledilen rivayetleri bu şekilde geniş bir şekilde ele almamızın bir sebebi de o dönemin genel bir özelliği olarak ittisal ve isnada çok fazla dikkat etmeden rivayet edilen hadislerin gerçekte sıhhat durumlarının ne olduğunu tespit edebilmektir. Özellikle bu hadislerin III. Asırdan sonra yazılmış Kütüb-ü Tis'a gibi tasnif dönemi eserlerinde yer alıp almadıkları önemlidir. Elbette ki bu rivayetler hadis usûlü açısından problemli rivayetlerdir. Ancak "*el-Câmi*'de yer alan hadisler zayıftır, güvenilemez" türünden aceleci bir hüküm vermek istemediğimizden bunlara daha sonraki dönem kitaplarında geçen rivayetlerle

¹ Buhârî, *Îmân*, 8; Müslim, *Îmân* 16.

mukayese etmeye çalıştık. Bu rivayetlerin tamamını bu şekilde değerlendirmek bu tezin sınırlarını aşacağından, biz yer verebildiğimiz kadar çok meçhul rivayeti tetkik etmeye çalıştık. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki *el-Câmi*'de nakledilen meçhul, mürsel, munkatı' rivayetlerin büyük bölümü daha sonra yazılmış eserlerde muttasıl senetlerle rivayet edilmişlerdir. Bunların bazısında Ma'mer'in isimlerini belirtmediği şahıslara rastlanılması Ma'mer'in bunları gizlemek istediği yönünde bir düşüncüyü akla getirebilir. Ancak bu kişiler Ma'mer'in devamlı rivayette bulunduğu hocalarıdır. Onlardan bir çok rivayeti varken Ma'mer'in bu şahısları gizlemek istediğini ileri sürmek bizce doğru değildir. Ma'mer bu isimleri söylediğinde kendisinden dinleyen bunu anlayamamış veya duyup ta unutmuş olabilir.

3.9. el-Câmi'de Ma'mer'e Ait Olmayan Rivayetler

M. Re'fet Sa'id'in 57 olarak belirtmesine karşın biz yaptığımız tetkiklerde *el-Câmi*'de Ma'mer'e ait olmayan 54 adet rivayet tespit ettik. Bu rivayetlerden bir kısmını ait oldukları bab başlıkları ile konusu bakımından karşılaştıran M. Re'fet Sa'id, Ma'mer'e ait olmayan bu rivayetlerin Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'ini nakleden İshak b. İbrahim'den gelebileceği sonucuna ulaşmıştır.¹ Ma'mer'e ait olmayan bu rivayetlerden bazı örnekler vererek bu rivayetlerin gerçekten de ait olduğu bâb başlıkları ile konu bakımından ilgisiz olduklarını göstermek istiyoruz:

1 - باب الرجل أحق بوجهه

أخبرنا عبد الرزاق قال سمعت وهيباً يقول إن عمر بن عبد العزيز قال من عد كلامه من عمله

قل كلامه.²

Hadiste ifade edilen “Kim sözünü işinden sayarsa sözü azalır” ifadesinin bab başlığıyla bir ilgisi bulunmamaktadır.

¹ M. Re'fet Sa'id, *a.g.e.*, s. 125, 126.

² *el-Câmi*, XI/23 (no:19795). Kaydedilen hadis için bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'z-Zühd*, s. 40; İbn 'Abdilber, *et-Temhid*, IX/199, XXI/289.

2- الغضب و الغيظ وما جاء فيه

أخبرنا شيخ من أهل البصرة عن شيخ لهم عن عمر بن سعيد عن مسلم بن يسار قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما اغرورقت عين بمائها إلا حرم الله ذلك الجسد عل النار ولا سالت على خدها فيهرق ذلك الوجه قتر ولا ذلة ولو أن باكيا بكى في أمة من الأمم لرحموا وما من شيء إلا له مقدار وميزان إلا الدمعة فإنه يطفى بها بحار من نار.¹

Bab başlığında ifade edilen konu öfke ve kin iken aynı bab başlığı altında zikredilen ve Ma'mer b. Râşid'e ait olmayan bu rivayette Allah korkusuyla ağlayan gözden bahsedilmektedir.

3- باب المدح

أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا يحيى بن أبي ربيعة الصنعاني قال سمعت عطاء بن أبي رباح يقول وكان في المدينة تسعة رهط يفسدون في الأرض ولا يصلحون قال كانوا يقرضون الدراهم.²

Görüldüğü gibi burada bab başlığından konunun medh ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu babın en son hadisi olarak kaydedilen yukarıdaki hadiste Semûd kavminden bahseden bir ayette³ onların paranın kıymetini düşürdükleri ifade edilmektedir.

4- باب بر الوالدين

¹ *el-Câmi*, XI/189 (no:20292). Bu hadis için bkz.: *el-Münzirî, et-Terğîb ve 't-Terhîb*, IV/115; *el-Beyhakî, Şu'abu'l-Îmân*, I/494.

² *el-Câmi*, XI/273 (no:20526). Bu hadis aynı şekilde *el-Musannef*'te de naklolunmaktadır. Bkz. Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VIII/130 (no: 14597).

³ en-Neml, 48.

خبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا الحسن بن عمار عن داود بن علي بن عبد الله بن عباس عن

أبيه عن جده قال قال رسول الله علقوا السوط حيث يراها.¹

Bab başlığı ana – babaya iyilik etmek hakkında iken yukarıda kaydettiğimiz rivayet kamçıların görülebilecek yere asılmasıyla ilgilidir.

Ancak şunu belirtmemiz gerekir ki bu örneklerin yanında Ma'mer'e ait olmayan rivayetlerin içinde konu ile alakalı olan ve rivayetlerde geçen bazı kelimeleri açıklamak için gelen rivayetlerin sayısı diğerlerine nispetle çok daha fazladır. Bu türden rivayetlere de birkaç örnek vererek M. Re'fet Sa'id'in birkaç örnekten yola çıkarak yapmış olduğu değerlendirmeye katılmadığımız belirtmek istiyoruz:

1 - باب الجلوس في ظل الشمس

خبرنا عبد الرزاق عن إسماعيل بن إبراهيم بن ابان قال سمعت ابن المنكدر يحدث بهذا الحديث

عن أبي هريرة قال وكنت جالسا في الظل وبعضني في الشمس قال فقامت حين سمعته فقال لي ابن

المنكدر إجلس لا بأس عليك إنك هكذا جلست.²

2 - باب حسن الخلق

قال وقال عمرو سمعت طاووسا يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو على المنبر يقول

إنما يهدي إلى أحسن الأخلاق الله وإنما يصرف من أسوأها هو.³

3 - باب الفطرة والختان

¹ *el-Câmi*, XI/133 (no:20123). Bu hadis için bkz.: *et-Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr*, X/284, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IV/341; *el-Münâvî, Feyzu'l-Kadîr*, IV/325; *el-Heysemî, Mecme'u'z-Zevâid*, VIII/106. Burada kaydettiğimiz dört örnek dışında *el-Câmi*'de Ma'mer'e ait olmayan üç rivayet daha vardır ve bu şekilde ait olduğu konu ile alakasız rivayetlerdir. Bkz.: XI/21 (no:19790), XI/380 (no:20797). Sonuç olarak *el-Câmi*'ye sonradan dahil olup, ait olduğu bâb başlıkları ile konu bakımından ilgisi olmayan rivayetlerin toplam sayısı 7'dir.

² *el-Câmi*, XI/24, 25 (no:19801).

³ *el-Câmi*, XI/146 (no: 20156).

أخبرنا ابن أبي يحيى عن داود بن الحصين عن عكرمة عن ابن عباس قال لا تقبل صلاة رجل لم

يُحْتَن.¹

Görüldüğü gibi 1. rivayette güneşte oturmayla, 2. rivayette güzel ahlakla, 3. rivayette sünnet olmayla ilgili olan rivayetler bab başlığıyla tam bir uyum arz etmektedir. Burada kaydettiğimiz bu üç örnek dışında da *el-Câmi*'de Ma'mer'e ait olmayan 54 rivayet içerisinde bu türden rivayetlerin adedi 42'dir.² Bu sebeple biz M. Re'fet Sa'id'in bab başlıkları ile uyum arzetmeyen rivayetlerden yola çıkarak, bu rivayetlerin Abdurrezzâk'ın öğrencisi olan ve *el-Musannef*'in ravilerinden olan İshak b. İbrâhim tarafından eklenmiş olabileceği sonucunu çıkarmasına katılmıyoruz. Zira bu konuda elimizde bunu kanıtlayacak herhangi bir delil bulunmamaktadır.³

el-Câmi' ye sonradan dahil edilmiş rivayetler arasında 5 tanesi de bir önceki hadise mütâbi' olarak farklı senetlerle نحوه — مثله şeklinde ifadelerle nakledilen rivayetlerdir.

أخبرنا عبد الرزاق عن عبد العزيز أنه سمع نافعاً يحدث عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم مثله.

¹ *el-Câmi*, XI/175 (no:20248). Bu hadis için bkz.: el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII/325, Şu'abu'l-Îmân, VI/396.

² Yukarıda kaydettiğimiz örnekler dışında Ma'mer b. Râşid'e ait olmadığı halde ilgili olduğu bab başlığı ile aynı konu bakımından mutabık olan rivayetler için bkz. *el-Câmi*, X/386 (no:19440), X/395 (no:19472), X/397 (no:19482), X/450 (no:19671), XI/11 (no:19707), XI/11 (no:19708), XI/13 (no:19762), XI/13 (no: 19763), XI/17, (no: 19771), XI/17 (no:19772), XI/19 (no:19780), XI/19 (no:19781), XI/23 (no:19794), XI/24 (no:19798), XI/40 (no:19848), XI/42 (no:19858), XI/49 (no:19881), XI/54 (no:19892), XI/77 (no:19963), XI/88 (no:20000), XI/122-123 (no:20092), XI/123 (no:20093), XI/123 (no:20094), XI/124 (no:20095), XI/131 (no:20117), XI/38 (no:20136), XI/145 (no:20155), XI/146 (no:20157), XI/166 (no:20220), XI/179 (no:20269), XI/221 (no:20378), XI/244 (no:20441), XI/253 (no:20469), XI/284 (no:20549), XI/317 (no:20646), XI/412 (no:20861), XI/429 (no:20916), XI/442 (no:20951), XI/462 (no:21014). *el-Câmi*'de Ma'mer'e ait olmayan 54 rivayetten 42 tanesi ait olduğu bab başlığı ile konu bakımından uyum sağlamaktadır ki bunun yüzde olarak karşılığı yaklaşık %78'dir. Bu itibarla M. Re'fet Sa'id'in iddia ettiği gibi Ma'mer'e ait olmayan rivayetlerin bab başlıkları ile alakasız olduğu şeklinde bir genelleme yapmak mümkün görünmemektedir.

³ M. Re'fet Sa'id, *a.g.e.*, s. 125, 126.

أخبرنا عبد الرزاق عن الثوري عن الأعمش و منصور عن أبي وائل مثله بإسناده.¹

el-Câmi'de Ma'mer'e ait olmayan rivayetlerin bir kısmının daha sonraki dönemde yazılan kaynaklarda yer aldığı görülmektedir. Bunlardan tespit ettiklerimizin metinlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmek istiyoruz:

1 - قال عبد الرزاق وسمعت المثنى يحدث عن عمرو بن دينار عن محمد بن علي أبي جعفر قال قال النبي صلى الله عليه وسلم لعلي في مرضه الذي مات فيه اخرج يا علي فقل عن الله لا عن رسول الله لعن الله من قطع السدر.²

2 - أخبرنا عبد الرزاق عن أبي عمر عن إبراهيم بن إسماعيل عن داود بن الحصين عن عكرمة عن ابن عباس قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعلمنا من الأوجاع كلها ومن الحمى هذا الدعاء بسم الله الكبير أعوذ بالله العظيم من شر كل عرق نعار ومن شر حر النار.³

Sedir ağacını kesmenin yasaklanması ile ilgili *el-Câmi*'ye sonradan dahil edilen bu iki rivayet çok yakın lafızlarla kaynaklarımızda yer almıştır. Bunlardan bir tanesi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ أَخْبَرَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حُبْشٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَطَعَ سِدْرَةَ صَوَّبَ اللَّهُ رَأْسَهُ فِي النَّارِ سئل أبو داود عن معنَى هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ هَذَا الْحَدِيثُ مُخْتَصَرٌ يَعْنِي مَنْ قَطَعَ سِدْرَةً فِي فَلَاةٍ يَسْتَظِلُّ بِهَا ابْنُ السَّبِيلِ وَالْبَهَائِمُ عَبَثًا وَظُلْمًا بغيرِ حَقٍّ يَكُونُ لَهُ فِيهَا صَوَّبَ اللَّهُ رَأْسَهُ فِي النَّارِ حَدَّثَنَا مَخْلَدُ بْنُ خَالِدٍ وَسَلَمَةُ يَعْنِي ابْنَ شَيْبٍ قَالَا حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ

¹ *el-Câmi*, X/395 (no:19475), X/462 (no:19709). *el-Câmi*'ye sonradan dahil olmuş bu türden diğer rivayetler için bkz. X/465 (no:19720), XI/26-27 (no:19807), XI/462 (no:21015).

² *el-Câmi*, XI/11 (no: 19758).

³ *el-Câmi*, XI/11 (no: 19757).

أَبِي سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ ثَقِيفٍ عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ يَرْفَعُ الْحَدِيثَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ.¹

Ma'mer'e ait olmayan rivayetler içerisinde oldukça zayıf, isnadında hadis uydurmakla maruf bir kişinin bulunduğu bir rivayet dikkat çekicidir:

باب في ذكر علي بن أبي طالب

3 - أخبرنا عبد الرزاق عن أبيه عن ميناء عن عبد الله ابن مسعود قال كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم ليلة وفد الجن قال فتنفس فقلت ما شأنك يا رسول الله قال نعت إلي نفسي يا ابن مسعود قلت فاستخلف قال من قلت أبو بكر قال فسكت ثم مضى ساعة ثم تنفس قال فقلت ما شأنك قال نعت إلي نفسي يا ابن مسعود قال قلت فاستخلف قال من قلت عمر قال فسكت ثم مضى ساعة ثم تنفس قال فقلت ما شأنك قال نعت إلي نفسي يا ابن مسعود قال قلت فاستخلف قال من قال من قال قلت علي بن أبي طالب قال أما والذي نفسي بيده لئن أطاعوه ليدخلن الجنة أجمعين أكتعين.

Abdurrezzâk, Meynâ'dan o da Abdullah b. Mes'ûd'dan şunu rivayet etmiştir: Cin heyetinin geldiği gece Allah Rasûlü ile birlikteydim. Rasûlullah soluklandı. Ben ona “Ne oldu ya Rasûlallah” dedim. “Bana ölümümü haber verildi” dedi. Yerine halife bırak, dedim, “Kimi bırakayım” diye sordu. Ben, Ebu Bekir, dedim. Allah Rasûlü sükut etti. Sonra biraz zaman geçti, tekrar soluklandı. Ben “Ne oldu ey Allah’ın Rasûlü” dedim. “Bana ölümüm bildirildi.” diye cevap verdi. Yerine halife bırak, dedim. Kimi diye sorunca “Ömer” cevabını verdim. Allah Rasûlü yine sükut etti. Sonra yine biraz zaman geçti ve Allah Rasûlü tekrar soluklandı. “Ne oldu ey Allah’ın Rasûlü” dedim. “Bana ölümüm bildirildi” dedi. Ben yine “yerine halife bırak” deyince, Allah Rasûlü “kimi bırakayım” dedi. Ben, Ali b. Ebî Tâlib, deyince Allah Rasûlü şöyle cevap verdi: “Nefsim elinde olan Allah’a yemin ederim ki eğer ona itaat ederseniz topluca cennete girersiniz.”²

¹ Ebû Dâvud, Edeb 158.

² el-Câmi', XI/317-318 (no: 20646).

Yukarıda kaydettiğimiz hadis sıhhat bakımından oldukça problemli bir hadistir. Yaptığımız aramalarda bu hadisin *el-Câmi*’ dışında Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i, et-Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-Kebir*’i ve el-Heysemî’nin *Mecme’u’z-Zevâid*’inde nakledildiğini tespit ettik.¹

Hadisin senedinde adı zikredilen Meynâ b. Meynâ ez-Zührî hadis alimlerince cerh edilmiş zayıf bir ravidir. el-‘Ukaylî Yahyâ b. Ma‘în’den naklen onun güvenilir biri olmadığını nakletmektedir. İbn Ma‘în onun münker rivayetlerine örnek olarak yukarıda kaydettiğimiz hadisi de zikretmiştir. en-Nesâî onun güvenilir bir râvî olmadığını kaydederken, ez-Zehebî, İbn Ebî Hâtim’den naklen onun hadis uydurduğunu belirtmişlerdir.² Alimlerin bu hadis hakkındaki değerlendirmelerinin bu şekilde cerhedici mahiyette olması ve hadisin Hz. Ali’ye ait bir üstünlüğü dillendiriyor olması akla, bu hadisin *el-Câmi*’ye Şî‘a’ya ılımlı biri tarafından sokulmuş olabileceği fikrini getirmektedir.

4 - قال عبد الرزاق عن ابان عن الحسن يرفع الحديث قال من عقد عقدة فيها رقية فقد سحر و من سحر فقد كفر و من علق علقه وكل إليها.³

el-Câmi’de el-Hasen el-Basrî’den mürsel olarak nakledilen bu rivayet en-Nesâî’de farklı bir isnadla muttasıl olarak şu şekilde rivayet edilmiştir:

أَخْبَرَنَا عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ حَدَّثَنَا عَبَادُ بْنُ مَيْسَرَةَ الْمَنْقَرِيُّ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ عَقَدَ عُقْدَةً ثُمَّ نَفَثَ فِيهَا فَقَدْ سَحَرَ وَمَنْ سَحَرَ فَقَدْ أَشْرَكَ وَمَنْ تَعَلَّقَ شَيْئًا وَكَلَّ إِلَيْهِ.⁴

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/449; et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, XI/330; el-Heysemî, *Mecme’u’z-Zevâid*, IX/22. el-Heysemî rivayeti naklettikten sonra hadisin senedinde adı geçen Meynâ’nın çok zayıf bir ravi olduğu bilgisini kaydetmiştir.

² el-‘Ukaylî, *ed-Du‘afâ ve’l-Metrûkîn*, IV/253; en-Nesâî, *ed-Du‘afâ ve’l-Metrûkîn*, s. 99; ez-Zehebî, *Lisânu’l-Mîzân*, II/691.

³ *el-Câmi*, XI/17 (no: 19772)

⁴ Nesâî, *Tahrîmu’d-Dem* 19.

5 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا عبيد الله عن القاسم عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا رأى الغيث قال اللهم صيبا صيبا هنيئا.¹

Ahmed b. Hanbel’de yapılan rivayetten yukarıdaki rivayeti Ma’mer’in hocası Eyyûb es-Sahtiyânî’den yapmış olduğunu öğreniyoruz. Ancak nasıl olmuşsa burada hem Ma’mer’in hem de hocası Eyyûb’un adı zikredilmemiştir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ عَنْ أَيُّوبَ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا رَأَى الْغَيْثَ قَالَ اللَّهُمَّ صَيْبًا هَنِئًا.²

6 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا بشر بن رافع عن يحيى بن أبي كثير عن أبي سلمة عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن السلام إسم من أسماء الله فأفشوه بينكم.³

بَابُ السَّلَامِ اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ تَعَالَى وَإِذَا حَيَّيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوها.⁴

Görüldüğü gibi el-Câmi’deki Ma’mer’e ait olmayan bu rivayeti Buhârî ta’lîk (bab başlığı) olarak nakletmiştir. Bu durum bu hadisin Buhârî’nin kendi kriterleri açısından problemlili gördüğü bir rivayet olduğuna delalet etmektedir.

7 - أخبرنا عبد الرزاق عن سفيان عن أبي هارون أنه سمع أبا هريرة يذكر عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال إن قوما سيخرجون من النار.⁵

Bu rivayette de yukarıda olduğu gibi aslında bu rivayetin Ma’mer’e ait olduğunu görüyoruz. Ancak bu fazlalıkları esere dahil eden kişi bu hadisi Ma’mer’in yer almadığı bir tarikle şu şekilde nakletmiştir:

¹ el-Câmi’, XI/88 (no: 20000).

² Ahmed b. Hanbel, *Müsned* VI/166.

³ el-Câmi’, XI/131 (no: 20117)

⁴ Buhari, *İstizan* 3.

⁵ el-Câmi’, XI/412 (no: 20861).

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَتَادَةَ وَثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ أَنَّ اللَّهَ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوْ قَالَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ أَقْوَامًا سَيَخْرُجُونَ مِنَ النَّارِ قَدْ أَصَابَهُمْ سَفْعٌ مِنَ النَّارِ عُقُوبَةً بِذُنُوبٍ عَمِلُوهَا لِيُخْرِجَهُمُ اللَّهُ بِفَضْلِ رَحْمَتِهِ فَيَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ.¹

el-Câmi'ye sonradan dahil edilmiş olan 54 adet rivayet hakkında bir fikir sahibi olabilmek için bunları daha sonraki dönemlerde yazılmış kitaplarda bulmaya çalıştık. Araştırmamız neticesinde şunu gördük ki bu rivayetlerden mevkûf veya maktû olanların hemen hiçbirisi ulaşabildiğimiz kaynaklarda yer almamaktadır. Merfû' rivayetlerde ise alimlerin eleştirilerine maruz kalmış ravilerin naklettikleri bazı hadisler bulunmaktadır.

Sonuç olarak el-Câmi'ye sonradan dahil edilen bu rivayetlerin 17 tanesini mevkûf veya maktû rivayetler oluşturmaktadır. 2'si mevkûf 29'u merfû toplam 31 rivayeti daha sonraki dönemde yazılan kitaplarda bulduk. 5 rivayet de مثله veya بإسناد مثله şeklinde bir önceki hadisin farklı bir senedinin verildiği rivayetlerdir. 3 rivayete ise ulaşabildiğimiz kaynaklarda rastlayamadık.

Bu rivayetler içerisinde bize ilginç gelen bir nokta da Ma'mer'in ismi zikredilmeden kaydedilen bazı rivayetlerin taradığımız kaynaklarda Ma'mer'den nakledildiğini görmek olmuştur. Yani Ma'mer'in naklettiği bir rivayet kendi kitabında kendisinin ismi isnad zincirinde verilmeden yer almaktadır.²

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/163.

² el-Câmi'de Ma'mer'e ait olmayan rivayetlerin el-Câmi'den sonra kaleme alınmış kaynaklarımızda geçtikleri yerler şu şekildedir: 1. 19771: Tirmizî, Tıb 25. 2. 19780: Tirmizî, Tıb 28, Da'avât 125; Ebû Dâvud, Tıb 19; İbn Mâce, Tıb 36; Mâlik, 'Ayn 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/21, 217, VI/390. 3. 19781: Tirmizî, Tıb 25. 4. 19794: Tirmizî, Edeb 11; Ebû Dâvud, Edeb 21; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/213. 5. 19795: Dârimî, Mukaddime 29. 6. 19858: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/151, 186. 7. 19963: Ebû Dâvud, Libâs 6. 8. 20093: Buhârî, Enbiyâ 1, Kader 1, Tevhîd 28; Müslim, Kader 1. 9. 20095: Müslim, Kader 6; Nesâî, Cenâiz 58; İbn Mâce, Mukaddime 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/41. 10. 20136: Ebû Dâvud, Edeb 20. 11. 20157: Tirmizî, Birr 62; Ebû Dâvud, Edeb 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/442. 12. 20378: Müslim, Fedâilu's-Sahâbe 52. 13. 20441: Müslim, İmân 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/282. 14. 20469: Dârimî, Mukaddime 27, 51. 15. 20549: Buhârî, Ezân 89. Mûsâkât 9, Bedü'l-Halk 16, Enbiyâ 53; Müslim, Kusûf 3, Selâm 40. 16. 19440: Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâmet ve'r-Rakâik ve'l-Vera' 56, el-İsti'zân ve'l-Âdâb 1; Ebû Dâvud, Edeb 130; İbn Mâce, Mukaddime 9, Edeb 11;

3.10. el-Câmi'de Munkatı, Mürsel, Muallak Senedler ve Bunların Muttasıl Hale Gelmesi

el-Câmi'de bir çok mürsel, muallak ve munkatı' rivayetler görülmektedir. Ancak bunlardan bir kısmı daha sonra yazılmış olan kaynaklarda kaydedilen rivayetlerle muttasıl hale gelmektedir. Bu durum o dönemde ittisal şartının henüz tam anlamıyla yerleşmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu tarz rivayetlerden bazılarının nasıl muttasıl hale geldiğini örnekleriyle göstermek istiyoruz.

1 – أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن أشعث بن عبد الله عن شهر بن حوشب أن النبي صلى الله عليه و

سلم قال : العجوة من الجنة و فيها شفاء من السم و الكمأة من المن و مائها شفاء للعين(و الكمأة

شحمة الأرض).¹

Ma'mer – Eş'as b. Abdullah – Şehr b. Havşeb – Hz. Peygamber tarikiyle gelen bu mürsel haber Tirmizi, Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce'de muttasıl olarak nakledilmiştir:

– حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ هِشَامٍ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ قَتَادَةَ عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ عَنْ أَبِي

هُرَيْرَةَ أَنَّ نَاسًا مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالُوا الْكُمَاءُ جُدَرِيُّ الْأَرْضِ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْكُمَاءُ مِنَ الْمَنِّ وَمَاؤُهَا شِفَاءٌ لِلْعَيْنِ وَالْعَجْوَةُ مِنَ الْجَنَّةِ وَهِيَ شِفَاءٌ مِنَ السَّمِّ.¹

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/167, 477, II/512. 17. 19671: Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, V/90. 18. 20094: el-Elkâî, *İ'tikâdu Ehli's-Sünne*, IV/663; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, II/403-404. 19. 20123: Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, X/284; el-Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, VIII/105-106; 'Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II/82. 20. 20155: Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, VII/93-94; el-Kuraşî, *Mekârimu'l-Ahlâk*, s. 25. 21. 20156: el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, II/145; Taberânî, a.g.e., VIII/200, 251, XI/17; Tayâlisî, *Müsned*, s. 22; el-Heysemî, a.g.e., X/111-112, 173. 22. 20248: Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, VIII/325. 23. 20265: Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, VIII/322, *Şu'abu'l-Îmân*, VI/352. 24. 20292: Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, I/494-495; Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, II/202; Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, IV/115. 25. 19757: Ebû Dâvud, *Edeb* 158. 26. 19758: Ebû Dâvud, *Edeb* 158. 27. 20646: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/449; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XI/330; el-Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, IX/22. 28. 19772: Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem* 19. 29. 20000: Ahmed b. Hanbel, *Müsned* VI/166. 30. 20117: Buhari, *İstizan* 3. 31. 20861: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/163.

¹ *el-Câmi*, XI/152 (no: 20171).

- حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا روح ثنا سعيد عن قتادة عن شهر بن حوشب عن عبد الرحمن بن غنم عن أبي هريرة ثم ان رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج عليهم وهم يذكرون الكمأة وبعضهم يقول جدري الأرض فقال النبي صلى الله عليه وسلم الكمأة من المن وماؤها شفاء للعين والعجوة من الجنة وهي شفاء من السم.²

- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نُمَيْرٍ حَدَّثَنَا أَسْبَاطُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ إِيَّاسٍ عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ وَجَابِرٍ قَالَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْكُمَاءُ مِنَ الْمَنِّ وَمَاؤها شِفَاءٌ لِلْعَيْنِ وَالْعَجْوَةُ مِنَ الْجَنَّةِ وَهِيَ شِفَاءٌ مِنَ الْجَنَّةِ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مَيْمُونٍ وَمُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقِّيَّانِ قَالَا حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مَسْلَمَةَ بْنِ هِشَامٍ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ إِيَّاسٍ عَنْ أَبِي نَضْرَةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ.³

Görüldüğü gibi *el-Câmi*'de mürsel olan bu rivayet Tirmizi'de Şehr b. Havşeb – Ebû Hureyre – Hz. Peygamber şeklinde, Ahmed b. Hanbel'de Şehr b. Havşeb-Abdurrahman b. Ğanem –Ebû Hureyre – Hz. Peygamber şeklinde, İbn Mâce'de ise Şehr b. Havşeb – Ebî Saîd ve Câbir – Hz. Peygamber şeklinde nakledilmektedir.

2 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن قتادة قال: جاء رجل إلى النبي قد كان أخوه اشتكى بطنه فقال رسول الله اسق أخاك عسلا فرجع إليه فقال ما زاد إلا شدة فقال له النبي اسق أخاك عسلا فقال مثل مقالته الأولى حتى فعل ذلك ثلاث مرات فقال النبي صدق القرآن و كذب بطن أخيك قال: فسقاه عسلا فكانما نشط من عقال.⁴

Ma'mer'in Katâde'den rivayet ettiği bu muallak hadis birçok kaynakta muttasıl olarak rivayet edilmiştir:

¹ Tirmizi, *Tib* 22. Krş.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/301, 305, 356, 357, 421, 488, 490; İbn Mâce, *Tib* 8.

² Ahmed b. Hanbel, *Müsned* II/325.

³ İbn Mâce, *Tib* 8. Krş.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned* III/48.

⁴ *el-Câmi*, XI/153 (no: 20173).

- حَدَّثَنَا عِيَّاشُ بْنُ الْوَلِيدِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى حَدَّثَنَا سَعِيدٌ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَبِي الْمُتَوَكِّلِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ أَنَّ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ أَخِي يَشْتَكِي بَطْنَهُ فَقَالَ اسْقِهِ عَسَلًا ثُمَّ أَتَى الثَّانِيَةَ فَقَالَ اسْقِهِ عَسَلًا ثُمَّ أَتَاهُ الثَّالِثَةَ فَقَالَ اسْقِهِ عَسَلًا ثُمَّ أَتَاهُ فَقَالَ قَدْ فَعَلْتُ فَقَالَ صَدَقَ اللَّهُ وَكَذَبَ بَطْنُ أَخِيكَ اسْقِهِ عَسَلًا فَسَقَاهُ قَبْرًا.¹

Bu rivayet Katâde an Ebi'l-Mütevekkil an Ebî Saîd kanalıyla Müslim, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel'de geçmektedir.²

3 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن زيد بن أسلم قال: هـى رسول الله أن ينظر الرجل إلى عورة الرجل والمرأة إلى عورة المرأة وأن يباشر الرجل الرجل وأن تباشر المرأة المرأة.³

Ma'mer'in Zeyd b. Eslem'den rivayet ettiği muallak hadisin bazı kaynaklarda muttasıl ve müsned olarak nakledilmiştir:

- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنِي أَبِي ثنا محمد بن إسماعيل بن أبي فديك ثنا الضحاك يعني بن عثمان عن زيد بن أسلم عن عبد الرحمن بن أبي سعيد عن أبيه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال ثم لا ينظر الرجل إلى عورة الرجل ولا تنظر المرأة إلى عورة المرأة ولا يفيض الرجل إلى الرجل في الثوب ولا تفيض المرأة إلى المرأة في الثوب.⁴

- حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ الْحُبَابِ عَنْ الضَّحَّاكِ بْنِ عُثْمَانَ قَالَ أَخْبَرَنِي زَيْدُ بْنُ أَسْلَمَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا يَنْظُرُ الرَّجُلُ إِلَى عَوْرَةِ الرَّجُلِ وَلَا الْمَرْأَةُ إِلَى عَوْرَةِ الْمَرْأَةِ وَلَا يُفْضِي الرَّجُلُ إِلَى الرَّجُلِ فِي ثَوْبٍ وَاحِدٍ وَلَا تُفْضِي

¹ Buhari, *Tib* 4.

² Bkz. Müslim, *Selam* 31; Tirmizî, *Tib* 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd* III/19, 92.

³ *el-Câmi'*, XI/243 (no: 20438).

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, III/63.

الْمَرْأَةُ إِلَى الْمَرْأَةِ فِي التَّوْبِ الْوَاحِدِ وَ حَدَّثَنِيهِ هَارُونُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ وَمُحَمَّدُ بْنُ رَافِعٍ قَالَا حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي
فَدْيِكٍ أَخْبَرَنَا الضَّحَّاكُ بْنُ عُمَانَ بِهَذَا الْإِسْنَادِ وَقَالَا مَكَانَ عَوْرَةِ عُرْيَةِ الرَّجُلِ وَعُرْيَةِ الْمَرْأَةِ.¹

Görüldüğü gibi Müslim’de ve Ahmed b. Hanbel’de bu rivayet Zeyd b. Elsem – Abdurrahman b. Ebî Saîd – Babası (Ebû Saîd el-Hudrî) isnadıyla muttasıl ve müsned olarak nakledilmiştir. Ayrıca bu rivayet Ebû Hureyre, İbn Abbâs, Câbir b. Abdullah kanalıyla Zeyd b. Eslem’den başkalarından da rivayet edilmiştir.²

4 – أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ لَا يَقُلْ أَحَدُكُمْ خَبِثَ
نَفْسِي وَلَكِنْ لِيَقُلْ لَقِستَ نَفْسِي.³

el-Câmi’de, Ma’mer an Hişâm b. ‘Urve an Ebîhi tarikiyle mürsel olarak gelen bu rivayet Buhârî’de muttasıl ve müsned olarak rivayet edilmiştir:

– حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ هِشَامٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ خَبِثَتْ نَفْسِي وَلَكِنْ لِيَقُلْ لَقِستَ نَفْسِي.⁴

Buhârî yukarıda kaydettiğimiz rivayetten hemen sonra aynı bab başlığı altında hadisi başka bir tarikle şu şekilde de rivayet etmiştir:

حَدَّثَنَا عَبْدَانُ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ عَنْ يُوسُفَ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ أَبِي أُمَامَةَ بْنِ سَهْلٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ خَبِثَتْ نَفْسِي وَلَكِنْ لِيَقُلْ لَقِستَ نَفْسِي تَابَعَهُ عُقَيْلٌ.⁵

Ayrıca bu rivayet kaynaklarımızda başka tariklerle de muttasıl ve müsned olarak rivayet edilmiştir.⁶

¹ Müslim, *Hayz* 74.

² Bkz.: Tirmizî, *Edeb* 38; İbn Mâce, *Tahâret* 137; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/304, 314, 380, 387, 438, 440, 460, 462, 464, II/325, 447, 497, III/348, 356, 389, 395.

³ *el-Câmi*, XI/456 (no: 20992).

⁴ Buhârî, *Edeb* 100.

⁵ Buhârî, *Edeb* 100.

⁶ Müslim, *Elfâz* 16; Ebû Dâvud, *Edeb* 76; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/51, 209, 231, 281.

5 - أخبرنا عبد الرزاق عن قال أخبرنا معمر عن فرقد السبخي عن مرة الطيب قال: قال رسول الله لا يدخل الجنة سيئ الملكة.¹

el-Câmi 'de, Ma'mer – Ferkad es-Sebhî – Murre et-Tabîb isnadıyla zikredilen bu mürsel rivayet Tirmizî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce'de muttasıl olarak nakledilmiştir:

- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ عَنْ هَمَّامِ بْنِ يَحْيَى عَنْ فَرْقَدِ السَّبَخِيِّ عَنْ مُرَّةَ عَنْ أَبِي بَكْرٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ سَيِّئُ الْمَلَكَةِ سَيِّئُ الْمَلَكَةِ قَالَ أَبُو عِيسَى هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ وَقَدْ تَكَلَّمَ أَيُّوبُ السَّخْتِيَّانِيُّ وَغَيْرُ وَاحِدٍ فِي فَرْقَدِ السَّبَخِيِّ مِنْ قَبْلِ حِفْظِهِ.²

- حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ وَعَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَا حَدَّثَنَا إِسْحَقُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ مُغِيرَةَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ فَرْقَدِ السَّبَخِيِّ عَنْ مُرَّةَ الطَّيِّبِ عَنْ أَبِي بَكْرٍ الصَّدِّيقِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ سَيِّئُ الْمَلَكَةِ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَيْسَ أَخْبَرْنَا أَنَّ هَذِهِ الْأُمَّةَ أَكْثَرُ الْأُمَمِ مَمْلُوكِينَ وَيَتَامَى قَالَ نَعَمْ فَأَكْرَمُوهُمْ كَكِرَامَةِ أَوْلَادِكُمْ وَأَطْعِمُوهُمْ مِمَّا تَأْكُلُونَ قَالُوا فَمَا يَنْفَعُنَا فِي الدُّنْيَا قَالَ فَرَسٌ تَرْتَبِطُهُ تُقَاتِلُ عَلَيْهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ مَمْلُوكُكَ يَكْفِيكَ فَإِذَا صَلَّى فَهُوَ أَخْوَكُ.³

- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ ثَنَا أَبُو سَعِيدٍ مَوْلَى بَنِي هَاشِمٍ قَالَ ثَنَا صَدَقَةُ بْنُ مُوسَى صَاحِبُ الدَّقِيقِ عَنْ فَرْقَدِ بْنِ شَرَاهِيلَ عَنْ أَبِي بَكْرٍ الصَّدِّيقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بِخَيْلٍ وَلَا خَبٍ وَلَا خَائِنٍ وَلَا سَيِّئُ الْمَلَكَةِ وَأَوَّلُ مَنْ يَقْرَعُ بَابَ الْجَنَّةِ الْمَمْلُوكُونَ إِذَا أَحْسَنُوا فِيمَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَفِيمَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَوَالِيهِمْ.⁴

Üç rivayet de Ferkad es-Sebhî – Murre et-Tabîb – Ebî Bekr şeklinde muttasıl olarak nakledilmektedir.

¹ *el-Câmi* ' , XI/456 (no: 20993).

² Tirmizî, *Birr, ma cae fi'l-ihsani ile'l-hidm...*

³ İbn Mace, *Edeb* 10.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/4

Çeşitli sebeplerle senedin hazfedilmesi veya nakledilen söz kendi sözüymüş gibi sözü sahibine isnad etmeden rivayet etmek bu dönemin genel özelliklerindendir. Bu konuda *el-Câmi*’de yer alan bir örnek bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir:

أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن الأعمش عن سعيد بن جبير قال ما أحد أصبر على الأذى من الله يدعون له ولدا وهو يعفو عنهم ويدعون له صاحبا وشريكا وهو يرزقهم ويدفع عنهم قال قلت من حدثك هذا قال ابو عبد الرحمن السلمي عن أبي موسى الأشعري عن النبي صلى الله عليه وسلم

Ma’mer el-A’mes (v. 148/765) vasıtasıyla Saîd b. Cubeyr’in (94/712) şöyle söylediğini haber vermiştir: “Allah’tan daha fazla ezaya katlanan kimse yoktur. Ona evlat isnad ederler, O onları affeder. O’na eş ve ortak koşarlar, O onları rızıklandırır, başlarına gelen belaları defeder.” el-A’mes : “Bunu sana kim rivayet etti” dedim. O: “Ebû Abdîrrahman es-Sulemî, Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den, o da Hz. Peygamber’den” diye cevap verdi.”¹

Eğer el-A’mes bu sözü söyleyeni merak edip Saîd b. Cubeyr’e hadisi kimden aldığını sormamış olsa dinleyenler bu sözün Saîd b. Cubeyr’e ait olduğunu sanacaklardır. Halbuki bu rivayet Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel’de merfû olarak nakledilmiştir.² Bu şekilde hadisleri irsâl etme işini zaman zaman Ma’mer’in de yaptığı nakl olunmaktadır. Bu konu ile ilgili Abdurrezzâk b. Hemmâm şunu anlatmıştır: “Ma’mer bize hadisleri irsâl ederek rivayet ediyordu. Abdullah b. el-Mübârek onun yanına gelince hadisleri isnad etmeye başladı.”³ Kanaatimizce o dönemde bu şekilde davranan alimler bu işi kötü niyetle değil, o dönemde isnada ve senedeki ittisalin önemine dair esasların henüz tam olarak yerleşmemesinden dolayı böyle davranmaktaydılar.

Hicrî III. asra gelindiğinde ise alimler mümkün mertebe muttasıl isnadlara sahip isnadları toplamışlar, problemlili isnadlardan özellikle kaçınmaya çalışmışlardır. Ancak gerek kasıtlı ve gerekse yanlışlıkla mürsel oldukları halde sonradan müsned ve muttasıl yapılan rivayetler de vardır. Mesela bunlardan birine İbn Maîn işaret etmektedir:

¹ *el-Câmi*, XI/182 (no: 20273).

² Buhârî, *Edeb* 71; *Tevhîd* 3; Müslim, *Munâfikân* 49-50; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/395, 401, 405.

³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I/132.

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن زيد بن أسلم عن أبيه أن النبي صلى الله عليه و سلم قال :
اتخذوا بالزيت وادهنوا به فإنه يخرج من شجرة مباركة.¹

Zeytinyağı kullanma ile ilgili bu rivayet hakkında İbn Maîn “Bu bir şey değildir, ancak Zeyd b. Eslem’den mürseldir” değerlendirmesini yapmıştır.² Ancak biz bu rivayetin başka tariklerle de kaynaklarımızda yer aldığını tespit ettik.³

Ma’mer’in mürsel olarak naklettiği rivayetlerin tahriri yapıp, diğer kaynaklarda bu rivayetin başka kimlerden geldiği tespit edildiğinde isnadların keyfi olarak metinlerin başına konulmadığı, isnadların rastgele düzelmediği ortaya çıkacaktır.⁴ Bizce bu durum onun bu tür rivayetlerinde kötü niyetli olmadığına ispatıdır. Bunun için şöyle bir örnek zikredebiliriz:

أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن عاصم عن عبد الله ابن سرجس قال كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا
خرج مسافرا يقول اللهم أعوذ بك من وعثاء السفر وكآبة المنقلب والحور بعد الكور وسوء المنظر في
الأهل والمال...⁵

Ma’mer, Âsım’dan o da Abdullah b. Sercis’ten Hz. Peygamber’in sefere çıkarken okuduğu bu dua sadece Kütüb-ü Tis’a’da 6 farklı raviden daha rivayet edilmiştir.⁶

¹ Ma’mer b. Râşid, *a.g.e.*, X/422-423 (no: 19568).

² Yahya b. Maîn, *Târih*, III/142, no: 595; Bünyamin Erul, *a.g.m.*, s. 57.

³ el-Bezzâr, *Müsnedu’l-Bezzâr*, I/397; et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsat*, II/159, VIII/183; el-Beyhakî, *Şu’abu’l-Îmân*, V/100; el-Heysemî, *a.g.e.*, V/43, 157. Bazı kaynaklarda isnad zincirinde Zeyd b. Eslem’in babasından sonra Hz. Ömer de yer almaktadır.

⁴ Bünyamin Erul, *a.g.m.*, s. 57.

⁵ *el-Câmi*, XI/433.

⁶ Müslim, *Hac* 426; Tirmizî, *De’avât* 41; İbn Mâce, *Dua* 20; Nesâî, *İsti’âze* 41; Dârimî, *İsti’ân* 42; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/82; Bünyamin Erul, *a.g.m.*, s. 57-58.

3.11. el-Câmi'de Senedlerdeki Şek İfadeleri

el-Câmi'de çokça rastladığımız bir husus da Ma'mer'in hadisi rivayet ettiği şahıs hakkında tereddüdüne delalet eden ifadelerdir. Bu ifadeler Ma'mer'in ravinin kim olduğunu tam olarak bilmediğini veya hadisin o şahsa dayanıp dayanmadığından emin olmadığını ifade eder. Bu tür rivayetlerde Ma'mer'in ya ikinci bir şahsın adını zikrettiğini ya da isim vermeden عن غيره şeklinde bir başkasının olabileceğini belirttiğini görmekteyiz.

Ma'mer'in tereddüdü bazen hadisin Sahâbî ravisindedir:

- 1 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن ثابت البناني عن أنس أو غيره¹
- 2 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن قتادة عن أنس أو أبي موسى الأشعري²
- 3 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن إسماعيل بن أمية عن سعيد المقبري قال أحسبه عن أبي هريرة أن رجلا جاء النبي³

Bazı rivayetlerde de onun sahabeden sonraki tabakadaki ravilerde tereddüt ettiğini görmek mümkündür:

- 1 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن أيوب عن نافع أو غيره⁴
- 2 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن الأعمش عن مجاهد أو غيره⁵
- 3 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن سالم أو عن حمزة بن عبد الله أو كليهما شك معمر⁶

¹ *el-Câmi*, X/382 (no: 19425).

² *el-Câmi*, X/394 (no: 19470).

³ *el-Câmi*, XI/12 (no: 19759).

⁴ *el-Câmi*, X/390 (no: 19453).

⁵ *el-Câmi*, X/436 (no: 19622).

⁶ *el-Câmi*, X/411 (no: 19527).

Bazı rivayetlerinde Ma'mer hadisi aldığı şeyhinin kim olduğu konusunda da tereddüt etmektedir:

1 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن ابن طاووس أو غيره...¹

2 - وسمعت قتادة أو غيره يقول...²

3 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن الزهري أو قتادة أو كلاهما...³

el-Câmi'de Ma'mer'in hadisin merfû olup olmadığına dair tereddütleri de vardır. Ma'mer bazen isnadı tam müsned ve muttasıl olarak vermek yerine, sadece merfû olduğuna veya merfû olduğuna çeşitli şekillerde işaretle bulunur:

1 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن أيوب عن عكرمة عن ابن عباس قال لا أعلمه إلا رفع

الحديث...⁴

2 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن قتادة قال كان يقال قل ما ترى المسلم إلا في ثلاث في مسجد يعمره أو بيت يكنه أو ابتغاء رزق من فضل أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن يحيى بن أبي كثير رفع

الحديث...⁵

3 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن أبي هاشم الواسطي يرفع الحديث إلى رسول الله صلى الله عليه

وسلم...⁶

Bazı rivayetlerinde ise Ma'mer hadisin merfû olup olmadığını bilmediğini açıkça belirtmektedir:

1 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة - قال: لا أدري أرفعه أم لا - ...¹

¹ *el-Câmi*, X/406 (no: 19513).

² *el-Câmi*, X/406-407 (no: 19514).

³ *el-Câmi*, XI/236 (no: 20417).

⁴ *el-Câmi*, X/435 (no: 19617).

⁵ *el-Câmi*, XI/12 (no: 19788).

⁶ *el-Câmi*, XI/137 (no: 20132).

2- أخبرنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن أبي عمران الجوني قال: - ما أدري أرفعه أم لا -...²

3- أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن ابن طاووس عن أبيه قال معمر: لا أدري أرفعه أم لا...³

el-Câmi 'de bu şekilde tereddütlu olarak verilen toplam 65 sened tespit ettik.⁴ Bu senedlerden bir kısmının ise kaynaklarımızda şek ifadeleri olmadan yer aldığı görülmektedir. Bunlardan bir kısmını örnek olarak burada kaydetmek istiyoruz:

1 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن سالم أو عن حمزة بن عبد الله أو كليهما شك معمر

عن ابن عمر قال قال النبي صلى الله عليه وسلم الشؤم في ثلاثة في الفرس والمرأة والدار قال وقالت أم

سلمة والسيف.⁵

Yukarıdaki rivayet Müslim'de üç yerde birden geçmekte ve Abdullah b. Ömer'in iki oğlu Hamza ve Sâlim'den de hadis rivayet edilmektedir:

و حدثنا عبد الله بن مسلمة بن قعنب حدثنا مالك بن أنس ح و حدثنا يحيى بن يحيى قال قرأت على

مالك عن ابن شهاب عن حمزة وسالم ابني عبد الله بن عمر عن عبد الله بن عمر أن رسول الله صلى الله

عليه وسلم قال الشؤم في الدار والمرأة والفرس.⁶

2 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عبيد الله أو عن عطاء بن يزيد معمر شك عن أبي

سعيد الخدري قال نهي رسول الله صلى الله عليه وسلم عن اختناث الأسقية.¹

¹ *el-Câmi* ' , XI/297(no:20587).

² *el-Câmi* ' , XI/306(no:20614).

³ *el-Câmi* ' , XI/454(no:20988).

⁴ İsnaddaki kişiler hakkında şek ifadeleri için bkz.: *el-Câmi* ' , 19425, 19453, 19470, 19491, 19513, 19514, 19527, 19546, 19599, 19622, 19712, 19759, 19941, 19998, 20128, 20195, 20201, 20276, 20343, 20417, 20474, 20478, 20523, 20596, 20639, 20661, 20666, 20690, 20695, 20761, 20838, 20870, 20883, 20914, 21018, 21032. Hadisin merfû olup olmadığı hakkındaki şek ifadeleri için bkz.: 19531, 19617, 19788, 20032, 20208, 20223, 20575, 19438, 19581, 19649, 19819, 19840, 19872, 20231, 20437, 20664, 21017, 19756, 19772, 21032, 20305, 20979, 19682, 19969, 20663, 20769, 20614, 20587, 20988 nolu hadisler.

⁵ *el-Câmi* ' , X/411 (no: 19527).

⁶ Müslim, *Selâm*, 115-116.

Bu hadiste Ma'mer'in tereddüt ettiği kişinin kaynaklarımızda her biri farklı tarihlerle olmak üzere Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe olarak zikredildiğini görmekteyiz.

حدثنا آدم حدثنا ابن أبي ذئب عن الزهري عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال سمى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن اختناث الأسقية يعني أن تكسر أفواهها فيشرب منها.²

حدثني حرملة بن يحيى أخبرنا ابن وهب أخبرني يونس عن ابن شهاب عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة عن أبي سعيد الخدري أنه قال سمى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن اختناث الأسقية أن يشرب من أفواهها.³

Ahmed b. Hanbel'in Abdurrezzâk kanalıyla Ma'mer'den yaptığı rivayetin isnadında da benzer bir tereddüt mevcuttur:

- a. Abdurrezzâk - Ma'mer – Zuhri – Ubeydullah b. Abdullah – Ebû Saîd el-Hudrî
- b. Abdula'lâ – Ma'mer – Zuhri – Atâ b. Ebî Yezîd – Ebû Saîd el-Hudrî.⁴

Bundan anlaşıldığına göre Ma'mer birinci isnadında şeksiz olarak Ubeydullah'tan nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel dışındaki kaynaklarda da böyledir. Fakat Ma'mer Abdurrezzâk'ın naklettiği Abdula'lâ – Ma'mer kanalında Atâ'dan rivayet edilmektedir. Bu ise şekin büyük bir ihtimalle Abdula'lâ'dan kaynaklandığını gösterir. Ancak Abdurrezzâk bu şekin Ma'mer'den kaynaklandığını düşünmüş ve “شك معمر” demiştir. Tabi bu da ihtimal dahilindedir.⁵

¹ *el-Câmi*, X/429 (no: 19599).

² Buhârî, *Eşribe* 23.

³ Müslim, *Eşribe*, 110. Ayrıca bkz.: Müslim, *Eşribe* 111; Tirmizi, *Eşribe* 17; İbn Mâce, *Eşribe* 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* III/6, 69.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* III/93.

⁵ Bünyamin Erul, *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I)*, s. 46.

3 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن الزهري عن عبيد الله أو عن عطاء بن يزيد معمر شك عن أبي سعيد الخدري قال قال رجل أي الناس أفضل يا رسول الله قال مؤمن يجاهد بنفسه وماله في سبيل الله قال ثم من قال رجل معتزل في شعب من الشعاب يعبد ربه ويدع الناس من شره.¹

Bu rivayet Ahmed b. Hanbel'de *el-Câmi*'de yer aldığı gibi² Müslim'de ise şek ifadeleri olmadan, biri Ma'mer'den olmak üzere³ iki farklı tarikle rivayet edilmiştir:

حدثنا عبد بن حميد أخبرنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن الزهري عن عطاء بن يزيد الليثي عن أبي سعيد قال قال رجل أي الناس أفضل يا رسول الله قال مؤمن يجاهد بنفسه وماله في سبيل الله قال...⁴

Muhtemelen Müslim Ma'mer'in bu şekkini Muhammed b. el-Velîd – ez-Zubeydî – Zuhri – Atâ b. Ebî Yezîd el-Leysî – Ebû Saîd el-Hudrî şeklinde naklettiği ilk isnada dayanarak hafz etmiştir.⁵

Ma'mer'in isnadlarında görülen bir diğer şek ise haberin merfû olup olmadığına dair ifadelerdir. Bu haberlerden bazılarının kaynaklarımızda Ma'mer'in ifade ettiği gibi gerçekten de merfû olduğunu görmekteyiz:

1 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن يحيى بن كثير عن يعيش بن الوليد رفعه إلى النبي قال دب إليكم داء الأم: الحسد والبغضاء...⁶

Yukarıdaki rivayet Ahmed b. Hanbel'de iki farklı tarikle müsned ve merfû olarak nakledilmiştir:

¹ *el-Câmi*, XI/368 (no: 20761).

² Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, III/37.

³ Müslim, *İmâre* 122.

⁴ Müslim, *İmâre* 123.

⁵ B. Erul, *a.g.m.*, s. 47.

⁶ *el-Câmi*, X/385 (no: 19438).

حدثنا يزيد بن هارون أنبأنا هشام عن يحيى بن أبي كثير عن يعيش بن الوليد بن هشام وأبو معاوية شيبان عن يحيى بن أبي كثير عن يعيش بن الوليد بن هشام عن الزبير بن العوام رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم دب إليكم داء الأمم قبلكم الحسد والبغضاء...¹

حدثنا عبد الرحمن حدثنا حرب بن شداد عن يحيى بن أبي كثير أن يعيش بن الوليد حدثه أن مولى لآل الزبير حدثه أن الزبير بن العوام رضي الله عنه حدثه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال دب إليكم داء الأمم قبلكم الحسد والبغضاء.²

2 - أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن عثمان بن أبي سليمان عن رجل من ثقيف عن عروة بن الزبير يرفع الحديث إلى رسول الله في الذي يقطع السدر قال: يصب عليه العذاب...³

Bu rivayeti Ebû Dâvud merfû ve müsned olarak nakletmiştir:

حدثنا نصر بن علي أخبرنا أبو أسامة عن ابن جريج عن عثمان بن أبي سليمان عن سعيد بن محمد بن جبير بن مطعم عن عبد الله بن حبشي قال قال رسول الله من قطع سدره.⁴

3 - أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن الزهري عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة رفعه إلى النبي قال: من نام و في يده أثر غمر فأصابته بلية فلا يلومن إلا نفسه.⁵

Ahmed b. Hanbel'de Ma'mer'den yapılan bir başka rivayette bu hadis merfû olarak nakledilmiştir:

حدثنا عفان قال أخبرنا وهيب قال معمر حدثنا عن الزهري عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال إذا بات أحدكم وفي يده غمر فأصابه شيء فلا يلومن إلا نفسه.¹

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* I/164.

² Ahmed b. Hanbel, *Müsned* I/167.

³ *el-Câmi'*, XI/11 (no:19756).

⁴ Ebû Dâvud, *Edeb* 158.

⁵ *el-Câmi'*, XI/38 (no:19840).

3.12. Ma'mer'in Rivayette Bulunduğu Hadis Hocaları Ve Bunlardan Yaptığı Rivayetler

Ma'mer'in *el-Câmi*'de kendisinden rivayette bulunduğu hocalarının sayısı oldukça fazladır. Biz bu bölümde onun *el-Câmi*'deki hocalarından rivayetleri %1'in üzerinde yer tutan 13 hocasından yaptığı rivayetlerin adedi ve bunların *el-Câmi*'nin tamamına oranını incelemeye çalışacağız.

ez-Zührî	: 300	%19
Katâde b. Di'âme	: 200	%12.5
Eyyûb es-Sahtiyânî	: 194	%12
Abdullah b. Tâvûs	: 104	%6.4
Ebû İshâk	: 75	%4.6
Hişâm b. Yûsuf	: 47	%3
Zeyd b. Eslem	: 42	%2.5
el-A'meş	: 40	%2.4
Yahya b. Ebî Kesîr	: 37	%2.2
Hemmâm b. Münebbih	: 35	%2.1
Sâbit el-Bunânî	: 27	%1.6
Ebân b. Ebî 'Ayyâş	: 26	%1.6
el-Hasen el-Basrî	: 19	%1.1
%1'in altında rivayetler	: 281	%17.3
Meçhul-Mübhem	: 113	%7

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* II/344. Ayrıca bkz.: Tirmizî, *Et'ime* 48; Ebû Dâvud *Et'ime* 54; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* II/263, 537. Bizim tespit edebildiğimiz bu türden rivayetlerin diğerleri şunlardır: 1. X/434 (no: 19617) : Ebû Dâvud, *Edeb* 174; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* I/420. 2. XI/98 (no:20032) : Müslim, *Zekât* 97; Tirmizî, *Zühd* 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* II/362. 3. XI/297 (no:20585): Ahmed b. Hanbel, *Müsned* II/418.

Ma'mer'e ait olmayan rivayetler	: 54	%3.4
Rey	:21	%1.3
TOPLAM	1615	%100

Sonuç olarak, Ma'mer'in ilk dört hocasından yaptığı rivayetlerin oranı %49.4, sonraki 9 hocasından yaptığı rivayetlerin oranı %21.6, meçhul raviler, kendi reyi ve %1'in altında rivayette bulunduğu hocalarından yaptığı rivayetlerin toplam oranı %29'dur.

Yaptığımız sayıma göre *el-Câmi*'deki rivayetlerin yaklaşık %50'sini oluşturan ilk dört hocasından yaptığı rivayetleri biraz daha ayrıntılı olarak ele almak istiyoruz.

	<u>Merfu</u>	<u>Mevkuf</u>	<u>Maktu</u>	<u>Mürsel</u>	<u>Rey</u>
1. ez-Zührî	%51	%21	%2	%22	%4
2. Katâde	%18	%38	%12	%25	%7
3. Eyyûb	%30	%40	%17	%12	%1
4. İbn Tâvus	%5	%27	%23	%36	%9

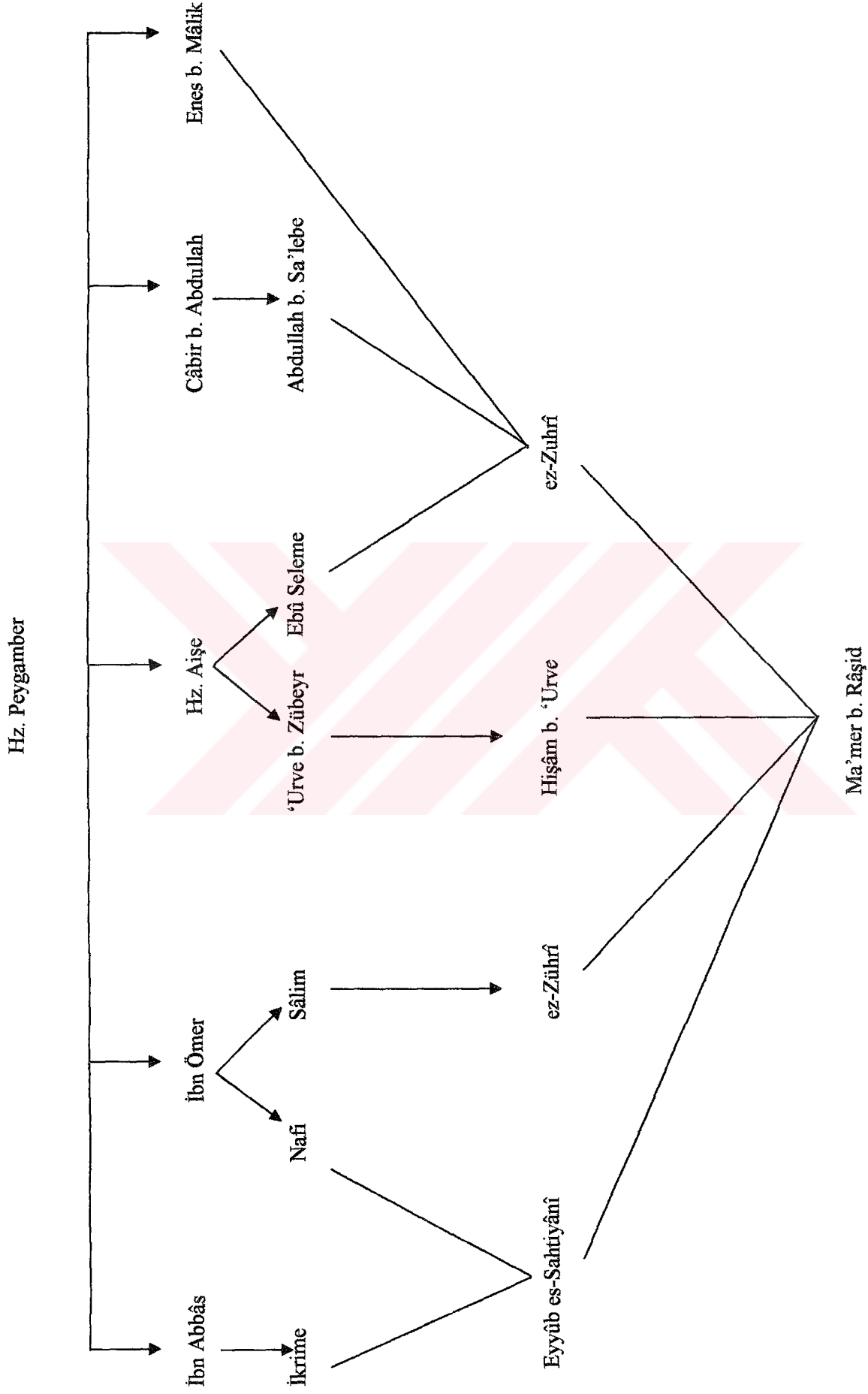
Ma'mer'in bu dört hocasının naklettiği 798 rivayetten %26'sı merfu, %31.5'i mevkuf, % 13.5'i maktu, %23.75'i mürsel, %5.25'i de reydir. Verilerden de açıkça anlaşıldığı gibi her bir otoritenin naklettiği malzeme türü birbiriyle oldukça farklı oranlardadır. ez-Zührî'nin merfu haberlerinin oranı %51 iken bu oran İbn Tâvus'ta sadece %5'tir. Buna karşın İbn Tâvus'un mürsel haberlerinin oranı %36 ile dört hocası arasında en yüksek olanıdır. ez-Zührî'nin maktû' haberlerinin oranı sadece %2 iken, bu oran İbn Tâvus'ta %23'e ulaşmaktadır. Dikkat çeken diğer önemli bir husus da mürsel haberlerin oranının bütün hocalarında yüksek, rey oranının ise hepsinde düşük olmasıdır.

Bütün bu farklı oranlar, aynı dönemin hadis otoritelerinin, kendilerine mahsus bir tarzı olduğunu göstermektedir. Onlardan hiçbirinin sadece merfu haber nakletme, muttasıl haber rivayet etme vb. prensibi veya metodu olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca her birinde görülen ortak cihet ise, kişisel görüş serdetmekten kaçınmaları, bunun yerine öncelikle Hz. Peygamber ve sahabenin görüşlerine atıfta bulunmaları, kısmen de tabiilerin reylerine başvurmalarıdır. Ma'mer'in dört hocasının rivayet ettiği mürsel

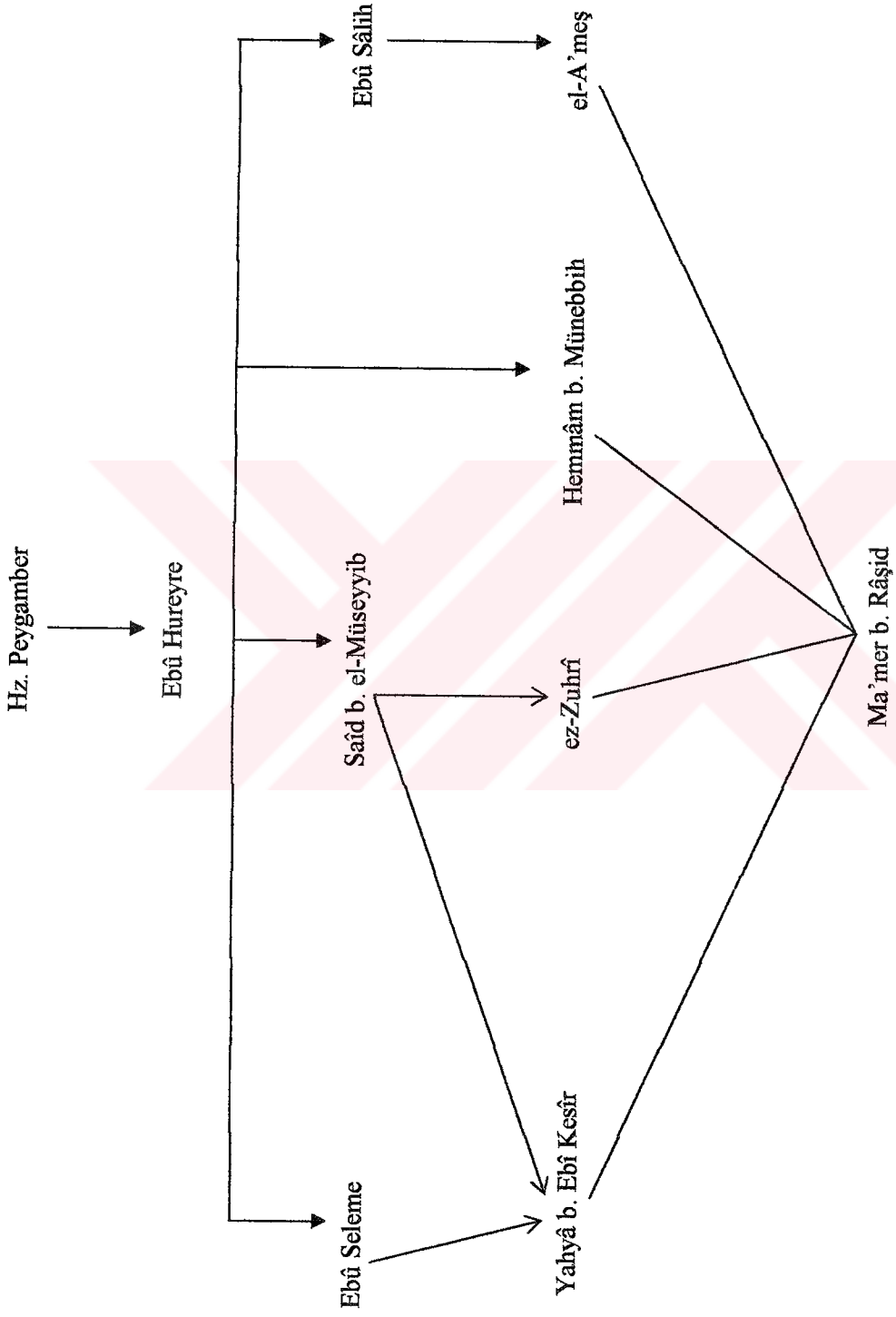
haberlerin fazla olması, o dönemde ittisal şartının tam olarak yerleşmemesine bağlanabilir.¹

Bu konu ile ilgili son olarak *el-Câmi* ve *el-Musannef*'ten yaklaşık 250 hadisi tarayarak oluşturduğumuz Ma'mer b. Râşid'in çeşitli sahabî ravilerle olan bağlantısını gösteren 2 şemaya yer vermek istiyoruz.

¹ Bünyamin Erul, *a.g.m.*, s. 37.

Şema 1: Ma'mer b. Râşid'i İbn Abbâs, İbn Ömer, Hz. Aişe, Câbir b. Abdullah ve Enes b. Mâlik'e bağlayan senedlerin şeması.

Şema 2: Ma'mer b. Râşid'i Ebû Hureyre'ye bağlayan senedlerin şeması.

3.13. Buhâri ve Müslim’de Ma’mer b. Râşid’den Yapılan Rivayetler

Tasnif dönemi müelliflerinin eserlerine Ma’mer b. Râşid’den önemli sayıda rivayetleri aldıklarını görüyoruz. Kütüb-ü Tis’a adıyla meşhur olmuş dokuz kitap içerisinde Abdurrezzâk’ın öğrencisi olması sebebiyle en fazla rivayet Ahmed b. Hanbel’de yer almaktadır. Kütüb-ü Tis’a müelliflerinden 8’inin Ma’mer’den yaptıkları rivayetlerin sayısı şu şekildedir:

1. Ahmed b. Hanbel	: 1169
2. Müslim	: 300
3. Buhârî	: 263
4. Ebû Dâvud	: 170
5. Nesâî	: 163
6. Tirmizî	: 146
7. İbn Mâce	: 71
8. Dârimî	: 36 ¹

Bunlar içerisinde Buhârî ve Müslim’in Ma’mer’den yaptıkları rivayetleri kitâb ve bâb isimleriyle birlikte tespit ettik. Bunları tezimizin sonunda bir ek olarak maddeler halinde liste olarak sunacağız.

3.13.1. Buhârî’de Ma’mer’den Yapılan Rivayetler

Buhârî’de Ma’mer’den rivayet edilen 58 kitab, 242 bab başlığı altında toplam 263 rivayet vardır. Yaptığımız sayımda 263 rivayetten 17’sinin mütabi’, 7 tanesinin de rey olduğunu tespit ettik. Buhârî’nin Ma’mer’den yaptığı rivayetlerde en fazla yer alan iki isnad zinciri şu şekillerdedir:

Hz. Peygamber

Hz. Peygamber

¹ Ali Akyüz, *Kaynak Tetkiki Açısından Abdurrezzâk Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese*, s. 16.

Ebû Hureyre

Hemmâm b. Münebbih

Ma'mer b. Râşid

Abdullah b. Ömer

Salim b. Abdullah b. Ömer

ez-Zührî

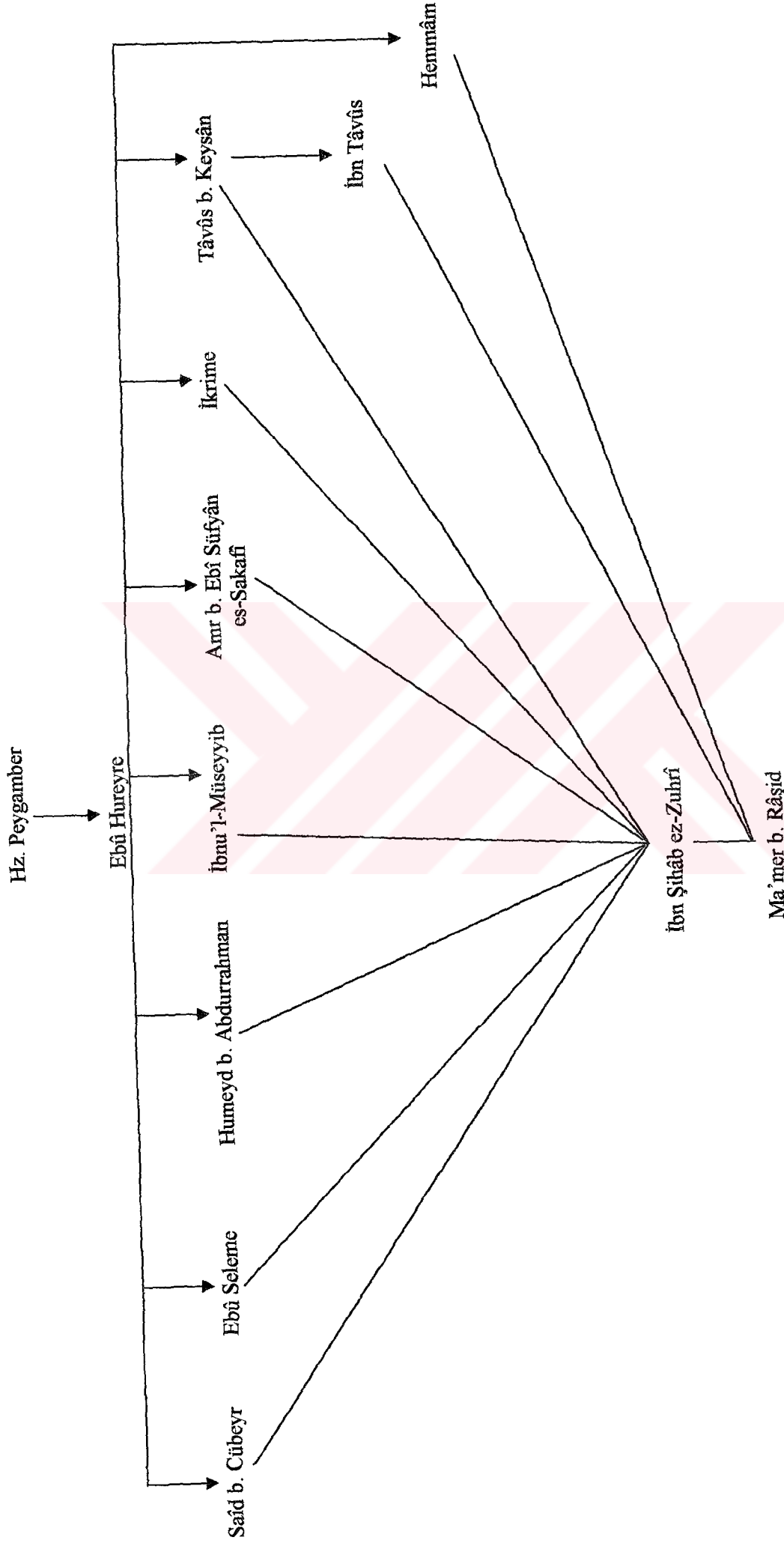

Ma'mer b. Râşid

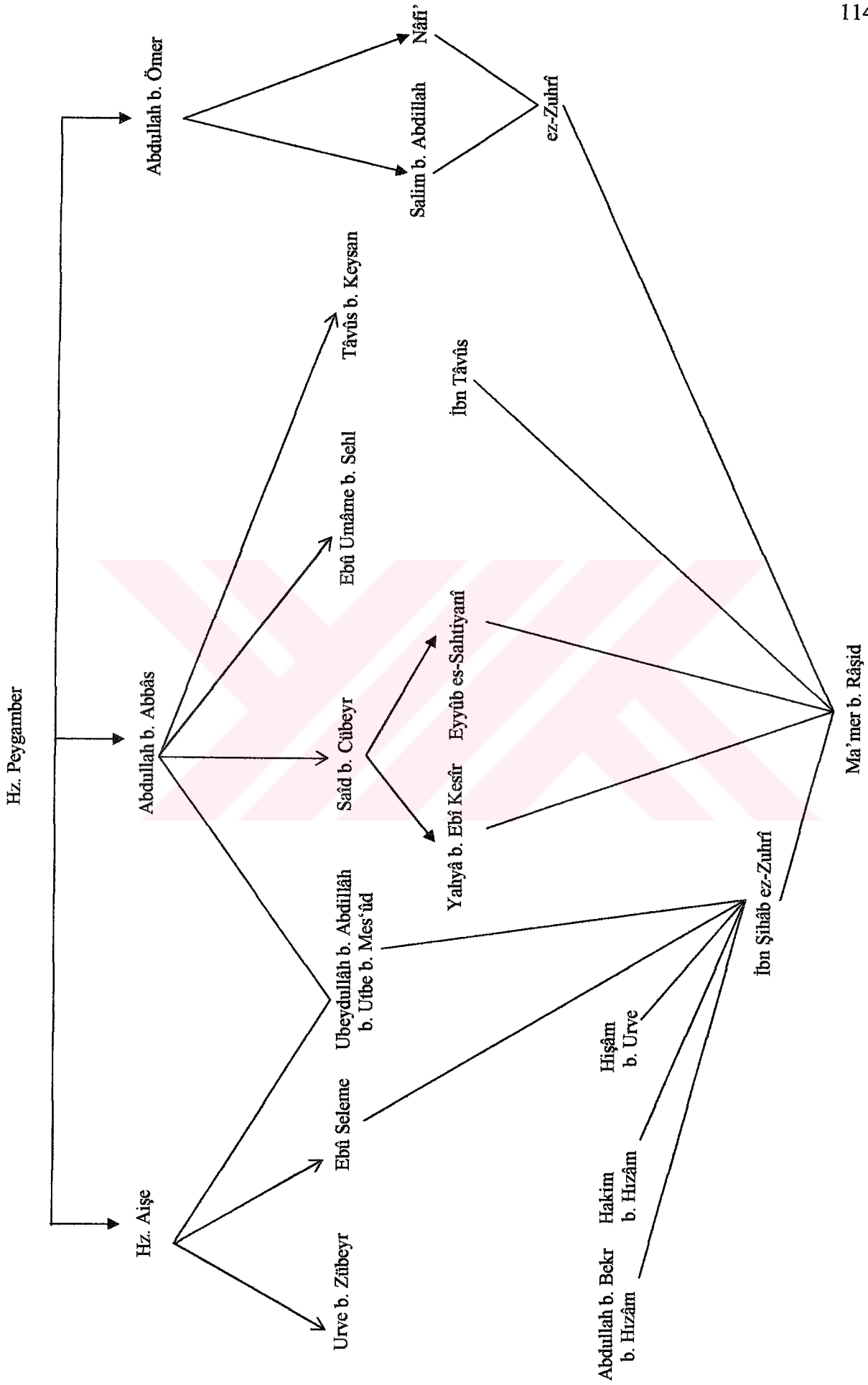
Bunların dışında 3. olarak da Zührî – Urve b. Zübeyr – Hz. Aişe senedini zikredebiliriz.

Buhârî'de Ma'mer'den yapılan rivayetlerin çok dağınık bölümlerde nakledildiğini görmekteyiz. Çoğunlukla bir kitâb (bölüm) içerisinde Ma'mer'den nakledilen rivayetlerin sayısı 2-3'ü geçmemektedir. Ancak Meğâzî bölümünde 29, Tefsiru'l-Kur'an bölümünde 23, Ehâdisü'l-Enbiyâ bölümünde 18, rivayet yer almaktadır. Meğâzî ve Tefsîr bölümlerinde bu sayının yüksek çıkması Ma'mer'in bu iki konuya dair kitabının bulunduğu dair kaynaklarımızda yer alan bilgilerle örtüşmektedir.

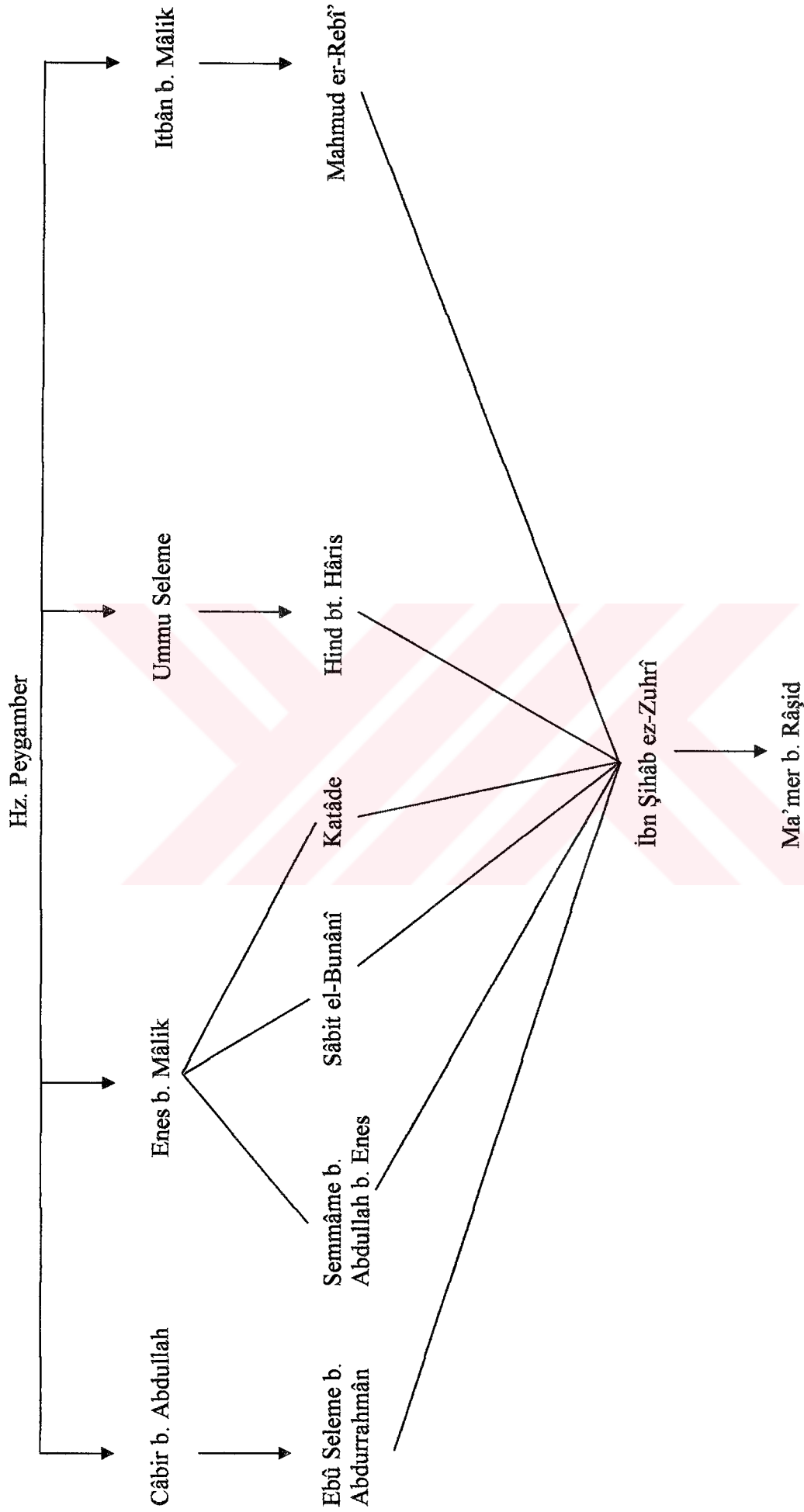
Son olarak Buhârî'yi Ma'mer b. Râşid'e ulaştıran rivayet zincirini şemalarla göstermek istiyoruz. Şemayı Ma'mer'in hocalarını esas alarak çizdiğimizizi ve şemaları oluştururken çok rivayeti olanları tercih ettiğimizi belirtelim.

Şema 3: Buhârî'de Ma'mer'i Ebû Hureyre'ye bağlayan senedlerin şeması.

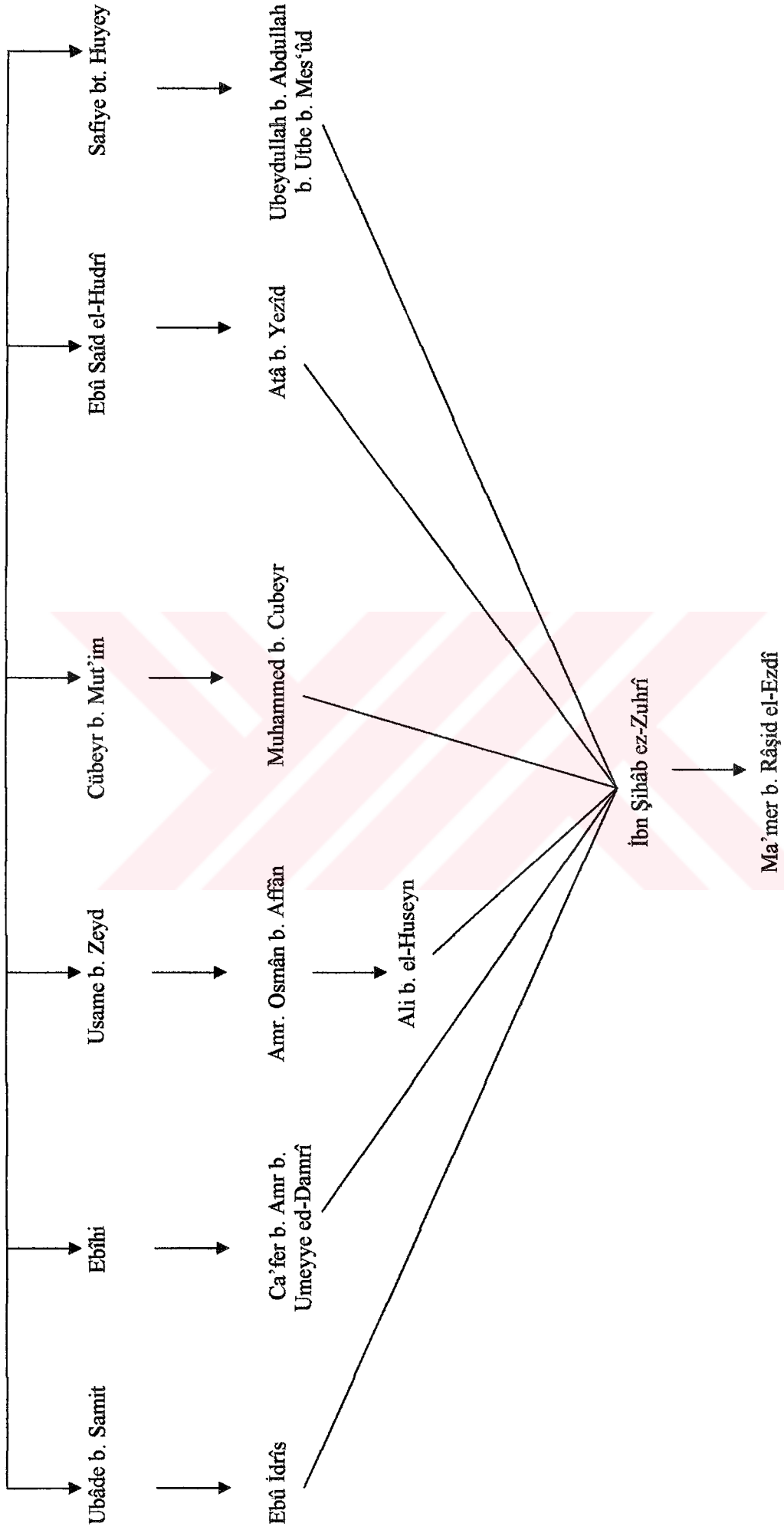

Şema 4: Buhârî'de Ma'mer'i Hz. Aişe, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer'e bağlayan senedlerin şeması.

Şema 5: Buhârî'de Ma'mer'i Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik, Ummu Seleme ve 'İtân b. Mâlik'e bağlayan senedlerin şeması.

Hz. Peygamber

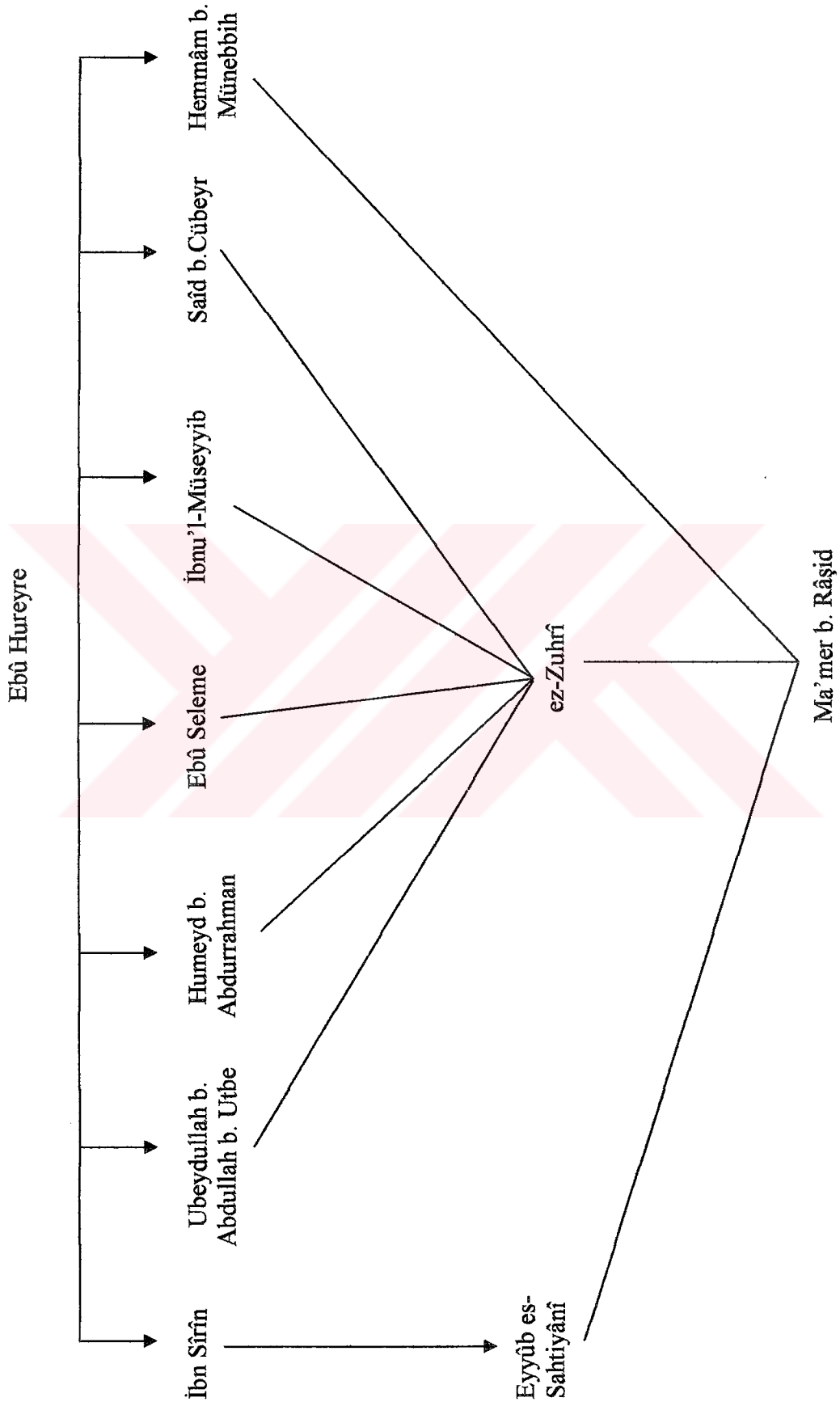

Şema 6: Buhârî'de Ma'mer'i çeşitli Sâhabe'ye bağlayan senedlerin şeması.

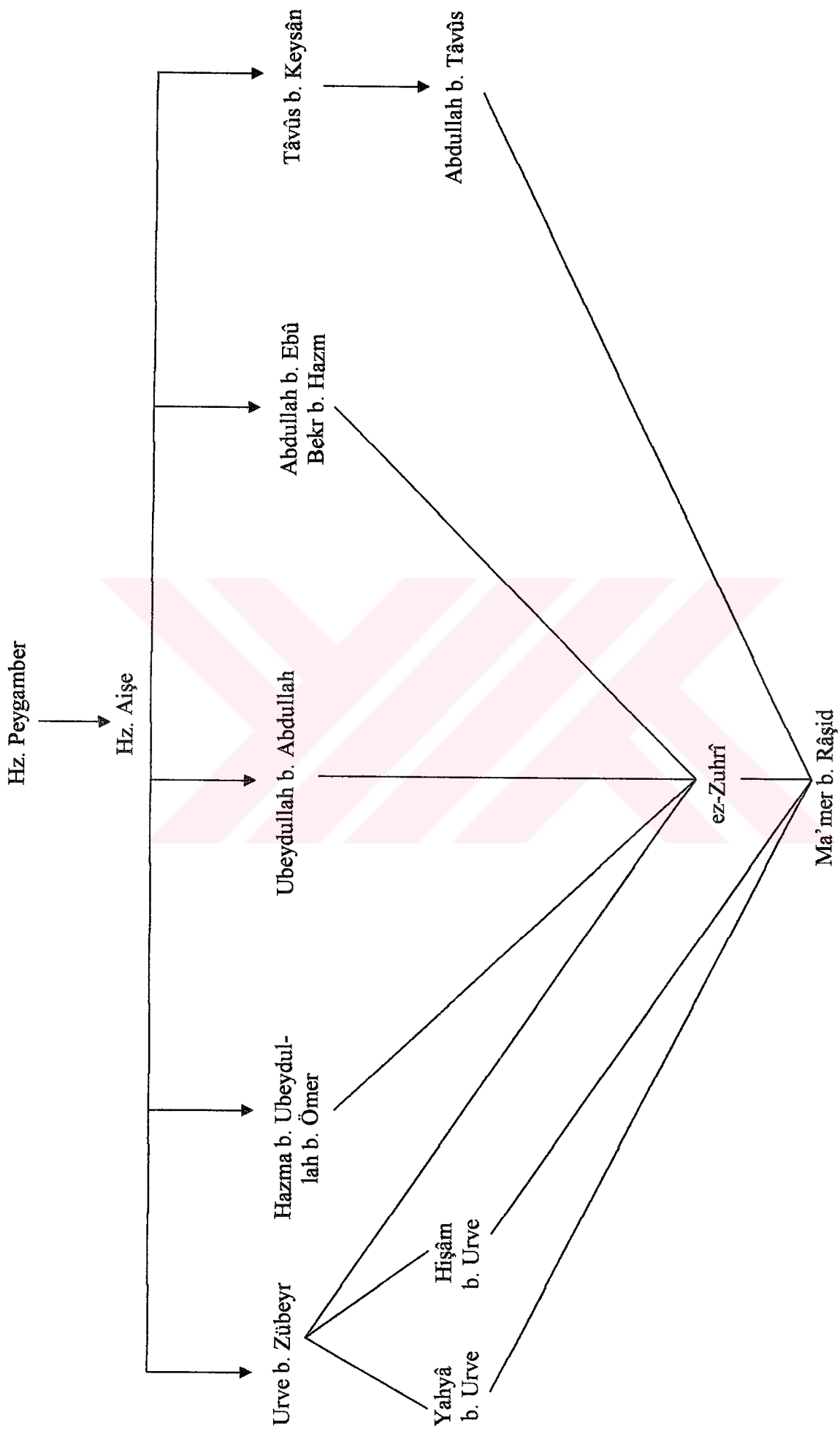
3.13.2. Müslim’de Ma’mer’den Yapılan Rivayetler

Müslim’de Ma’mer’den yapılan 50 kitâb, 255 bab başlığı altında toplam 300 rivayet vardır. Müslim’de Ma’mer’den yapılan rivayetlerin dağılımı Buhârî’ye göre farklılık arzeder. Buhârî’de Tefsîr bölümünde 23 rivayet varken bu rakam Müslim’de sadece 1’dir. Buna karşın Müslim’de İmân bölümünde Ma’mer’den 15 rivayet nakledilirken Buhârî’de sadece 2 rivayet nakledilmiştir. Müslim’de Ma’mer’den yapılan rivayetlerin en fazla olduğu kitâb başlıkları şunlardır: Selâm: 17, Fedâil: 16, Mesâcid: 15, Hacc: 15, Birr: 13. Müslim’i Ma’mer b. Râşid’e ulaştıran rivayet zincirini de şemalarla göstererek daha anlaşılır olmasını sağlamaya çalışacağız.

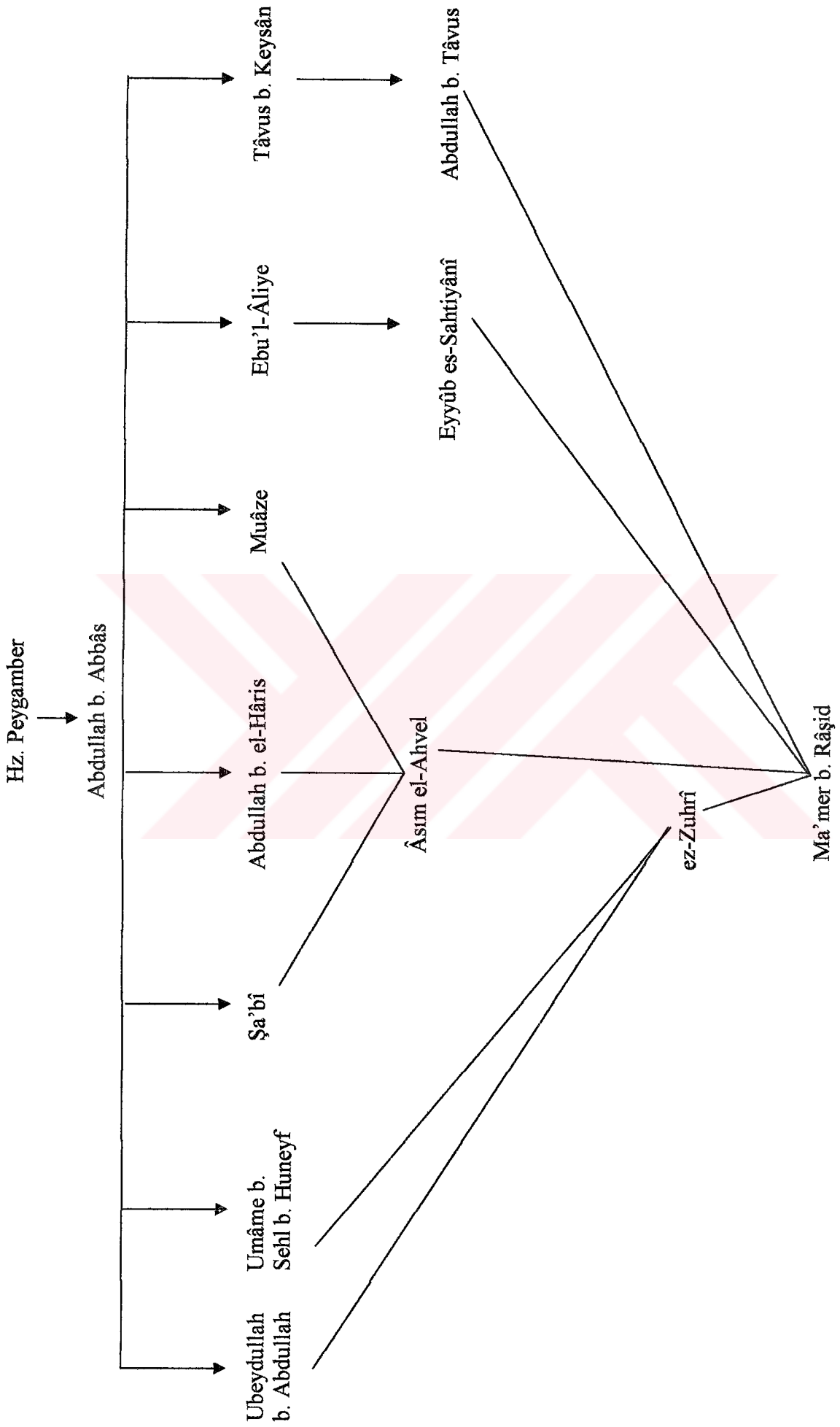

Şema 7: Müslim'de Ma'mer'i Ebû Hureyre'ye bağlayan senedlerin şeması.

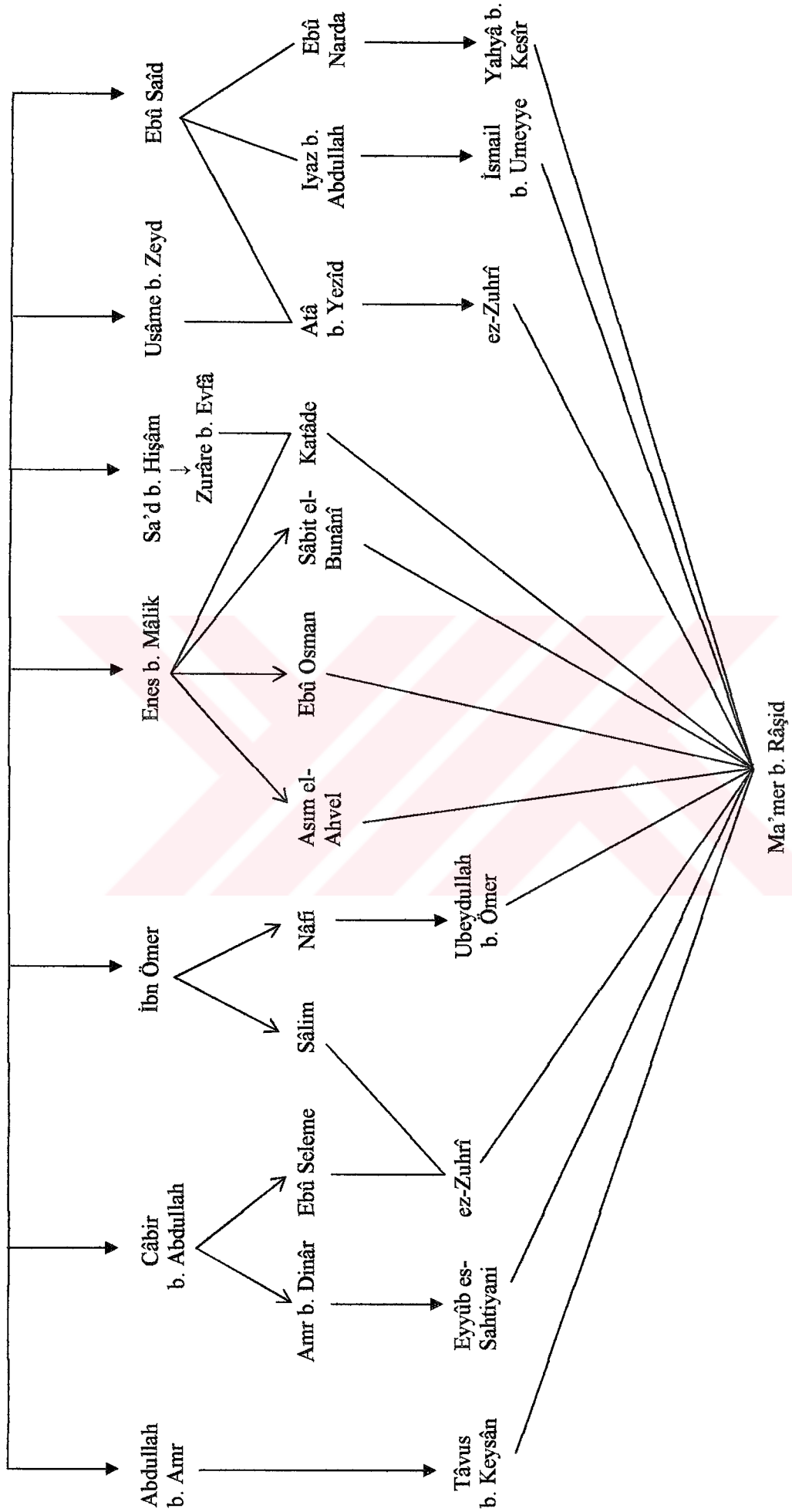

Şema 8: Müslim'de Ma'mer'i Hz. Aişe'ye bağlayan senedlerin şeması.

Şema 9: Müslim'de Ma'mer'i Abdullah b. Abbâs'a bağlayan senedlerin şeması

Hz. Peygamber

Şema 10: Müslim'de Ma'mer'i çeşitli sahabelere bağlayan senedlerin şeması.

III. BÖLÜM

el-CÂMÎ'YE ve MA'MER B. RÂŞİD'E YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER ve el-CÂMÎ'DE ZAYIF SAYILAN İSNADLAR

Tetkik ettiğimiz kaynaklarda gerek kendi döneminde olsun gerekse daha sonraki dönemde yaşamış olan alimlerin Ma'mer hakkındaki düşüncelerinin ekseriyetle olumlu olduğunu söyleyebiliriz. Ma'mer hakkındaki eleştiri konularını şu ana başlıklar altında toplamak mümkündür:

1. Basra'da Hıfzından Yapmış Olduğu Rivayetler Sebebiyle Eleştirilmesi
2. Iraklılardan Yapmış Olduğu Bazı Rivayetler Sebebiyle Eleştirilmesi
3. Katâde'den Yaptığı Tefsir Rivayetleri
4. Şii olmakla itham edilmesi

4.1. Basra'da Hıfzından Yapmış Olduğu Rivayetler Sebebiyle Eleştirilmesi

Daha önce de belirttiğimiz gibi Ma'mer ticaret için gittiği Medine'de ez-Zührî'nin ilim meclisine katılmış ve onun talebesi olmuştur. Daha sonra Ma'mer annesini ziyaret için Basra'ya gelmiş, bu gelişinde yanında herhangi bir kitap getirmediği için bütün rivayetlerini hıfzından yapmıştır. Bu sebeple Ma'mer'in Basra'da yaptığı rivayetlerde hata olabileceği belirtilmiş, bu bakımdan Ma'mer'in ilmini onun kitaplarından alan Hişam b. Yusuf ve Abdurrezzâk b. Hemmâm gibi öğrencilerinin rivayetlerinin daha sahih olduğu belirtilmiştir.¹

¹ ez-Zehebî, *Siyer*, VII/11, *Mizân*, VI/470, 471, *el-Muğnî*, II/671, *Zikru Esmâi men Tüküllime fîhi vehüve Müvessekun*, s. 179, *er-Ruvâtu's-Sikâtu'l-Mütekellemu fihim*, s. 166; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, I/541.

4.2. Iraklılardan Yapmış Olduğu Bazı Rivayetler Sebebiyle Eleştirilmesi

İbn Ma'în, İbn Ebî Hayseme'ye: "Ma'mer sana Iraklılardan ez-Zührî ve İbn Tâvus dışında birinden nakilde bulunursa bundan sakın. Çünkü bu iki kişi hariç onun Kûfe ve Basra ehlinden rivayetleri sağlam değildir." Demıştır. İbn Ma'în Ma'mer'in, Âsım b. Ebi'n-Nücûd ve Hişâm b. 'Urve'den yaptığı rivayetlerin muzdarıb olduğunu ve bunlarda çok fazla vehm bulunduğunu belirtmiştir.¹ İbn Hacer ise bu isimlere Sâbit el-Bünânî ve el-A'meş'i de eklemektedir.²

el-Buhârî, Ma'mer'in ez-Zührî, İbn Tâvus, Hemmâm b. Münebbih, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Hişâm b. 'Urve, Eyyûb es-Sahtiyânî, Semmâme b. Enes ve Abdülkerim el-Cezerî'den yaptığı rivayetleri tahrir etmiştir. Ancak Katâde, Sâbit el-Bünânî ve el-A'meş'ten yaptığı rivayetleri ise ancak ta'lik (bab başlığı) olarak rivayet ettiği kaydedilmektedir. Ancak biz Ma'mer'in Sâbit'ten yaptığı bir rivayetin Buhârî'de yer aldığını tespit ettik. Ayrıca Buhârî Ma'mer'in Basralılardan yaptığı rivayetleri de bir mütabii olmadıkça tahrir etmemiştir.³

Ahmed b. Hanbel'e Ma'mer'in hadis ilminde nasıl olduğu sorulunca İbn Hanbel, güvenilir olduğunu ancak bazı hadislerinde problem olduğunu söylemiştir. Ahmed b. Hanbel'in problemlili olarak gördüğünü söylediği hadisler de Ma'mer'in bazı Iraklılardan yapmış olduğu rivayetlerdir.⁴

4.3. Bazı Ravilerden Yaptığı Rivayetleri Sebebiyle Eleştirilmesi

Abdurrezzâk İmam Mâlik'in kendisine, "Şu Ma'mer'in Katâde'den tefsir rivayetleri de olmasa ne iyi adamdır" dediğini haber vermektedir. İmam Mâlik'in tefsir rivaytinden yüz çevirmesinin nedeninin senedindeki kopukluktan dolayı olduğu

¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, X/219; *Hedyû's-Sârî*, I/444; ez-Zehebî, *Siyer*, VII/10-11; el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, II/742; el-Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezi*, I/366.

² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, I/541; el-Mübârekfûrî, *a.g.e.*, *a.y.*

³ Kitâbu'l-Menâkıb'da yer alan bu rivayetin isnadı Ma'mer – Sâbit – Enes b. Mâlik– Useyd b. Hudayr şeklindedir. Bkz. Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr* 13.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu Bahri'd-Dem*, s. 413.

aşıkardır. Ayrıca tefsir rivayetlerinin bünyesinde çok fazla İsrailiyyat barındırması sebebiyle de İmam Mâlik bu rivayetleri hoş görmemiştir.¹

ez-Zehebi'nin kaydettiğine göre bazı alimler Ma'mer'in Sâbit el-Bünânî'den yaptığı rivayetlerin zayıf olduğunu belirtmiştir.² Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Ahmed b. Hanbel bu görüşe karşı çıkmakta Ma'mer'in Sâbit'ten yaptığı rivayetlerin de sahih olduğunu belirtmektedir.³

Ma'mer'in rivayette bulunduğu Ebân b. Ebî 'Ayyâş hakkında Ahmed b. Hanbel "metrûku'l-hadîs" tabirini kullanırken, Vekî' b. el-Cerrâh zayıf bir ravi olduğuna işaret için ismini bile söylemeden "racûl" (adam) tabirini kullanmıştır. M. Refet Sa'îd, Ma'mer'in Ebân b. Ebî 'Ayyâş'tan rivayette bulunmasının sebebini, onun rivayet ettiği mevzû' hadisleri tespit ederek başkalarının hataya düşmesini önlemek amacına matuf olduğunu ileri sürer.⁴ Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Ma'mer'in bu konuda bu şekilde bir beyanı yoktur. Bu sebeple böyle bir sonuca ulaşmanın yanlış olacağı kanaatindeyiz.

4.4. Şii Olmakla İtham Edilmesi

Şunu özellikle belirtmeliyiz ki ulaşabildiğimiz kaynaklarda Ma'mer'in Şi'îlikle itham edildiğine kayda değer bir bilgiye rastlayamadık. Hocası Eyyûb es-Sahtiyânî'nin onu Şi'îleştirdiğine dair kaydedilen rivayetler⁵ ise inandırıcı olmaktan uzak delil ve mesnedden yoksun ithamlardır. Çünkü bu iddiayı dillendirenler onun Şi'îlikle suçlanabileceği bir tek sözünü veya fiilini örnek gösterememektedirler. *el-Câmi*'de Hz. Ali ile ilgili uydurma veya çok zayıf olduğu açık olan bir hadis yer almaktaysa da⁶ bu rivayet *el-Câmi* içerisinde Ma'mer'e ait olmayan rivayetler içerisinde olduğu ve Ma'mer'in eserine daha sonradan dahil edildiği için bu rivayetten yola çıkarak

¹ ez-Zehebi, *Siyer*, VII/9.

² ez-Zehebi, *Mizân*, VI/471; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, VIII/256; el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve 't-Tecrîh*, II/742.

³ İbn Hanbel, *a.g.e.*, s.413.

⁴ M. Refet Sa'îd, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁵ İbn Hacer, *et-Tehzîb*, X/219.

⁶ *el-Câmi*, XI/317-318. "*el-Câmi*'de Ma'mer'e ait olmayan rivayetler" kısmında bu rivayeti açıkladığımız için burada tekrar etmeye lüzum görmüyoruz.

Ma'mer'in Şi'îlikle suçlanamayacağı kanaatindeyiz. Şiî müellifleri ve alimleri inceleyen tabakat kitaplarında da Ma'mer'in adının geçmemesi onun Şiîlikle suçlanmasının pek geçerli bir iddia olmadığının göstergesidir.¹

¹ Muhsin el-Emîn el-Huseynî el-Âmilî, *A'yânü's-Şi'a* (thk.: Hasan Emin) I-XI, Dâru't-Taâruf, Beyrut 1403/1983; Muhammed Muhsin Tahrânî Aga Bügür-i Tahrânî, I-XXIV, 2. baskı , Dâru'l-Advâ Beyrut 1403/1983.

SONUÇ

İslam'ın ilk asırlarında gerek hadis ilminde gerekse diğer İslamî ilimlerde önemli bir merkez olan, Hemmâm b. Münebbih, Tâvûs b. Keysân gibi önemli alimler yetiştiren Yemen'in en önemli muhaddislerinden birisi de Ma'mer b. Râşid'dir. el-Hasen el-Basrî'nin (v. 110/728) öldüğü yıl başladığı ilim hayatı boyunca Yemen'den Horasan'a, Şam'dan Medîne'ye İslam coğrafyasını gezmiş, devrinin büyük alimlerinin tamamına yakınından ilim almıştır. En fazla rivayette bulunduğu hocaları olan İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/741), Katâde b. Di'âme (v. 117/735), Eyyûb es-Sahtiyânî (v. 131/748) ve Abdullah b. Tâvûs'un (v. 132/749) yanı sıra Ebû Hureyre'nin talebesi olan Hemmâm b. Münebbih'ten (v. 131/748) doğrudan hadis dinlemiş, onun *Sahîfe*'sindeki hadislerin tamamını sema ve arz yoluyla almıştır. Ma'mer'in içinde öylesine bir ilim öğrenme arzusu vardır ki, hac mevsiminde ya kendisi bizzat giderek veya bir talebesini göndererek orada bulunan alimlerden çeşitli meselelerin çözüm yollarını öğrenmeye çalışmıştır. Zaten en fazla tebarüz ettiği vasıflarından birisi hocalarına çok soru sormasıdır. Ma'mer'in yetiştirdiği talebeler de yaşadıkları dönemin büyük alimleri olmuşlardır. Şüphesiz bunların başında Abdurrezzâk b. Hemmâm (v. 210/825) gelir. Abdullah b. el-Mübârek, Yemen'de uzun yıllar kadılık yapan Hişâm b. Yûsuf da onun meşhur öğrencilerindendir.

Ma'mer muhaddisliğinin yanında müfessir ve fakihtir. İlim tahsiline meşhur müfessir Katâde'nin yanında başlamış olması ona hafızı olduğu Kur'ân ilimlerini öğrenme fırsatı tanımıştır. Fakihlik yönü ise bir çok kaynaklarda zikredildiği üzere oldukça güçlüdür. Zamanında yaşamış mezhep imamları bulunsa da o dönem için mezheplerin bugünkü manada teşekkülü gibi bir durum olmadığından herhangi bir mezhebe bağlı olduğu söylenemez.

Ma'mer itikadî ve kelâmî konularda çok fazla görüş serdetmeyen biridir. Öyle zannediyoruz ki bu durum onun bu konularda selefî bir yaklaşım benimsemesinden ileri gelmektedir. O dönemin en önemli konularından olan Hz. Ali, Hz. Muâviye ilgili görüşler ve hilâfet konusunda mu'tedil bir yol tutmuş, keskin konuşmalardan kaçınmış, Emevî döneminde meydana gelen yanlışlık ve haksızlıklara karşı görüş bildirmemiştir. İdarecilerle olan ilişkilerinde çok dikkatli davranmış, onlarla sürtüşmeye girmemeye özen göstermiştir. Ancak bu, onun idarecilere yaranmak ve onlardan menfaat sağlamak

istediği anlamına gelmez. Yemen valisinin kendisine gönderdiği altınları derhal iade etmesi ve bunu bir başkasının duymaması için hanımını boşamakla tehdit etmesi bunun göstergesidir. İdarecilerle olan bu dikkatli ve seviyeli ilişkisi sebebiye siyasi çatışma ve tartışmaların içerisinde olmamış, tüm ömrünü ilim peşinde geçirmiştir. Ebû Hanîfe (v. 150/767) ve Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gibi alimlerin devirlerinin idaresinden gördüğü baskı ve zulümler hatırlandığında Ma'mer'in bu tutumunun o dönem şartları içerisinde ne kadar isabetli olduğu anlaşılabacaktır.

Ma'mer, Ebû Hureyre'nin öğrencisi Hemmâm b. Münebbih'in hadislerini bizzat ondan dinlemiştir. Bu rivayetleri Ma'mer öğrencisi Abdurrezzâk'a o da Ahmed b. Hanbel'e nakletmiş ve böylece bu rivayetler günümüze kadar gelmiştir. Hadislerin ne zaman yazılmaya başlandığı, Hz. Peygamber döneminde hadis yazılıp yazılmadığı tartışmalarında; oryantalistler ve onların yerli destekçileri tarafından dillendirilen, hadis yazımının II. asırdan sonra başladığı, şeklindeki iddiaların cevaplanmasında Ma'mer'in Hemmâm'ın rivayetlerini nakleden bir muhaddis olarak çok önemli bir yere sahip olduğunu düşünüyoruz. Çünkü onun Hemmâm'dan yaptığı bu rivayetlerde Hz. Peygamberle arasında sadece Hemmâm b. Münebbih ve Ebû Hureyre vardır. Yani hadis tekniği açısından bu rivayetler âli isnaddir.

Hadis tarihi açısından bakıldığında tedvin dönemiyle tasnif döneminin başlangıcında yaşamış olan Ma'mer'in hadislerin tedvininde de önemli katkılarını görüyoruz. Çünkü o, Ömer b. Abdülaziz tarafından tedvin işiyle resmen görevlendirilen İbn Şihâb ez-Zührî'nin en önemli talebelerindendir. Ma'mer'in eseri *el-Câmi*'de en fazla rivayette bulunduğu hocası ez-Zührî'dir (300 rivayet - %19). Bir çok hadis alimi ez-Zührî'nin hadislerini bilmede Ma'mer'in insanların en güvenilir olduğunu kaydetmişlerdir. Bunların dışında Yemen'de ilk defa hadis tasnif eden kişinin de Ma'mer olduğu belirtilmektedir.

Kaynaklarımızın Ma'mer'e ait olduğunu zikrettiği üç eserden bugün elimizde yalnızca *el-Câmi*' mevcuttur. Megâzî ve Tefsîr üzerine olduğu bildirilen diğer iki kitabı ise şu an için bilebildiğimiz kadarıyla günümüze ulaşmamıştır. Ancak Ma'mer'in *el-Megâzî*'si Abdurrezzâk'ın *Musannef*'i içinde bir blok halinde nakl olunmaktadır. *Musannef*'in *Kitâbu'l-Megâzî* bölümünde yer alan 67 rivayetin 60 tanesi Ma'mer'den yapılan rivayetlerdir.

el-Câmi'nin Ma'mer'e ait olduğu eser *Musannef*'in sonunda 1972 yılında basıldıktan sonra anlaşılmış, başlangıçta Abdurrezzâk'ın *Musannef*'ine ait sanılmıştır. Eserin 1983 yılında yapılan ikinci baskısında ise Ma'mer'e ait bölümün başına bir başlık eklenerek bu yanlışlık giderilmiştir. Abdurrezzâk ve *Musannef* üzerine bir doktora tezi hazırlamış olan Mirza Tokpınar ise, Habîburrahman el-A'zamî'nin tahkikiyle İstanbul nüshası esas alınarak basılan *Musannef*'in sonundaki hadislerin (X. cilt 19419. hadisten XI. cildin sonuna kadar) Ma'mer'e ait olduğu yönündeki bilginin yanlış olduğu kanaatindedir. Tokpınar'a göre bu kısım Abdurrezzâk'ın, Ma'mer'in *el-Câmi*'inden kendi kitabına almadığı hadislerdir. Ayrıca Tokpınar, *el-Câmi*'nin ahkâma dair hadisleri toplamak için yazıldığını, ancak elimizde bulunan kitabın böyle olmadığını, bu sebeple bu kısmın Ma'mer'in *el-Câmi*'i olduğunu kabul etmemektedir. Ancak Ma'mer'in *el-Câmi*'ini içerik bakımından daha sonraki yazılmış *Câmi* türü eserlerle mukayese etmek bizce çok yanlıştır. Çünkü *el-Câmi* gerek metod ve yöntem ve gerekse içerik bakımından *Câmi* türü eserlere hiç benzememektedir. Bunun birinci sebebi *el-Câmi*'nin yazıldığı dönem itibariyle diğerlerine nisbetle çok erken bir dönemde kaleme alınmış olmasıdır. Diğer bir sebep ise Yemen'de ilk defa hadis tasnifi yapan Ma'mer'in elinde kendisine örnek teşkil edecek yazılı bir kaynağın bulunmamasıdır. Böyle olunca da *el-Câmi* bildiğimiz *Câmi* türü eserlerdeki tertip, yöntem ve muhtevaya pek uyum sağlamamaktadır. Bu sebeple bize göre *el-Câmi*'yi böyle bir mukayeseye tabi tutarak eserin Ma'mer'e ait olmadığını söylemek pek isabetli olmasa gerektir. Kaldı ki Abdurrezzâk'ın kendisi Ma'mer'den 10.000 hadis dinlediğini ifade etmektedir. *el-Câmi*' ise 54'ü Ma'mer'e ait olmayan 1615 rivayetten oluşmaktadır. Elbette ki Ma'mer'in hadisleri bu kadar değildir. Eserin büyük bir bölümü kaybolmuş ve günümüze gelememiş olabilir. Ayrıca tespitimize göre bir rivayet *Musannef*'te ve *el-Câmi*'de aynen yer almaktadır.¹ Bize göre bu bir tek rivayet bile *el-Câmi*'nin Abdurrezzâk'ın kitabına almadığı bölüm olduğu iddiasının geçersizliğini ortaya koymaya yeterlidir. Ayrıca Tokpınar'ın bu konuda *el-Câmi*'nin Ankara nüshasını gözardı ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu nüsha *Musannef*'in sonunda değil, müstakil olarak günümüze gelmiştir.

Muhakkıkı Habîburrahmân el-A'zamî'nin yaptığı numaralandırmaya göre 1615 rivayetten oluşan *el-Câmi*, eser üzerine çalışanlarca basit bir matematiksel hata sebebiye 1614 rivayet olarak hesaplanmıştır. Bu rivayetlerin büyük bir çoğunluğu (1501 rivayet -

¹ Krş.: *el-Câmi*, XI/273 (no: 20526); *Musannef*, VIII/130 (no: 14597).

% 93) döneminin genel özelliklerine uygun olarak mu'an'an rivayetlerdir. *el-Câmi*'de bizim tespitimize göre 113 rivayetin senedinde meçhul ve mübhem raviler yer almaktadır. Gerek mu'an'an rivayetlerin fazlalığı gerekse 113 tane senedde meçhul ve mübhem ravilerin bulunması o dönemde henüz isnadda ittisal şartının tam olarak yerleşmemesinden ve bu sebeple muhaddislerin bu konuya pek dikkat etmemelerinden kaynaklanmamaktadır. Meçhul ravilerle nakledilen bir çok rivayet tasnif döneminin temel kaynaklarında bulmuş olmamız da bu durumun bir göstergesidir. Bunlar dışında *el-Câmi*'de dikkat çeken bir başka husus da 1615 rivayet içerisinde Ma'mer'e ait olmayan 54 adet rivayettir. M. Refet Saîd bu rivayetlerden birkaç tanesinin ait olduğu bab başlığı ile ilgisizliğinden yola çıkarak bunları esere dahil edenin *Musannef*'in elimizdeki basılmış nüshasının ravisi İshak b. İbrahim ed-Deberî olduğunu ileri sürmüştür. Ancak 3-4 rivayetten yola çıkarak böyle kesin bir sonuca ulaşmanın yanlış olacağı kanaatindeyiz. Bu rivayetleri esere dahil eden kişi Abdurrezzâk da olabilir.

el-Câmi'de Ma'mer'in rivayette bulunduğu hocalarına baktığımızda ez-Zührî, Katâde, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Abdullah b. Tâvûs'dan gelen rivayetlerin eserin %50'sini oluşturduğunu görmekteyiz (toplam 798 rivayet). Daha sonra gelen 9 hocasından yaptığı rivayetlerin oranı ise her biri %1'in üzerinde olmak üzere %21'dir. Eserin geriye kalan %29'unu ise rivayetleri %1'in altında olan hocaları (%17.4), meçhul raviler (%7), rey (%1.3) ve esere sonradan dahil olmuş rivayetler, yani senedinde Ma'mer'in bulunmadığı haberler (%3.3) oluşturmaktadır.

Ma'mer b. Râşid hakkında alimlerin değerlendirmeleri genel olarak olumlu ve tevsîk edici mahiyettedir. Özellikle "adalet" yönüyle ilgili olumsuz görüş bildiren bir ifadeye rastlamadığımızı belirtmek istiyoruz. Ancak münekkid alimlerin Ma'mer'i zabt yönü ve rivayette bulunduğu bazı şeyhler sebebiyle eleştirdikleri de bir gerçektir. Hem erken dönem hem de geç dönemde yazılmış kaynaklarımızda ittifakla üzerinde durulan en önemli eleştiri konusu, Ma'mer'in Basra'ya annesini ziyaret için gittiğinde yanında hiçbir kitabının bulunmadığı ve bu sebeple burada yaptığı bazı rivayetlerinde hata olduğudur. Bu sebeple Ma'mer'in rivayetlerini kitabından alan Hişâm b. Yûsuf ve Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın rivayetleri daha sahih görülmüştür.

Bir kısım müellifler de Ma'mer'in bazı hocalarından yaptığı rivayetleri eleştirerek Ma'mer'in onlardan yaptığı rivayetleri sahih görmemişlerdir. İbn Maîn bu kişileri 'Âsım b. Ebi'n-Nucûd ve Hişâm b. 'Urve olarak kaydederken, İbn Hacer bu isimlere Sâbit el-Bunânî ve el-A'meş'i de eklemiştir. İmâm Mâlik ise Ma'mer'in

Katâde'den yaptığı rivayetleri senedindeki kopukluk sebebiyle beğenmediğini ifade etmiştir. Buhârî de Ma'mer'in Katâde, Sâbit ve el-A'meş'ten yaptığı rivayetleri ancak ta'lîk (bab başlığı) olarak nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel ise Ma'mer'in Sâbit el-Bunânî'den yaptığı rivayetlere yapılan eleştirilere karşı çıkmış, bu rivayetlerin sahih olduğunu savunmuştur.

Ma'mer'le ilgili çok az da olsa Şîlik suçlaması bazı kaynaklarımızda yer almaktadır. Ancak o dönemde insanların çok kolay bir şekilde bu suçlamayla karşı karşıya kaldığını düşünürsek bu rivayetlere ihtiyatla yaklaşma gereği ortaya çıkar. Önceleri Hz. Ali'nin Hz. Osman'a takdimi demek olan teşeyyu' zamanla anlam kayması ve genişlemesi sebebiyle itikâdi anlamda Şîlik olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Ma'mer hakkında ileri sürülen bu iddianın erken dönem kaynaklarda değil de Zehebî ve Mizzî gibi muahhar dönem tabakat kitaplarında kaydedilmesi de bu durumdan kaynaklanmaktadır diye düşünüyoruz. Zaten Ma'mer'in bu konuda iddia sahiplerini haklı çıkartacak bir söz söylediğine rastlamadık.

Araştırmamız sonucunda bir cümleyle ifade edecek olursak; Ma'mer ve eserinin hadis tarihinde önemli bir mevkiye sahip olduğu, kahir ekseriyetteki münekkid alimlerin Ma'mer'i "sika" olarak niteledikleri, hakkındaki eleştiri konularının onu cerhetmeyeceği tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

KUR'ÂNI-KERÎM.

el-'ACLÛNÎ, İsmâil b. Muhammed el-Cerrâhî (v. 1162/1748), *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs 'ammâ İštehere mine'l-Ehâdisi 'alâ Elsineti'n-Nâs* (thk.: Ahmed el-Kallâş), I-II, 4. baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1984.

AKYÜZ, Ali, *Kaynak Tetkiki Açısından Abdurrezzâk Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese*, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul 1997.

ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, I-IV, Gonca Yayınevi, İstanbul 1987.

el-'ALÂÎ, Ebû Sa'îd b. Halîl b. Keykeldî (v. 761/1359), *Câmiu't-Tahsîl* (thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), 2. baskı, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1407/1986.

----- *Kitâbu'l-Muhtelitîn* (thk.: Rıfat Fevzî Abdulmuttalib, Ali Abdulbâsıt Mezîd), 1. baskı, Mektebetu'l-Hânicî, Kâhire 1996.

el-A'ZAMÎ, Muhammed Mustafâ, *Dirâsât fi'l-Hadîsi'n-Nebevî ve Târîhu Tedvînihi*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1413/1992.

el-BÂCÎ, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd (v. 474/1081), *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh limen Harace lehul-Buhârî fi'l-Câmi's-Sahîh*, (Thk.: Dr. Ebû Lübâbe Hüseyin), I-III, Dârü'l-Livâ li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad 1406/1985.

el-BAĞDÂDÎ, Ahmed b. Ali Ebû Bekr el-Hatîb (v. 463/1070), *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut trs.

----- *el-Câmi' liahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'* (Mahmud et-Tahhân), I-II, Mektebetu'l-Me'ârif, Riyâd 1403/1983.

----- *Takyîdu'l-'İlm* (thk.: Yusuf el-'İş), 2. baskı, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, b.y.y. trs.

el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdulğani (v. 629), *Tekmiletu'l-İkmâl*, I-V, 1. baskı, Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1405.

el-BEYHAKÎ, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa Ebû Bekr el-Beyhakî (v. 458/1065), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Thk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ'), I-X, Mekke 1414/1994.

----- *Şu'abu'l-Îmân* (Muhammed es-Sa'id), I-VIII, 1. baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1989.

el-BEZZÂR, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. Abdulhâlık (v. 292/904), *Müsnedu'l-Bezzâr* (Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah), I-III, 1. baskı, Müessesetu 'Ulûmi'l-Kur'ân – Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Beyrut 1409/1988.

BROCKELMANN Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev.: Neşet Çağatay, Ankara 1954.

el-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil (v. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

----- *et-Târîhu'l-Kebîr*, (Thk.: es-Seyyid Hâşim en-Nedvî), I-VIII, Dâru'l-Fikr, trs.

----- *el-Künâ* (thk.: es-Seyyid Hâşim en-Nedvî), Dâru'l-Fikr, Beyrut trs.

CANAN, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, I-II, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.

el-CÜRCÂNÎ, Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adiyy b. Abdullah b. Muhammed (v. 365/975), *el-Kâmil fî Du'âfâi'r-Ricâl* (thk.: Yahya Muhtâr Ğazâvî), I-V, 3. baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409/1988.

ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behrâm (v. 255/868), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

EBU'L-BEREKÂT, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf ez-Zehebî eş-Şâfi'î (v. 929/1522), *el-Kevâkibu'n-Nîrât* (thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Dâru'l-İlm, Kuveyt trs.

EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (v. 275/888), *Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

el-ELKÂÎ, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr (v. 418/1027) *İ'tikâdu Ehli's-Sünne* (thk.: Ahmed Sa'd Hamdân), I-IV, Dâru't-Tayyibe, Riyâd 1402/1981.

ERUL, Bünyamin, *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası*, İslâmiyât Üç Aylık Araştırma Dergisi, Nisan-Haziran 1998, cilt:1 sayı:2 Ankara 1998.

——— *Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XLIII, Ankara 2002 (Ayrıbasım).

HADDÂD, Muhammed Yahyâ, *et-Târîhu'l-Âm li'l-Yemen:Târîhu'l-Yemen Kable'l-İslâm*, I-V, Beyrut 1407/1986.

el-HAMÎD, Salih, *Târîhu Hadramevt*, I-II, Mektebetu'l-İrşâd, Cidde trs.

el-HANBELÎ, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dımeşkî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-X, 1. baskı, Dâru İbn Kesîr, Dımeşk 1408/1988.

el-HATÎB, Muhammed 'Accâc, *es-Sünnetu Kable't-Tedvîn*, Mektebetu Vehbe, Kahîre 1383/1963.

el-HEYSEMÎ, Nûruddin Ali b. Ebî Bekr (v. 807/1404), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabîyye, Kâhire-Beyrut 1407.

el-ISBEHÂNÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Menceviyye el-Isbehânî (v. 428/1036), *Ricâlu Müslim* (thk.: Abdullah el-Leysî), I-II, 1. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1407/1986.

İBN 'ABDİLBERR, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemerî (v. 463/1070), *et-Temhîd* (thk.: Mustafa b. Ahmed el-'Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Vezâretu 'Umumî'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmîyye, Mağrib 1387/1967.

İBN CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (v. 597/1200), *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn* (Thk.: Abdullah el-Kâdî), I-II, Beyrut 1406.

——— *Telbîsü İblîs* (thk.: Muhammed b. el-Hasen b. İsmâîl), Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1418/1998.

İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî (v. 327/938), *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, 1. baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1271/1952.

İBN HACER, Şihâbuddin Ahmed b. Ali el-‘Askalâni (v. 852/1448), *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, (thk.: Muhammed Fuad Abdülbâkî Muhibbuddin el-Hatîb), I-VIII, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut 1379/1959.

----- *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 1. baskı, I-XIV, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1404/1983.

----- *Takrîbu’t-Tehzîb*, (thk.: Muhammed Avvâme), Suriye 1406/1976.

----- *Ta‘cîlu’l-Menfaat* (thk.: İkrâmullah İmdâdu’l-Hak), 1. baskı, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut trs.

----- *Tabakâtu’l-Müdellesîn* (thk.: Asım b. Muhammed el-Karyûtî), 1. baskı, Mektebetu’l-Menâr, ‘Ammân 1403/1983.

İBN HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (v. 241/855), *el-Müsned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

----- *Kitâbu Bahri’d-Dem* (Ebû Üsâme Vasıyyullâh b. Muhammed b. Abbâs), 1. baskı, Dâru’r-Râye, Riyâd 1989.

----- *ez-Zühed*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1398/1977.

İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtîm et-Teymî el-Büstî (v. 354/965), *es-Sikât*, (Thk.: es-Seyyid Şerefüddin Ahmed), I-IX, Dâru’l-Fikr, 1. baskı, Medine 1395/ 1975.

----- *Meşâhîru ‘Ulemâi’l-Emsâr*, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1959.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (v. 275/888), *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

el-‘ICLÎ, Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih Ebu’l-Hasen el-Kûfî (v. 261/874), *Ma‘rifetü’s-Sikât*, (Thk.: Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), I-II, 1. baskı, Medîne 1405/1985.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa‘îd b. Hazm ez-Zâhirî (v. 456/1063), *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm*, I-VIII, 1. baskı, Dâru’l-Hadîs, Kâhire 1404/1983.

----- *el-Muhallâ*, I-XI, Dâru’l-Âfâku’l-Cedîde, Beyrut trs.

İBN KESÎR, Ebu’l-Fidâ İsmail (v. 774/1372), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, I-IV, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1401.

----- *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk.: Abdurrahman el-Lâdikî, Muhammed Beyzûn), I-XIV, 2. baskı, Beyrut 1417/1997.

İBN MAÎN, Ebû Zekeriyya Yahyâ (v. 233/847), *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetu'd-Devrî)* (thk.: Ahmed Muhammed Nûrseyf), I-IV, 1. baskı, Merkezu'l-Bahsî'l-İlmî ve İhyâu't-Turâsî'l-İslâmî, Mekke 1399/1979.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (thk.: Ziyâd Muhammed Mansûr) 2. baskı, Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medîne 1408/1987.

İBN SEMURE, Ebu'l-Hattâb Ömer b. Ali b. Semure el-Ca'dî, *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen*, (thk.: Fuad Seyyid), Dâru'l-Kalem, Beyrut trs.

el-KAYSERÂNÎ, Muhammed b. Tâhir (v. 507/1113), *Tezkiratü'l-Huffâz*, (Thk.: Hamdî Abdülmecid İsmail es-Selefi), I-IV, 1. baskı, Riyad 1415/1994.

el-KELÂBÂZÎ, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Huseyn el-Buhârî (398/1007), *Ricâlu Sahîhil'l-Buhârî* (thk.: Abdullah el-Leysî), I-II, 1. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1407/1986.

el-KURASÎ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (v. 281/894), *Mekârimu'l-Ahlâk* (thk.: Mecdî es-Seyyid İbrahim), Mektebetu'l-Kur'an, Kâhire 1411/1990.

el-KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed Ebî Bekr b. Ferah (v. 671/1272), *el-Câmi' Li Ahkâmi'l-Kur'an*, (thk.: Ahmed Abdulalîm el-Berdûnî), I-XX, 3. baskı, Kâhire 1372/1952.

MAD'AJ, 'Abd al-Muhsin, *The Yemen in Early Islam (a Political History)*, London 1988.

MAHMUD, Hasan Süleyman, *Târîhu'l-Yemeni's-Siyâsî fi'l-'Asri'l-İslâmî*, 1. baskı, Bağdat 1969.

MA'MER, Ma'mer b. Raşid el-Ezdî (v. 153/770), *el-Câmi* (thk.: Habîburrahmân el-A'zamî), I-II, 2. baskı, (Abdurrezzâk'ın *Musannef*'inin sonunda X. cilt 19419 - XI. cilt sonuna (21033) kadar) Beyrut 1983.

MÂLİK B. ENES, el-İmâm (v. 179/795), *el-Muvatta'*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

M.E.B. İslam Ansiklopedisi, I-XIII, Eskişehir 2001.

MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed b. Ebi'l-Hasen Ali b. Abbâs (386/988), *Kûtu'l-Kulûb*, Mısır 1310/1892.

el-MİZZÎ, Yûsuf b. Abdirrahmân (v. 742/1342), *Tehzîbü'l-Kemâl Fî Esmâi'r-Ricâl*, (Thk.: Dr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut 1400/1970.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Okul Sözlüğü*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1997.

el-MÜBÂREKFÛRÎ, Ebu'l-'Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübârekfûrî (v. 1353/1934), *Tuhfetu'l-Ahvezî*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs.

MÜHÂMÎ, Mahmûd Kâmil, *el-Yemen: Şimâluhû ve Cenûbuhû Târîhuhû ve 'Alâkatuhû'd-Düveliyye*, Beyrut 1968.

el-MÜNÂVÎ, Abdurrauf (v. 1031/1622), *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, I-VI, 1. baskı, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır 1356/1937.

el-MÛNZİRÎ, Ebû Muhammed Abdulazim b. Abdilkavî (v. 656/1258), *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf* (İbrahim Şemsuddin), I-IV, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.

MÛSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (v. 261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

——— *el-Künâ ve'l-Esmâ* (thk.: Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kuşeyrî), I-II, 1. baskı, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Medînetu'l-Münevvera 1404/1983.

en-NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (v. 305/915), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

——— *ed-Du'afâu ve'l-Metrûkîn*, (thk.: Mahmud İbrahim Zayid), 1. baskı, Daru'l-Va'y, Haleb 1369/1949.

en-NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbu'l-Esmâ*, 1. baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

SA'ÎD, Muhammed Re'fet, *Ma'mer b. Râşid es-San'ânî*, 'Âlemu'l-Kütüb, Riyâd 1983.

SÂLİH, Muhammed Emin, *Târîhu'l-Yemeni'l-İslâmî*, 1. baskı, Kahire 1975.

SÂLİH, Subhî, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev.: M. Yaşar Kandemir, 6. baskı, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul 1997.

es-SAN'ÂNÎ, Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, I-X, (thk.: Habîburrahmân el-A'zamî) 2. baskı, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.

es-SEKSEKÎ, Ebû Abdillâh Bahâuddîn Muhammed b. Yusuf b. Yakub el-Cündî el-Kindî (v. 732/1331), *es-Sülûk fî Tabakâti'l-'Ulemâi ve'l-Mülûk* (thk.: Muhammed b. Ali b. Huseyn), 1. baskı, Mektebetu'l-İrşâd, San'a 1414/1993.

es-SERAHSÎ, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (v. 483/1090), *Kitâbu'l-Mebsût*, I-30, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1414/1993.

SEYİTHANOĞLU Kenan – ÇELEBİ Ahmet Rüştü – HURŞİTOĞLU Ahmet – VAKKASOĞLU Vehbi, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, I-X, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

SEZGİN, Fuad, *Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in el-Câmii*, Türkiyat Mecmuası, Ankara 1953.

es-SUYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *Tabakâtü'l-Huffâz*, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1982.

——— *Tedribu'r-Râvî* (thk.: Abdulvahhâb Abdullatîf), I-II, Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadîse, Riyâd trs.

eş-ŞÂMÎ, Ahmed b. Muhammed, *Târîhu'l-Yemeni's-Siyâsi fî'l-'Asri'l-'Abbâsi*, I-IV, 1. baskı, Dâru'n-Nuğâs, Beyrut 1407/1987.

ŞATIRÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ömer, *Edvâru't-Târîhi'l-Hadrâmi*, Cidde trs.

eş-ŞEYBÂNÎ, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (v. 290/902), *es-Sünnetu li Abdillâh b. Ahmed* (thk.: Muhammed Sa'id Sâlim el-Kahtânî), I-II, 1. baskı, b.y.y. 1406/1985.

ŞUCÂ', Abdurrahmân Abdilvâhid, *el-Yemen fî Sadri'l-İslâm*, 1. baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1408/1987.

eş-ŞURUNBİLÂLÎ, Ebu'l-İhlâs Hasan el-Vefâi, *Nûru'l-İzâh*, Dâru'l-Hikme, Dimeşk 1985.

et-TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (v. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr* (thk.: Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi), I-XX, 2. baskı, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Musul 1404/1983.

----- *el-Mu'cemu'l-Evsat* (thk.: Târik b. 'Avzullah b. Muhammed, Abdu'l-Hasen b. İbrâhim el-Huseynî), I-X, Dâru'l-Harameyn, Kâhire 1415/1994.

et-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1405/1984.

T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-X, İstanbul 1993.

et-TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa (v. 279/892), *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

et-TİRMİZÎ, Ebû Abdullah el-Hakîm Muhammed b. Ali b. el-Hasen, *Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Rasûl* (thk.: Abdurrahman 'Umeyre), I-IV, 1. baskı, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1992.

TOKPINAR, Mirza, *Abdurrezzâk b. Hemmâm ve Musannef'i*, yayınlanmamış doktora tezi, D.E.Ü. S.B.E., İzmir 1998.

----- *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler*, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kış-İlkbahar, İzmir 2002.

UĞUR, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996.

el-'UKAYLÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Ömer b. Musa (v. 322/933), *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, (Thk.: Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), 1. baskı, Beyrut 1404/1984.

ÜNLÜ, Nuri, *İslam Tarihi*, I-III, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

el-VEŞLÎ, Abdullah Kâsım, *'İlmu'l-Hadis fî'l-Yemen*, b.y.y. 1419/1998.

YARDIM, Ali, *Hadis I-II*, 4. baskı, Damla Yayınevi, İstanbul 2000.

el-YEMÂNÎ, el-Kâdî Abdullah b. Abdulkerîm, *el-Muktetaf min Târîhi'l-Yemen*, 2. baskı, Beyrut 1407/1987.

el-YEMÂNÎ, Tâcuddîn Abdulbâkî b. Abdulmecîd, *Târîhu'l-Yemen (Behcetü'z-Zemen fî Târîhi'l-Yemen)*, (thk.: Mustafa Hicâzî), Dâru'l-'Avde, Beyrut 1985.

YURDAYDIN, Hüseyin G., *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982

ez-ZEHEBÎ, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman et-Türkmânî (v. 748/1347), *Mizâmü'l-İ'tidâl Fî Nakdi'r-Ricâl*, (thk.: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmecid) I-VIII, 1. baskı, Beyrut 1995.

----- *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvut - Muhammed Nuaym el-Arkasûsî), I-XXIII, 9. baskı, Beyrut 1413/1992.

----- *el-Muğnî Fî'd-Du'afâ*, (Thk.: Nuruddin 'Itr), b.y.y., trs.

----- *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû Rivâyetün fî'l-Kütübü's-Sitte*, (thk.: Muhammed Avvâme), I-II, birinci baskı, Cidde 1493/1992.

----- *er-Ruvâtu's-Sikâtu'l-Mütekellemu fihim bimâ lâ Yücibu Redduhum* (thk.: Muhammed İbrahim el-Mevsilî), 1. baskı, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1992.

----- *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû Rivâyetun fî'l-Kütübü's-Sitte* (thk.: Muhammed Avvâme), I-II, 1. baskı, Dâru'l-Kıbleti li's-Sakâfeti'l-İslâmiyye, Cidde 1992.

----- *Zikru Esmâi men Tüküllime fihî* (Muhammed Şekûr el-Yemâdînî), 1. baskı, Mektebetu'l-Menâr, Zerkâ' 1406/1985.

ez-ZERKEŞÎ, Ebû Abdullâh Bedruddin Muhammed b. Abdillâh (v. 794/1392), *el-İcâbe li Îrâdi mâ'stedrekethu 'Âişe 'ala's-Sahâbe* (Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler), çev.: Bünyamin Erul, 1. baskı, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2000.

**EK : BUHÂRÎ ve MÜSLİM'DE MA'MER'DEN YAPILAN RİVAYETLERİN
KİTÂB ve BÂB ADINA GÖRE LİSTESİ.**

Bu bölümde uzun uğraşlar sonucu tespit ettiğimiz Buhârî ve Müslim'de Ma'mer'den yapılan rivayetlerin listesini kitâb adı, bâb numarası ve bâb adını esas alarak sunmak istiyoruz.

Buhârî'de Ma'mer'den Yapılan Rivayetler

1. **Kitâbu Bed'î'l-Vahy, 1.** Bâbu Bed'î'l-Vahy.
2. **Kitâbu'l-Îmân, 19.** İzâ lem Yekuni'l-İslâmu 'ale'l-Hakikati...
3. **Kitâbu'l-Îmân, 31.** Bâbu Husni İslami'l-Meri.
4. **Kitâbu'l-İlm, 39.** Bâbu Kitabeti'l-İlm.
5. **Kitâbu'l-İlm, 40.** Bâbu'l-İlmi ve'l-'Uzleti bi'l-Leyl.
6. **Kitâbu'l-Vudû', 2.** Bâbu lâ tukbelu Salatûn biğayri Tahûrin.
7. **Kitâbu'l-Vudû', 48.** Bâbu'l-Meshi ale'l-Huffeyn.
8. **Kitâbu'l-Vudû', 67.** Bâbu mâ Yeka'u mine'n-Necâseti fi's-Semeni Zâhıran.
9. **Kitâbu'l-Ğusl, 4.** Bâbu men Efâda 'alâ ra'sihî Selâsen.
10. **Kitâbu'l-Ğusl, 17.** Bâbu izâ Zekera fi'l-Mescidi ennehû Cünübün...
11. **Kitâbu'l-Ğusl, 20.** Bâbu men İğteseale 'Uryânen Vahdehû...
12. **Kitâbu's-Salât, 7.** Bâbu's-Salâti fi'l-Cübbeti's-Şâmiyyeti...
13. **Kitâbu's-Salât, 38.** Bâbu Defni'n-Nuhâmeti fi'l-Mescid.
14. **Kitâbu'l-Ezân, 39.** Bâbu Haddi'l-Merîdi en Yeşhede'l-Cemâate.
15. **Kitâbu'l-Ezân, 46.** Bâbu Ehli'l-İlmi ve'l-Fadli Ehakku bi'l-İmâmeti.
16. **Kitâbu'l-Ezân, 50.** Bâbu izâ Zâre'l-İmâmu Kavmen feemmehum.
17. **Kitâbu'l-Ezân, 74.** Bâbu İkâmeti's-Saffi min Temâmi's-Salâti.

18. **Kitâbu'l-Ezân, 153.** Bâbu Yüsellimü Hîne Yüsellimü'l-İmâm...
19. **Kitâbu'l-Ezân, 154.** Bâbu men lem Yürid es-Selâme 'ale'l-İmâmi...
20. **Kitâbu'l-Ezân, 161.** Bâbu Vudû'u's-Sıbyâni ve metâ Yecibu aleyhimü'l-Guslû...
21. **Kitâbu'l-Ezân, 166.** Bâbu İsti'zâni'l-Mer'eti Zevcehâ bi'l-Hurûci ile'l-Mescid.
22. **Kitâbu'l-Küsûf, 13.** Bâbu lâ Tenkesifü's-Şemsü limevte Ehadin ve lâ lihayâtihi...
23. **Kitâbu Taksîri's-Salât, 7.** Bâbu Salâti't-Tetavvu'i ale'd-Devâbbi....
24. **Kitâbu't-Teheccüd, 2.** Bâbu Fadli Kıyâmi'l-Leyl.
25. **Kitâbu't-Teheccüd, 5.** Bâbu Tahrîzi'n-Nebiyyi alâ Salâti'l-Leyli ve'n-Nevâfili...
26. **Kitâbu'l-Cenâiz, 2.** Bâbu'l-Emri bittibâ'i'l-Cenâizi.
27. **Kitâbu'l-Cenâiz, 3.** Bâbu'd-Duhûlu ale'l-Meyyiti ba'de'l-Mevti izâ Edrece fi Kefenihî (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den 2 rivayet nakl olunmaktadır).
28. **Kitâbu'l-Cenâiz, 55.** Bâbu's-Sufûfi ale'l-Cenâze.
29. **Kitâbu'l-Cenâiz, 69.** Bâbu men Ehabbe'd-Defne fi'l-Erdi'l-Mukaddeseti ev Nahvihâ.
30. **Kitâbu'z-Zekât, 10.** Bâbu İttekû'n-Nâre velev bişikkı Temratin.
31. **Kitâbu'z-Zekât, 24.** Bâbu men Tesaddeka fi's-Şirki sümme Esleme.
32. **Kitâbu'l-Hacc, 106.** Bâbu men Eş'ara ve Kallede bizi'l-Halifeti sümme Ehrame...
33. **Kitâbu'l-Hacc, 112.** Bâbu Taklîdu'n-Na'l.
34. **Kitâbu'l-Hacc, 131.** Bâbu'l-Fütyâ ale'd-Dâbbeti sümme'l-Cemretu.
35. **Kitâbu'l-Muhsır, 2.** Bâbu'l-İhsâri fi'l-Hacc.
36. **Kitâbu'l-Muhsır, 3.** Bâbu'n-Nahri kable'l-Halki fi'l-Hasri.
37. **Kitâbu Fedâilî'l-Medîne, 8.** Bâbu Âtâmü'l-Medîne.
38. **Kitâbu's-Savm, 27.** Bâbu's-Sivâki'r-Ratbi ve'l-Yâbisi li's-Sâim...
39. **Kitâbu's-Savm, 46.** Bâbu izâ Eftara fi Ramadâne sümme Tala'ati's-Şems.
40. **Kitâbu's-Savm, 49.** Bâbu't-Tenkîlu limen Eksera'l-Visâle.
41. **Kitâbu'l-İ'tikâf, 11.** Bâbu Ziyâretü'l-Mer'eti Zevcehâ fi İ'tikâfihî.
42. **Kitâbu'l-İ'tikâf, 19.** Bâbu'l-Mu'tekifi Yedhulu Ra'sehû'l-Beyte liğusli.

43. **Kitâbu'l-Buyû', 12.** Bâbu Kavillâhi Teâlâ "Enfikû min Tayyibâti mâ Kesebtüm".
44. **Kitâbu'l-Buyû', 15.** Bâbu Kesbi'r-Raculi ve 'Amelihi biyedihi.
45. **Kitâbu'l-Buyû', 63.** Bâbu Bey'i'l-Münâbeze.
46. **Kitâbu'l-Buyû', 68.** Bâbu hel Yebî'u Hadiru Libâdin biğayri Ecrin...
47. **Kitâbu'l-Buyû', 71.** Bâbu'n-Nehyi an Telakki'r-Rukbân.
48. **Kitâbu'l-Buyû', 96.** Bâbu Bey'i's-Şerîki min Şerîkihî.
49. **Kitâbu'l-Buyû', 97.** Bâbu Bey'i'l-Erdî ve'd-Devri ve'l-Ardı Maksûmun (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir.)
50. **Kitâbu's-Şuf'a 1.** Bâbu's-Şuf'ati fi mâ lem Yukassem.
51. **Kitâbu'l-İcâre, 3.** Bâbu İsti'cârû'l-Müşrikîn...
52. **Kitâbu'l-İcâre, 14.** Bâbu Ecri's-Semsereti.
53. **Kitâbu'l-Muzâra'a, 8.** Bâbu'l-Müzêra'ati bi's-Şitri ve Nahvihî.
54. **Kitâbu'l-Müsâkât, 7.** Bâbu Şürbi'l-A'lâ Kable'l-Esfel.
55. **Kitâbu'l-Müsâkât, 10.** Bâbu men Raê enne Sâhibe'l-Havzi ve'l-Kurbeti...
56. **Kitâbun fi'l-İstikrâzi ve Edâi'd-Duyûn, 12.** Bâbu Matalli'l-Ğaniyyi Zulmün.
57. **el-Kitâb fi'l-Lukata, 6.** Bâbu izâ Vecede Temraten fi't-Tarîk.
58. **Kitâbu's-Şirket, 8.** Bâbu's-Şirketi fi'l-Erdayni ve Ğayrihâ.
59. **Kitâbu's-Şirket, 9.** Bâbu izâ İkteseme's-Şürekâü'd-Devre ev Ğayrihâ...
60. **Kitâbu'l-İtk, 17.** Bâbu Kerâhiyyeti't-Tetâvuli ale'r-Rakîk...
61. **Kitâbu'l-İtk, 20.** Bâbu izâ Duribe'l-'Abdu felyectenibi'l-Vech.
62. **Kitâbu'l-Hibe, 14.** Bâbu Hibetü'r-Raculi limraetihi ve'l-Mer'etü lizevcihâ...
63. **Kitâbu'l-Hibe, 20.** Bâbu izâ Vehebe Hebeten fekabizehâ'l-Âharu ve lem Yekul Kabiltü.
64. **Kitâbu's-Şehâdât, 24.** Bâbu izâ Tesâre'a Kavmün fi'l-Yemîn.
65. **Kitâbu's-Sulh, 11.** Bâbu Fadli'l-İslâhi beyne'n-nâsi ve'l-'Adlu Beynehüm.
66. **Kitâbu's-Şurût, 8.** Bâbu mâ lâ Yecûzü mine's-Şurûti fi'n-Nikâh.

67. **Kitâbu's-Şurût, 15.** Bâbu's-Şurûti fi'l-Cihâdi ve'l-Musâlahati me'a Ehli'l-Harbi ve Kitabetu's-Şurût (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet nakledilmektedir).
68. **Kitâbu'l-Cihâd, 72.** Bâbu Fadli men Hamile Metâ'a Sâhibihî fi's-Sefer.
69. **Kitâbu'l-Cihâd, 79.** Bâbu'l-Lehvi bi'l-Harrâbi ve Nahvihâ
70. **Kitâbu'l-Cihâd, 103.** Bâbu men Erâde Ğazveten feverrâ biğayrihâ...
71. **Kitâbu'l-Cihâd, 129.** Bâbu men Ehaze bi'r-Rukkâbi ve Nahvihî.
72. **Kitâbu'l-Cihâd, 156.** Bâbu el-Harbu Hud'atün (Bu Bab başlığında Ma'mer'den ayrı ayrı senetlerle yapılan 2 rivayet yer almaktadır).
73. **Kitâbu'l-Cihâd, 172.** Bâbu Fedâi'l-Müşrikîn.
74. **Kitâbu'l-Cihâd, 178.** Bâbu Keyfe Yu'radu'l-İslâmu ale's-Sabî.
75. **Kitâbu'l-Cihâd, 180.** Bâbu izâ Esleme Kavmün fi Dâri'l-Harbi ve lehüm Mâlün ve Erdûne fehiye lehüm.
76. **Kitâbu'l-Cihâd, 182.** Bâbu innellâhe Yüeyyidü'd-Dîne bi'r-Raculi'l-Fâcir.
77. **Kitâbu Fardi'l-Hums, 4.** Bâbu mâ Cae fi Buyûtî Ezvâci'n-Nebiyyi.
78. **Kitâbu Fardi'l-Hums, 8.** Bâbu Kavli'n-Nebiyyi "Uhillet lekumu'l-Ğanâimu".
79. **Kitâbu Fardi'l-Hums, 16.** Bâbu mâ mine'n-nebiyyi ale'l-esârâ en Yuhammise.
80. **Kitâbu Fardi'l-Hums, 19.** Bâbu mâ Kâne'n-Nebiyyi Yu'tî el-Müellefete Kulûbuhum...
81. **Kitâbu Bed'i'l-Halk, 6.** Bâbu Zikri'l-Melâiketi... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den 3 hadis naklediliyor)
82. **Kitâbu Bed'i'l-Halk, 8.** Bâbu mâ Cae fi Sıfati'l-Cenneti ve ennehâ Mahlûkatün.
83. **Kitâbu Bed'i'l-Halk, 11.** Bâbu Sıfati ve İblîs ve Cunûdihî.
84. **Kitâbu Bed'i'l-Halk, 14.** Bâbu Kavillâhi Teâlâ "ve Besse fihâ min Külli Dâbbetin"...
85. **Kitâbu Bed'i'l-Halk, 16.** Bâbu Hamsün mine'd-Devâbbi fevâsiku Yuktelne fi'l-Hurumi.

86. **Kitâbu Ehâdisi'l-Enbiyâ, 1.** Kitâbu'l-Enbiyâ Bâbu Halki Âdem (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den 2 hadis naklediliyor).
87. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 8.** Bâbu Kavillâhi Tealâ "vettehazellâhü İbrâhime Halîlen"... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den 2 hadis rivayet edilmektedir).
88. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 17.** Bâbu Kavillâhi Tealâ "ve ilâ Semûde Ehâhum Sâlihan"...
89. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 20.** Bâbu Kavillâhi Tealâ "ve Eyyûbu iz Nâdâ Rabbhü innî Messeniye'd-Durru..."
90. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 22.** Bâbu Kavillâhi Tealâ "ve Hel Etâke Hadîsu Mûsâ..."
91. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 25.** Bâbu Kavillâhi Tealâ "ve Vâ'adnâ Mûsâ Selâsîne Leyleten..."
92. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 27.** Bâbu Hadîsu'l-Hızır me'a Mûsâ... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den 2 hadis nakledilmektedir).
93. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 31.** Bâbu Vefâti Mûsâ. (Biri Hemmâm biri de İbn Tavus'tan olmak üzere aynı hadiste 2 rivayet var).
94. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 37.** Bâbu Kavillâhi Tealâ "ve Âteynâ Dâvûde Zebûran..."
95. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 44.** Bâbu Kavillâhi Tealâ "vezkur fi'l-Kitâbi Meryem..." (Aynı bab başlığında Ma'mer'den 2 hadis nakledilmektedir).
96. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 50.** Bâbu mâ Zükira an benî İsrâîl..."
97. **Kitâbu Ehâdisü'l-Enbiyâ, 53.** Bâbu Hadîsu'l-Ğâr (Aynı bab başlığı altında 2 farklı rivayet nakledilmektedir).
98. **Kitâbu'l-Menâkıb, 25.** Bâbu 'Âlâmâti'n-Nübüvvet fi'l-İslâm, (Aynı bab başlığında Ma'mer'den 2 hadis nakledilmektedir).
99. **Kitâbu'l-Menâkıb, 18.** Bâbu Zikru Üsâme b. Zeyd.
100. **Kitâbu'l-Menâkıb, 19.** Bâbu Menâkıbu Abdullah b. Ömer.
101. **Kitâbu'l-Menâkıb, 22.** Bâbu Menâkıbî'l-Hasen ve el-Hüseyn.
102. **Kitâbu'l-Menâkıb, 13.** Bâbu Menkıbetü Usayd b. Hudayr ve 'Abbâd b. Bısr,

103. **Kitâbu'l-Menâkıb, 37.** Bâbu Hicreti'l-Habeşeti.
104. **Kitâbu'l-Menâkıb, 40.** Bâbu Kıssati Ebî Tâlib.
105. **Kitâbu'l-Menâkıb, 46.** Bâbu Makdemi'n-Nebiyyi ve Eshâbihî el-Medînete.
106. **Kitâbu'l-Menâkıb, 48.** Bâbu min eyne Errihû't-Târîh.
107. **Kitâbu'l- Meğâzî, Bâbu Katli Ebî Cehl.**
108. **Kitâbu'l-Meğâzî, 11.** Bâbu Şuhûdu'l-Melâiketi Bedra (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 5 farklı rivayete yer verilmektedir).
109. **Kitâbu'l- Meğâzî,14.** Bâbu Hadîsu Benî'n-Nadîr...
110. **Kitâbu'l-Meğâzî, 21.** Bâbu Leyse leke mine'l-Emri Şeyun ev Yetûbe 'aleyhim ev Yu'azzibehum feinnehum Zâlimûne...
111. **Kitâbu'l-Meğâzî, 24.** Bâbu mâ Esâbe'n-Nebiyye mine'l-Cerâhi Yevme Uhud.
112. **Kitâbu'l-Meğâzî, 28.** Bâbu Gazveti'r-Racî' ve Ra'l ve Zekvân ve Bî'r Me'ûne... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayete yer verilmektedir).
113. **Kitâbu'l-Meğâzî, 29.** Bâbu Gazveti'l-Handek vehiye'l-Ahzâb...
114. **Kitâbu'l-Meğâzî, 31.** Bâbu Gazveti Zâtî'r-Rikâ'...
115. **Kitâbu'l-Meğâzî, 32.** Bâbu Gazveti Benî Mustalik...
116. **Kitâbu'l-Meğâzî, 34.** Bâbu Hadîsu'l-İfk.
117. **Kitâbu'l-Meğâzî, 35.** Bâbu Gazveti'l-Hudeybiye.
118. **Kitâbu'l-Meğâzî, 38.** Bâbu Gazveti Hayber.
119. **Kitâbu'l-Meğâzî, 47.** Bâbu Gazveti'l-Feth fî Ramazân (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
120. **Kitâbu'l-Meğâzî, 48.** Bâbu eyne Rekeze'n-Nebiyyü er-Râyete Yevme'l-Feth (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
121. **Kitâbu'l-Meğâzî, 53.**
122. **Kitâbu'l-Meğâzî, 54.** Bâbu Kavillâhi Teâlâ Yevme Huneyn "iz E'cebetküm Kesretüküm..."

123. **Kitâbu'l-Meğâzî, 56.** Bâbu Gazveti't-Tâif (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet bulunmaktadır).
124. **Kitâbu'l-Meğâzî, 58.** Bâbu Ba'si'n-Nebî Halid b. Velîd ilâ Benî Huzeyme.
125. **Kitâbu'l-Meğâzî, 70.** Bâbu Vefdü Benî Hanîfe ve Hadîsu Semmâme b. Esâl.
126. **Kitâbu'l-Meğâzî, 80.** Bâbu Nuzuli'n-Nebiyyi el-Hacera.
127. **Kitâbu'l-Meğâzî, 83.** Bâbu Meradi'n-Nebiyyi ve Vefâtuhû.
128. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-Bakara, 5.** Bâbu “ve iz Kulnedhulû hâzihi'l-Karyete fekülû...”
129. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu Âl-i İmrân, 2.** Bâbu “ve innî U'îzuhâ bike ve Züriyyetehâ mine's- Şeytânî'r-Racîm.
130. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu Âl-i İmrân, 4.** Bâbu “Kul Yâ Ehle'l-Kitâbi Te'âlev ilâ Kelimetin Sevâin Beynenâ ve Beynekum...”
131. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu Âl-i İmrân, 9.** Bâbu Leyse leke mine'l-Emri Şeyün.
132. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'n-Nisâ, 7.** Bâbu “ve likullin Ce'alnâ Mevâliye mimmâ Terake'l-Vâlidâni...”
133. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'n-Nisâ, 12.** Bâbu “Felâ ve Rabbike lâ Yu'minûne hattâ Yuhakkimûke fîmâ Şecera Beynehum”.
134. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-En'âm, 10.** Bâbu “Lâ Yenfe'u Nefsen İmânuhâ”.
135. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-A'râf, 4.** Bâbu Kavluhû Hittatun”.
136. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu't-Tevbe, 16.** Bâbu “Mâ Kâne li'n-Nebiyyi vellezîne Âmenû en Yestağfirû li'l-Müşrikîn”.
137. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-İsrâ, 6.** Bâbu “ve Âteynâ Dâvûde Zebûran”.
138. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-İsrâ, 10.** Bâbu “İnne Kur'âne'l-Fecri Kâne Meşhûden...”
139. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'n-Nûr, 5.** Bâbu Kavluhû “İnnellezîne Câû bi'l-İfki Usbetün minkum...”

140. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-Ahzâb, 4.** Bâbu Kavluhû “Yâ Eyyühe'n-Nebiiyyü Kul liezvâcike...”.
141. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-Ahzâb, 5.** Bâbu Kavluhû in Küntünne Türidnellâhe ve Rasûlehû.
142. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu Kâf, 1.** Bâbu Kavluhû “ve Tekûlu hel min Mezîd”.
143. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'n-Necm, 2.** Bâbu “Eferaeýtümü'l-Lâte ve'l-'Uzzâ”.
144. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'n-Necm, 3.** Bâbu “ve Menâte's-Sâlisete'l-Uhrâ”.
145. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-Mumtehine, 3.** Bâbu “izâ Câeke'l-Mü'minâtü Yubâyi'neke”.
146. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-Müddessir, 4.** Bâbu “ve Siyâbeke Fetahhir”.
147. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-'Alak, 3.** Bâbu Kavluhû “İkra' ve Rabbuke'l-Ekrem”.
148. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-'Alak, 4.** Bâbu “Kellâ lein lem Yentehi Lenesfe'an bi'n-Nâsiye.
149. **Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Sûretu'l-İhlâs, 2.** Bâbu Kavillâhi “Allahu's-Samed”...
150. **Kitâbu'n-Nikâh, 36.** Bâbu men Kâle lâ Nikâhe illâ biveliiyyin likavillahi Teâlâ “felâ Ta'dulûhünne...”
151. **Kitâbu'n-Nikâh, 58.** Bâbu men Ehabbe'l-Binâe Kable'l-Gazvi.
152. **Kitâbu'n-Nikâh, 82.** Bâbu Husnü'l-Mu'âşereti mea'l-Ehl.
153. **Kitâbu'n-Nikâh, 84.** Bâbu Savmi'l-Mer'eti biizni ZevcihÂ Tetavvu'an.
154. **Kitâbu'n-Nikâh, 119.** Bâbu Kavli'r-Raculi le etûfenne'l-Leylete alâ Nisâî.
155. **Kitâbu't-Talâk, 40.** Bâbu Kavillâhi Yeterabbesne bienfüsihinne...
156. **Kitâbu'n-Nafakât, 3.** Bâbu Habsi Nafakati'r-Raculi Kûte Senetin alâ Ehlihî ve Keyfe Nafakâtü'l-'Iyâl.

157. **Kitâbu'n-Nafakât, 5.** Bâbu Nafakati'l-Mer'eti izâ Ğâbe 'anhâ Zevcühâ ve Nafakatü'l-Veled.
158. **Kitâbu'l-Et'ime, 14.** Bâbu'ş-Şivâi ve Kavluhû Teâlâ Câne Ya'cilü Hanîz ey: Meşvâ.
159. **Kitâbu'l-Et'ime, 26.** Bâbu Şâtün Mesmutatün ve'l-Ketefü ve'l-Cenb.
160. **Kitâbu'l-'Akîka, 3.** Bâbu'l-Fer'.
161. **Kitâbu'z-Zebâih ve's-Sayd, 29.** Bâbu Eklü Külli zî Nâb...
162. **Kitâbu'z-Zebâih ve's-Sayd, 34.** Bâbu izâ Vaka'ati'l-Fa'retü fi's-Semeni...
163. **Kitâbu'l-Edâhî, 16.** Bâbu mâ Yü'kelü min Luhûmi'l-Edâhâ ve mâ Yetezevvedü minhâ.
164. **Kitâbu'l-Eşribe, 1.** Bâbu Kavlullâhi Teâlâ "inneme'l-Hamru ve'l-Meysiru..."
165. **Kitâbu'l-Merdâ, 17.** Bâbu Kavli'l-Merîdi "Kûmû 'annî".
166. **Kitâbu't-Tıbb, 21.** Bâbu'l-Ludûd.
167. **Kitâbu't-Tıbb, 32.** Bâbu'r-Rukyi bi'l-Kur'âni ve'l-Mu'avvizâti.
168. **Kitâbu't-Tıbb, 36.** Bâbu el-'Aynu Hakkun.
169. **Kitâbu't-Tıbb, 41.** Bâbun fi'l-Mer'eti Terka'r-Racule (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet yer almaktadır).
170. **Kitâbu't-Tıbb, 44.** Bâbu'l-Fa'l.
171. **Kitâbu't-Tıbb, 45.** Bâbu lâ Hâme.
172. **Kitâbu't-Tıbb, 46.** Bâbu'l-Kehânet.
173. **Kitâbu'l-Libâs, 16.** Bâbu't-Tekannu'
174. **Kitâbu'l-Libâs, 31.** Bâbu mâ Kâne'n-Nebiyü Yetecevvezü mine'l-Libâsi...
175. **Kitâbu'l-Libâs, 68.** Bâbu'l-Ca'd.
176. **Kitâbu'l-Libâs, 78.** Bâbu mâ Yüzkeru fi'l-Misk.
177. **Kitâbu'l-Libâs, 86.** Bâbu'l-Vâşime.
178. **Kitâbu'l-Edeb, 57.** Bâbu mâ Yunhâ ani't-Tehâsüdi ve't-Tedâbüri ve min Şerri Hâsidin izâ Hased.

179. **Kitâbu'l-Edeb, 64.** Bâbu hel Yezûru Sâhibehû Külle Yevmin ev Bûkraten ve 'Aşiyen.
180. **Kitâbu'l-Edeb, 68.** Bâbu't-Tebessümi ve'd-Dıhk...
181. **Kitâbu'l-Edeb, 85.** Bâbu İkrâmi'd-Dayfı ve Hıdmetihî İyyâhu binefsihî...
182. **Kitâbu'l-Edeb, 101.** Bâbu lâ Tesubbu'd-Dehra.
183. **Kitâbu'l-Edeb, 107.** Bâbu İsmü'l-Hazn (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayete yer verilmiştir).
184. **Kitâbu'l-İsti'zân, 1.** Bâbu Bedi's-Selâm.
185. **Kitâbu'l-İsti'zân, 4.** Bâbu Teslîmu'l-Kalîli ale'l-Kesîr.
186. **Kitâbu'l-İsti'zân, 12.** Bâbu Zina'l-Cevârihi Dûne'l-Ferc.
187. **Kitâbu'l-İsti'zân, 16.** Bâbu Teslîmu'r-Ricâli ale'n-Nisâi ve'n-Nisâi ale'r-Ricâli.
188. **Kitâbu'l-İsti'zân, 20.** Bâbu't-Teslîmi fî Meclisin fîhi Ahlâtun mine'l-Müslimîne ve'l-Müşrikîn.
189. **Kitâbu'l-İsti'zân, 42.** Bâbu'l-Culûsu Keyfemâ Teyessera.
190. **Kitâbu'd-Da'avât, 5.** Bâbu'd-Dac'i ale's-Şakki'l-Eymen.
191. **Kitâbu'd-Da'avât, 59.** Bâbu'd-Du'âi lilmüşrikîn...
192. **Kitâbu'r-Rikâk, 6.** Bâbu'l-'Amelillezî Yüfteğâ bihî Vechullâhi fîhi Sa'dün.
193. **Kitâbu'r-Rikâk, 34.** Bâbu el-'Uzletu Râhatun min Hilâti's-Sûi.
194. **Kitâbu'r-Rikâk, 52.** Bâbu es-Sırâtu Cisri Cehennem.
195. **Kitâbu'l-Kader, 3.** Bâbu Allâhu A'lemu bimâ Kânû 'Âmilîn.
196. **Kitâbu'l-Kader, 5.** Bâbu el-'Amelu bi'l-Havâtîm.
197. **Kitâbu'l-Kader, 6.** Bâbu İlkâu'n-Nezri'l-Abdi ile'l-Kader.
198. **Kitâbu'l-Kader, 9.** Bâbu ve Harâmun alâ Karyetin Ehleknâhâ ennehüm lâ Yercûne...
199. **Kitâbu'l-Kader, 14.** Bâbu Yehûlu beyne'l-Mer'i ve Kalbihi.
200. **Kitâbu'l-Eymân, 1.** Bâbu Kavlıllâhi Teâlâ lâ Yuâhizukumullâhü billağvi...
201. **Kitâbu'l-Eymân, 3.** Bâbu Keyfe Kâne Yemînü'n-Nebiyi.

202. **Kitâbu'l-Eymân, 4.** Lâ Tuhlifû biâbâikum.
203. **Kitâbu'l-Eymân, 5.** Bâbu lâ Yuhlefû bi'l-Lâti ve'l-'Uzzâ ve lâ bi't-Tavâğît.
204. **Kitâbu Keffârâtî'l-Eymân, 3.** Bâbu men E'âne'l-Mu'sire fi'l-Keffâreti.
205. **Kitâbu'l-Ferâiz, 3.** Bâbu Kavli'n-nebiyyi lâ Nüverrisu mâ Teraknâ Sadakaten.
206. **Kitâbu'l-Hudûd, 13.** Bâbu Kavillahi Teâlâ es-Sâriku ve's-Sârikatu.
207. **Kitâbu'l-Hudûd, 14.** Bâbu Tevbeti's-Sârik.
208. **Kitâbu'l-Hudûd, 25.** Bâbu'r-Recmi bi'l-Musallâ.
209. **Kitâbu'l-Hudûd, 42.** Bâbu Kemi't-Ta'zîru ve'l-Edeb.
210. **Kitâbu İstitâbeti'l-Mürteddîn, 7.** Bâbu men Terake Kıtâle'l-Havârici li't-Teellûfi ve liellâ Yenfira'n-Nâsu Anhu.
211. **Kitâbu İstitâbeti'l-Mürteddîn, 9.** Bâbu mâ Câne fi'l-Müteevvilîn.
212. **Kitâbu'l-Hayl, 2.** Bâbun fi's-Salât.
213. **Kitâbu'l-Hayl, 3.** Bâbun fi'z-Zekâti ve en lâ Yüferrika beyne Müctemi'in ve lâ Yecme'a beyne Müteferrikîn Haşyete's-Sadaka.
214. **Kitâbu'l-Hayl, 14.** Bâbun fi'l-Hibeti ve's-Şüf'ati.
215. **Kitâbu't-Ta'bîr, 1.** Bâbu Evveli mâ Bede'e bihî Rasulullah mine'l-Vahyi er-Rü'yâ's-Sâlihâti.
216. **Kitâbu't-Ta'bîr, 27.** Bâbu'l-'Aynu'l-Câriyeti fi'l-Menâm.
217. **Kitâbu't-Ta'bîr, 30.** Bâbu'l-İstirâhati fi'l-Menâm.
218. **Kitâbu't-Ta'bîr, 36.** Bâbu'l-Ahzi ale'l-Yemîni fi'n-Nevm.
219. **Kitâbu't-Ta'bîr, 40.** Bâbu'n-Nefhi fi'l-Menâm.
220. **Kitâbu'l-Fiten, 4.** Bâbu Kavli'n-Nebiyyi "Veylün li'l-'Arabi min Şerrin kad İkterabe.
221. **Kitâbu'l-Fiten, 5.** Bâbu Zuhûri'l-Fiten.
222. **Kitâbu'l-Fiten, 7.** Bâbu Kavli'n-Nebiyyi "men Hamile 'Aleyna's-Silâha feleyse minnâ.
223. **Kitâbu'l-Fiten, 10.** Bâbu izâ İlteka'l-Müslimâni biseyfihimâ.

224. **Kitâbu'l-Fiten, 16.** Bâbu Kavli'n-Nebiyyi Sallallahu Aleyhi ve Sellem "el-Fitnetü min Kıbeli'l-Meşrik.
225. **Kitâbu'l-Ahkâm, 2.** Bâbu el-Ümerâu min Kureyş.
226. **Kitâbu'l-Ahkâm, 19.** Bâbu men Hakeme fi'l-Mescidi...
227. **Kitâbu'l-Ahkâm, 35.** Bâbu izâ Kada'l-Hâkimü bicevrin ev Hılâfi Ehli'l-İlmi fehuve Reddün.
228. **Kitâbu'l-Ahkâm, 49.** Bâbu Bey'ati'n-Nisâ.
229. **Kitâbu'l-Ahkâm, 51.** Bâbu'l-İstihlâf.
230. **Kitâbu't-Temennî, 2.** Bâbu Temenni'l-Hayr.
231. **Kitâbu't-Temennî, 6.** Bâbu mâ Yûkrahû mine't-Temennî...
232. **Kitâbu'l-İ'tisâm, 3.** Bâbu mâ Yûkrahû min Kesreti's-Suâl...
233. **Kitâbu'l-İ'tisâm, 5.** Bâbu mâ Yûkrahû mine't-Ta'ammüki ve't- Tenâzu'i fi'l-İlm...
234. **Kitâbu'l-İ'tisâm, 16.** Bâbu mâ Zekera'n-Nebiyyü ve Hassa alâ İttifâki Ehli'l-İlmi...
235. **Kitâbu'l-İ'tisâm, 17.** Bâbu Kavillâhi Teâlâ Leyse leke mine'l- Emri Şey'ün.
236. **Kitâbu'l-İ'tisâm, 26.** Bâbu Kerâhiyyeti'l-Hilâf.
237. **Kitâbu't-Tevhîd, 22.** Bâbu "ve Kâne 'Arşuhû ale'l-Mâi vehüve Rabbu'l-Arş'i'l-Azîm...
238. **Kitâbu't-Tevhîd, 31.** Bâbun fi'l-Meşîeti ve'l-İrâdeti "ve mâ Teşâüne illâ en Yeşâallâh... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet nakledilmektedir).
239. **Kitâbu't-Tevhîd, 33.** Bâbu Kelâmi'r-Rabbi me'a Cibrîle ve Nidâillâhi'l-Melâikete...
240. **Kitâbu't-Tevhîd, 35.** Bâbu Kavillâhi Teâlâ "Yürîdûne en Yübeddilû Kelâmallâhi innehû lekavlün fasl... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet nakl olunmaktadır).
241. **Kitâbu't-Tevhîd, 46.** Bâbu Kavillâhi Te'âlâ Yâ Eyyühe'r-Rasûlü Bellig mâ Ünzile ileyke...

242. **Kitâbu't-Tevhîd, 57.** Bâbu Kırâeti'l-Fâciri ve'l-Münâfıkı ve Esvâtuhum ve Tilâvetuhum lâ Tücâvizü Hanâcirehum.

Müslim'de Ma'mer'den Yapılan Rivayetler

Müslim'de Ma'mer'den yapılan 255 bab başlığı altında toplam 300 rivayet vardır.

1. **Mukaddime, 1.** (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 3 farklı rivayet nakledilmektedir).
2. **Kitâbu'l-Îmân, 9.** Bâbu'd-Delili ala Sıhhati İslami men Hadarahu'l-Mevt...
3. **Kitâbu'l-Îmân, 12.** Bâbu Beyani Adedi Şu'abi'l-İmani ve Efdaliha ve Ednâha...
4. **Kitâbu'l-Îmân, 24.** Bâbu Beyani Nuksâni'l-İmâni bi'l-Me'âsî...
5. **Kitâbu'l-Îmân, 36.** Bâbu Beyâni Kevni'l-İmani billahi Teala Efdalü'l-A'mâl (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayete yer verilmektedir).
6. **Kitâbu'l-Îmân, 41.** Bâbu Tahrimi Katli'l-Kafir ba'de en Kâle Lâ İlâhe İllallah, 1/96
7. **Kitâbu'l-Îmân, 47.** Bâbu Ğılzı Tahrimi Katli'l-İnsani Nefsehu ve inne men Katala bişey'in...
8. **Kitâbu'l-Îmân, 55.** Bâbu Beyani Hükmi Ameli'l-Kafir izâ Esleme ba'dehu.
9. **Kitâbu'l-Îmân, 59.** Bâbu izâ Hemme'l-Abdu bihasenetin Kütibet ve iza Hemme biseyyietin lem Tükteb.
10. **Kitâbu'l-Îmân, 66.** Bâbu Zehâbi'l-İmani Âhire'z-Zaman.
11. **Kitâbu'l-Îmân, 72.** Bâbu Beyani'z-Zemenillezî lâ Yukbelü fihî'l-Îmân.
12. **Kitâbu'l-Îmân, 73.** Bâbu Bedî'l-Vahyi ila Rasulillahi Sallallahu Aleyhi ve Selem (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayete yer verilmektedir).
13. **Kitâbu'l-Îmân, 74.** Bâbu'l-İsrâi birasulillahi Sallallahu Aleyhi ve Selem ile's Semâvâti ve Farzu's-Salavât.

14. **Kitâbu'l-Îmân, 81.** Bâbu Ma'rifeti Tarîki'r-ru'ye.
15. **Kitâbu't-Tahâret, 2.** Bâbu Vucûbu't-Tahâreti li's-Salât.
16. **Kitâbu't-Tahâret, 7.** Bâbu'l-Îtâri fi'l-İstinşâri ve'l-İsticmâr.
17. **Kitâbu't-Tahâret, 25.** Bâbu Kerâheti Ğamsi'l-Müteveddii ve Ğayrihî... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
18. **Kitâbu't-Tahâret, 26.** Bâbu Hukmi Vulûği'l-Kelb.
19. **Kitâbu't-Tahâret, 27.** Bâbu'n-Nehyi ani'l-Bevli fi'l-Mâi'r-Râkid.
20. **Kitâbu'l-Hayz, 15.** Bâbu Vucûbi Kadâi's-Savmi alâ'l-Hâizı dâne's-Salât.
21. **Kitâbu'l-Hayz, 18.** Bâbu Cevâzi'l-İğtisâli 'Uryânen fi'l-Halveti.
22. **Kitâbu's-Salât, 8.** Bâbu Fadli'l-Ezâni ve Herbü's-Şeytân...
23. **Kitâbu's-Salât, 11.** Bâbu Vucûbi Kırâeti'l-Fatihati fi Külli Rek'atin...
24. **Kitâbu's-Salât, 16.** Bâbu't-teşehhüdi fi's-Salât
25. **Kitâbu's-Salât, 18.** Bâbu't-Tesmî' ve't-Tahmîd ve't-Te'mîn.
26. **Kitâbu's-Salât, 19.** Bâbu İ'timâmi'l-Me'mûmi bi'l-Îmâm. (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet yer almaktadır).
27. **Kitâbu's-Salât, 21.** Bâbu İstihlâfi'l-İmami izâ 'Araza lehû 'Uzrun... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 3 farklı rivayet yer almaktadır).
28. **Kitâbu's-Salât, 23.** Bâbu Tesbîhu'r-Raculi...
29. **Kitâbu's-Salât, 28.** Babu Tesviyetü's-Sufûfi ve İkâmetühâ...
30. **Kitâbu's-Salât, 35.** Bâbu'l-Kırâati fi's-Subh (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet yer almaktadır).
31. **Kitâbu's-Salât, 37.** Bâbu Emri'l-Eimmeti bitahfîfi's-Salâti...
32. **Kitâbu's-Salât, 47.** Bâbu Setreti'l-Musallî.
33. **Kitâbu'l-Mesâcid ve Mevâdi'i's-Salât, 1.** (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den rivayet edilen 2 hadis nakledilmektedir).
34. **Kitâbu'l-Mesâcid ve Mevâdi'i's-Salât, 18.** Bâbu Nehyi men Ekele Sevmen ev Besalen ev Kerasen ev Nahvehüma.
35. **Kitâbu'l-Mesâcid ve Mevâdi'i's-Salât, 22.** Bâbu Sıfatu'l-Culûs fi's-Salât.

36. **Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdri's-Salât, 29.** Bâbu İstihbâbi İtyâni's-Salâti bivekârin ve Sekinetin ve'n-Nehyü an İtyâniha Sa'yen.
37. **Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdri's-Salât, 30.** Bâbu metâ Yekûmu'n-Nâsü li's-Salâti.
38. **Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdri's-Salât, 31.** Bâbu men Edrake Rekaten mine's-Salati... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 3 farklı rivayet yer almaktadır).
39. **Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdri's-Salât, 33.** Bâbu İstihbâbi'l-İbrâdi bi'z-Zuhri fî Şiddeti'l-Harri...
40. **Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdri's-Salât, 38.** Bâbu Fadli Salâteyi's-Subhi ve'l-Asri ve'l-Muhafazatu Aleyhâ.
41. **Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdri's-Salât, 43.** Bâbu Fadli Salâti'l-Cemâati ve Beyani't-Teşdîdi fi't-Tehallüfi anhâ. (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet yer almaktadır).
42. **Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdri's-Salât, 48.** Bâbu'r-Ruhsati fi't-Tahallüfi ani'l-Cemaati bi'uzrin.
43. **Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdri's-Salât, 50.** Bâbu Fadli Salati'l-Cemaati ve İntizârî's-Salât.
44. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 2.** Bâbu Kasri's-Salât.
45. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 3.** Bâbu's-Salati fi'r-Rihâli fi'l-Matar.
46. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 16.** Bâbu Cevazi'n-Nâfileti Kâimen ve Kâ'idan...
47. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 18.** Bâbu Cami'i Salati'l-Leyli ve men Nâme anhu ev Merada.
48. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 20.** Bâbu Salati'l-Leyli Mesnâ Mesnâ ve'l-Vitru Rek'aten min Âhiri'l-Leyl.
49. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 25.** Bâbu't-Tergîbi fî Kıyâmi Ramazâne vehuve't-Terâvîh.
50. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 31.** Bâbu Emri men Ne'ase fî Salâtihi ev İsta'ceme 'aleyhi'l-Kur'ân...

51. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 32.** Bâbu'l-Emri bite'ahhüdi'l-Kur'an...
52. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 47.** Bâbu Beyâni enne'l-Kur'âne alâ Seb'ati Ehrufin ve Beyâni Ma'nâhu. (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet yer almaktadır).
53. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 52.** Bâbu lâ Tettehirû bisalâtikum Tulû'a's-Şemsi ve lâ Ğayriha.
54. **Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn, 56.** Bâbu Salâti'l-Havf.
55. **Kitâbu'l-Cumu'a, 5.** Bâbun fi's-Sâ'atilleti fi Yevmi'l-Cumu'ati.
56. **Kitâbu'l-Cumu'a, 7.** Bâbu Hidâyeti hâzihi'l-Ümmeti liyevmi'l-Cumu'ati.
57. **Kitâbu Salâti'l-İdeyn, 5.** Bâbu'r-Ruhsati fi'l-Lu'billezî lâ Ma'siyyete fihî fi Eyyâmi'l-İyd.
58. **Kitâbu'l-Cenâiz, 14.** Bâbu Tesciyeti'l-Meyyit.
59. **Kitâbu'l-Cenâiz, 16.** Bâbu'l-İsrâ' bi'l-Cenâze.
60. **Kitâbu'l-Cenâiz, 17.** Bâbu Fadli's-Salâti ala'l-Cenâzeti ve İttibâ'ihâ.
61. **Kitâbu'l-Cenâiz, 36.** Bâbu İsti'zânu'n-Nebiyyi Sallallahu aleyhi ve Selem Rabbehû 'Azze ve Celle fi Ziyâreti Kabri Ummihî.
62. **Kitâbu'z-Zekât, 1.**
63. **Kitâbu'z-Zekât, 5.** Bâbu Zekâti'l-Fıtri ale'l-Müslimîne mine't-Temri
64. **Kitâbu'z-Zekât, 12.** Bâbu'l-Hassi ale'n-Nafakati ve Tebşîri'l-Münfikı bi'l-Halef.
65. **Kitâbu'z-Zekât, 15.** Bâbu Fadli'n-Nafakati ve's-Sadakati ale'l-Ekrabîne...
66. **Kitâbu'z-Zekât, 17.** Bâbu Beyâni enne İsme's-Sadakati Yeka'u alâ Külli Nev'in...
67. **Kitâbu'z-Zekât, 27.** Bâbu mâ Enfeka'l-'Abdu min Mâli Mevlâhü.
68. **Kitâbu'z-Zekât, 28.** Bâbu men Ceme'a's-Sadakate ve A'mâle'l-Birri.
69. **Kitâbu'z-Zekât, 36.** Bâbu Kerâheti'l-Meseleti li'n-Nâs.
70. **Kitâbu'z-Zekât, 43.** Bâbu Fadli't-Taaffüfi ve's-Sabr.
71. **Kitâbu'z-Zekât, 46.** Bâbu İ'tâi men Yehâfu alâ İmânihi.

72. **Kitâbu'z-Zekât, 51.** Bâbu Tahrîmi'z-Zekâti alâ Rasûlillahi Sallallahu aleyi ve Selem ve alâ Âlihî...
73. **Kitâbu's-Sıyâm, 4.** Bâbu'ş-Şehri Yekûnu Tis'an ve 'İşrîne.
74. **Kitâbu's-Sıyâm, 14.** Bâbu Tağlîzı Tahrîmi'l-Cimâ'i fî Nehâri Ramazân ala's-Sâim...
75. **Kitâbu's-Sıyâm, 15.** Bâbu Cevâzi's-Savmi ve'l-Fıtri fî Şehri Ramazâne li'l-Müsâfiri...
76. **Kitâbu's-Sıyâm, 19.** Bâbu Savmi Yevme 'Âşûrâ'.
77. **Kitâbu's-Sıyâm, 40.** Bâbu Fadli Leyleti'l-Kadri ve'l-Hassi alâ Talebihâ...
78. **Kitâbu'l-Hacc, 8.** Bâbu Tahrîmi's-Saydi lilmuhrim.
79. **Kitâbu'l-Hacc, 9.** Bâbu mâ Yendübü li'l-Muhrimi ve Ğayrihî...
80. **Kitâbu'l-Hacc, 15.** Bâbu Cevâzi İştirâtu'l-Muhrimi et-Tehallüle bi'uzrin...
81. **Kitâbu'l-Hacc, 17.** Bâbu Beyâni Vucûhi'l-İhrâmi ve ennehû Yecûzu İfrâdü'l-Haccî...
82. **Kitâbu'l-Hacc, 31.** Bâbu Cevâzi'l-'Umreti fî Eşhûri'l-Hacc.
83. **Kitâbu'l-Hacc, 47.** Bâbu'l-İfâzati min 'Arafâte ile'l-Müzdelifete...
84. **Kitâbu'l-Hacc, 57.** Bâbu men Haleka kable'n-Nahri ev Nehara kable'r-Remyi.
85. **Kitâbu'l-Hacc, 59.** Bâbu İstihbâbi'n-Nuzûli bi'l-Mehsabi Yevme'n-Neferi ve's-Salâti bihâ. (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet nakledilmektedir).
86. **Kitâbu'l-Hacc, 65.** Bâbu Cevâzi Rukûbi'l-Bedeneti'l-Mühdâti limen İhtâce ileyhâ
87. **Kitâbu'l-Hacc, 80.** Bâbu'n-Nuzûli bimekkete li'l-Hacc...
88. **Kitâbu'l-Hacc, 85.** Bâbu Fadli'l-Medîneti ve Du'âü'n-Nebiyi...
89. **Kitâbu'l-Hacc, 94.** Bâbu Fadli's-Salâti bimescideyi'l-Mekkete ve'l-Medîne (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet nakledilmektedir).
90. **Kitâbu'l-Hacc, 95.** Bâbu lâ Teşüddü'r-Raculü illâ ilâ Selâseti Mesâcid.
91. **Kitâbu'n-Nikâh, 1.** Bâbu İstihbâbi'n-Nikâhi limen Tâkate Nefsehû...

92. **Kitâbu'n-Nikâh, 3.** Bâbu Nikâhi'l-Mut'ati ve Beyâni ennehû Ubîha sümme Nûsiha ilâ Yevmi'l-Kıyâmet.
93. **Kitâbu'n-Nikâh, 6.** Bâbu Tahrîmi'l-Hıtbeti alâ Hıtbeti Ehîhi hattâ Ye'zene ev Yetruke.
94. **Kitâbu'n-Nikâh, 7.** Bâbu Tahrîmi Nikâhi's-Şigâri ve Butlânuhû.
95. **Kitâbu'n-Nikâh, 9.** Bâbu İsti'zânî's-Seyyibi fi'n-Nikâhi bi'n-Nutki ve'l-Bikri bi's-Sukûti.
96. **Kitâbu'n-Nikâh, 10.** Bâbu Tezvîci'l-eb el-Bikre's-Sağîrate.
97. **Kitâbu'n-Nikâh, 15.** Bâbu Zevâci Zeyneb binti Caş ve Nuzûlu'l-Hicâbi ve İsbâtu Velîmeti'l-Arus.
98. **Kitâbu'n-Nikâh, 16.** Bâbu'l-Emri biicâbeti'd-Dâ'î ilâ Da'vetin (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet nakledilmektedir).
99. **Kitâbu'n-Nikâh, 17.** Bâbu lâ Tehillu'l-Mutallakâtü Selâsen limutallikihâ hattâ Tenkiha Zevcen Ğayrahâ...
100. **Kitâbu'r-Radâ', 2.** Bâbu Tahrîmi'r-Radâ'ati min Mâi'l-Fahli.
101. **Kitâbu'r-Radâ', 10.** Bâbu el-Veledü li'l-Firâşi ve Tevekki's-Şübehât (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 farklı rivayet nakledilmektedir).
102. **Kitâbu'r-Radâ', 11.** Bâbu'l-'Ameli biilhâki'l-Kâifi'l-Veled.
103. **Kitâbu'r-Radâ', 19.** Bâbu levlâ Havvâü lem Tehun Ünsâ Zevcehâ ed-Dehra.
104. **Kitâbu't-Talâk, 2.** Bâbu Talâki's-selâs.
105. **Kitâbu't-Talâk, 5.** Bâbun fi'l-İblâi ve İ'tizâli'n-Nisâi (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
106. **Kitâbu't-Talâk, 6.** Bâbu el-Mutallakatü Selâsen lâ Nafakate lehâ.
107. **Kitâbu'l-Li'ân, 1.**
108. **Kitâbu'l-Buyû', 6.** Bâbu Tahrîmi'l-Bey'i'l-Hâdiri li'l-Bâdî.
109. **Kitâbu'l-Buyû', 7.** Bâbu Hükmi Bey'i'l-Musırrât.

110. **Kitâbu'l-Buyû', 8.** Bâbu Butlâni Bey'î'l-Mebî'i kable'l-Kabz (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
111. **Kitâbu'l-Buyû', 21.** Bâbu el-erdu Tumnehu.
112. **Kitâbu'l-Müsâkât, 7.** Bâbu Tahrîmi Matallu'l-Ğaniyyi...
113. **Kitâbu'l-Müsâkât, 9.** Bâbu Tahrîmi Semeni'l-Kelbi ve Halvânü'l-Kâhini ve Mihru'l-Bağiiyi ve'n-Nehyu an Bey'î's-Sennûr.
114. **Kitâbu'l-Müsâkât, 10.** Bâbu'l-Emri bikatli'l-Kilâbi ve Beyânu...
115. **Kitâbu'l-Müsâkât, 11.** Bâbu Hillu Ücreti'l-Hacemât.
116. **Kitâbu'l-Müsâkât, 29.** Bâbu Ğarazi'l-Haşebi fî Cidâri'l-Câr.
117. **Kitâbu'l-Ferâiz, 2.** Bâbu Elhikû el-Ferâiza biehlîhâ femâ Bekiye...
118. **Kitâbu'l-Ferâiz, 5.** Bâbu men Terake Mâlen felverasetuhû...
119. **Kitâbu'l-Hibât, 1.** Bâbu Kerâheti Şirâi'l-İnsâni mâ Tesaddeka...
120. **Kitâbu'l-Hibât, 3.** Bâbu Kerâheti Tafdîli Ba'dî'l-Evlâdi fî'l-Hibeti.
121. **Kitâbu'l-Hibât, 5.** Bâbu'l-Umrâ.
122. **Kitabu'l-Vasiyye, 1.**
123. **Kitabu'l-Vasiyye, 3.** Bâbu'l-Vasiyyeti bi's-Sülûs.
124. **Kitabu'l-Vasiyye, 6.** Bâbu Terki'l-Vasiyyeti limen leyse lehû Şeyün Yûsâ fîhi.
125. **Kitabu'n-Nezr, 1.** Bâbu'l-Emri bikadâi'n-Nezr.
126. **Kitabu'l-Eymân, 1.** Bâbu'n-Nehyi ani'l-Halefî biğayrillâhi Teâla.
127. **Kitabu'l-Eymân, 2.** Bâbu men Hallefe bi'l-lâti ve'l-'Uzzâ felyekul lâ İlâhe İllallâh.
128. **Kitabu'l-Eymân, 5.** Bâbu'l-İstisnâi.
129. **Kitabu'l-Eymân, 6.** Bâbu'n-Nehyi 'ani'l-İsrâri ale'l-Yemîni fîmâ Yete'ezzâ bihî...
130. **Kitabu'l-Eymân, 7.** Bâbu Nezri'l-Kâfiri ve mâ Yef'alû fîhi izâ Esleme.
131. **Kitabu'l-Eymân, 11.** Bâbu Sevâbi'l-'Abdî ve Ecrihî izâ Nasaha liseyyidihî ve Ahsene 'İbâdetallâhi.

132. **Kitabu'l-Eymân, 12.** Bâbu men A'taka Şirken lehû fi 'Abdin.
133. **Kitâbu'l-Kasâme, 3.** Bâbu Subûti'l-Kısâsi fi'l-Katli bi'l-Hucri ve Ğayrihî...
134. **Kitâbu'l-Kasâme, 11.** Bâbu Diyeti'l-Cenîni ve Vucûbu'd-Diyeti fi Katli'l-Hata'î...
135. **Kitabu'l-Hudûd, 1.** Bâbu Haddi's-Sirkati ve Nisâbuhâ.
136. **Kitabu'l-Hudûd, 5.** Bâbu men İ'terafe alâ Nefsihî bi'z-Zinâ (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
137. **Kitabu'l-Hudûd, 6.** Bâbu Recmi'l-Yahûdi Ehli'z-Zimmeti fi'z-Zinâ.
138. **Kitabu'l-Hudûd, 11.** Bâbu'l-Hudûdi Keffârâtün liehlihâ.
139. **Kitâbu'l-Akdiyye, 3.** Bâbu'l-Hukmu bi'z-Zâhiri...
140. **Kitâbu'l-Akdiyye, 4.** Bâbu Kadiyyeti Hind.
141. **Kitâbu'l-Akdiyye, 11.** Bâbu İstihbâbi İslâhi'l-Hâkimi beyne'l-Hasmeyn.
142. **Kitâbu'l-Lukata, 3.** Bâbu Tahrîmi Halebi'l-Mâşiyeti biğayri İzni Mâlikihî.
143. **Kitâbu'l-Cihâd, 6.** Bâbu Cevâzi'l-Hudâ'u fi'l-Harb.
144. **Kitâbu'l-Cihâd, 10.** Bâbu Cevâzi Katli'n-Nisâi ve's-Sıbyânî fi'l-Beyâtî Te'ammede.
145. **Kitâbu'l-Cihâd, 12.** Bâbu Tahlîli'l-Ğanâimi lihazihî'l-Ümmeti Hâssaten.
146. **Kitâbu'l-Cihâd, 16.** Bâbu Hukmi'l-Fey. (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 3 rivayet nakledilmektedir).
147. **Kitâbu'l-Cihâd, 17.** Bâbu Kavli'n-Nebiyyi lâ Nüverrisü mâ Tereknâ fehüve Sadakatün.
148. **Kitâbu'l-Cihâd, 27.** Bâbu Kitâbi'n-Nebiyyi Sallallahu aleyhi ve Selem ilâ Herakl Yed'ûhu ile'l-İslâm.
149. **Kitâbu'l-Cihâd, 29.** Bâbun fi Kazveti Huneyn.

150. **Kitâbu'l-Cihâd, 39.** Bâbu İştidâdi Ğadabillâhi alâ men Katelehû Rasûlullah.
151. **Kitâbu'l-Cihâd, 41.** Bâbun fî Du'âi'n-Nebiyyi Sallallâhü aleyhi ve Sellem, ve Sabrihî alâ Eze'l-Münâfikîn.
152. **Kitabu'l-İmâret, 1.** Bâbu en-Nâsü Tebe'un likureyşin ve'l-Hilâfeti fî Kureyş.
153. **Kitabu'l-İmâret, 2.** Bâbu'l-İstihlâf ve Terkihî.
154. **Kitabu'l-İmâret, 7.** Bâbu Tahrîmi Hedâya'l-'Ummâl.
155. **Kitabu'l-İmâret, 8.** Bâbu Vucûbi Tâ'ati'l-Ümerâi Ma'siyyetün ve Tahrîmihâ fî'l-Ma'siyyeti.
156. **Kitabu'l-İmâret, 28.** Bâbu Fadli'l-Cihâdi ve'l-Hurûci fî Sebîlillâh.
157. **Kitabu'l-İmâret, 34.** Bâbu Fadli'l-Cihâdi ve'r-Ribât.
158. **Kitabu'l-İmâret, 35.** Bâbu Beyâni'r-Raculeyni Yaktulu Ehadühüma'l-Âhare Yedhulâni'-Cennete.
159. **Kitâbu's-Sayd, 3.** Bâbu Tahrîmi Ekli Külli zî Nâbin...
160. **Kitâbu's-Sayd, 5.** Bâbu Tahrîmi Ekli Lahmi'l-Hamri'l-İnsiyyeti.
161. **Kitâbu's-Sayd, 7.** Bâbu İbâhatu'd-Dabb.
162. **Kitâbu'l-Edâhî, 5.** Bâbu Beyâni mâ Kâne mine'n-Nehyi an Ekli Luhûmi'l-Edâhî...(Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
163. **Kitâbu'l-Edâhî, 6.** Bâbu'l-Fere'u ve'l-'Atîreti.
164. **Kitâbu'l-Eşribe, 7.** Bâbu Beyâni enne Ekli Müskiri Hamrun ve enne Ekli'l-Hamru Harâmun.
165. **Kitâbu'l-Eşribe, 13.** Bâbu Âdâbi't-Ta'âmi ve's-Şarâbi ve Ahkâmihimâ.
166. **Kitâbu'l-Eşribe, 21.** Bâbu Cevâzi Ekli'l-Mîrkı ve İstihbâbu Ekli'l-Yaktîni ve İsâri Ehli'l-Mâidetî...
167. **Kitâbu'l-Eşribe, 34.** Bâbu el-Mü'minu Ye'külü fî Ma'yin Vâhidin ve'l-Küffâru fî Seb'ati Em'âin.

168. **Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zînet, 4.** Bâbu'n-Nehyi an Lübsi'r-Raculi es-Sevbe'l-Mu'sife.
169. **Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zînet, 6.** Bâbu't-Tevâzu'u fi'l-Lübsi ve'l-İktisâru ale'l- Ğalîzı...
170. **Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zînet, 10.** Bâbu Tahrîmi't-Tebehtûri fi'l-Meşyi me'a İ'câbihî Siyâbehû.
171. **Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zînet, 22.** Bâbu fi İbâhati'l-İstilkâi ve Vad'u İhde'r- Ricleyni ale'l-Uhrâ.
172. **Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zînet, 26.** Bâbu Tahrîmi Tasvîri Sûreti'l-Hayevânî ve Tahrîmi... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
173. **Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zînet, 31.** Bâbu Kerâheti'l-Kaz'.
174. **Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zînet, 33.** Bâbu Tahrîmi Fi'li'l-Vâsileti ve'l-Müstevsileti ve'l-Vâşimetri ve'l-Müstevşime...
175. **Kitâbu'l-Âdâb, 4.** Bâbu Tahrîmi't-Tesemmî bimilki'l-Emlâki ve bimilki'l- Mulûk.
176. **Kitâbu'l-Âdâb, 9.** Bâbu Tahrîmi'n-Nazari fi Beyti Ğayrihî.
177. **Kitâbu's-Selâm, 3.** Bâbu min Hakki'l-Müslimi li'l-Müslimi Reddu's-Selâm.
178. **Kitâbu's-Selâm, 4.** Bâbu'n-Nehyi an İbtidâi Ehli'l-Kitâbi bi's-Selâm ve Keyfe Yeruddu aleyhim.
179. **Kitâbu's-Selâm, 9.** Bâbu Beyânî ennehû Yüstehabbu limen Ruiye Hâliyen bi imraetin...
180. **Kitâbu's-Selâm, 11.** Bâbu Tahrîmi İkâmeti'l-İnsânî min Mevdi'ihî'l-Mübâhillezî Sebeka ileyhi...
181. **Kitâbu's-Selâm, 13.** Bâbu Men'i'l-Muhammesi mine'd-Duhûli ale'n-Nisâi'l-Ecânibi.
182. **Kitâbu's-Selâm, 16.** Bâbu't-Tıbb ve'l-Meraz ve'r-Ruky.

183. **Kitâbu's-Selâm, 20.** Bâbu Rukyati'l-Merîdî bi'l-Mu'avvizâti ve'n-Nefesi.
184. **Kitâbu's-Selâm, 29.** Bâbu't-Tedâvî bi'l-Habbeti's-Sevdâi.
185. **Kitâbu's-Selâm, 32.** Bâbu't-Tâ'ûni ve't-Tayrati ve'l-Kehâneti ve Nahvihâ (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
186. **Kitâbu's-Selâm, 34.** Bâbu't-Tayrati ve'l-Fa'li mâ Yekûnu fîhi mine's-uûm.
187. **Kitâbu's-Selâm, 35.** Bâbu Tahrîmi'l-Kehâneti ve İtyâni'l-Kihân (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
188. **Kitâbu's-Selâm, 37.** Bâbu Katli'l-Hayyâti ve Nahvihâ.
189. **Kitâbu's-Selâm, 38.** Bâbu İstihbâbi Katli'l-Vezğ.
190. **Kitâbu's-Selâm, 39.** Bâbu'n-Nehyi an Katli'n-Neml.
191. **Kitâbu's-Selâm, 40.** Bâbu Tahrîmi Katli'l-Hirreti.
192. **Kitabu'l-Elfâz mine'l-Edeb, 1.** Bâbu'n-Nehyi an Sebbi'd- Dehr.
193. **Kitabu'l-Elfâz mine'l-Edeb, 2.** Bâbu Kerâheti Tesmiyeti'l-'Inebi... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
194. **Kitabu'l-Elfâz mine'l-Edebi ve Ğayrihâ, 3.** Bâbu Hukmi İtlâki Lafzati'l- 'Abdi ve'l-Emeti ve'l-Mevlâ ve's-Seyyid.
195. **Kitabu'r-Ru'yâ, 1.** (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 5 rivayet nakledilmektedir).
196. **Kitabu'r-Ru'yâ, 5.** Bâbu Ru'ya'n-Nebiyyi Sallallâhu aleyhi ve Sellem.
197. **Kitâbu'l-Fedâil, 4.** Bâbu Tevekkühî alellâhi Teâlâ ve 'İsmetullâhi Teâlâ lehû mine'n-Nâsi.
198. **Kitâbu'l-Fedâil, 6.** Bâbu Şefkatuhû Sallallâhu aleyhi ve Selem alâ Ümmetihî ve Mübâlağatuhû...
199. **Kitâbu'l-Fedâil, 7.** Bâbu Zikri Kevnihî Sallallâhu aleyhi ve Sellem Hâteme'n-Nebiyyîn.

200. **Kitâbu'l-Fedâil, 12.** Bâbu Kâne'n-Nebiyu Sallallâhu aleyhi ve Sellem Ecvede'n-Nâsi bi'l-Hayri mine'r-Rîhi'l-Murseleti.
201. **Kitâbu'l-Fedâil, 15.** Bâbu Rahmetuhû es-Sıbyâne ve'l-'İyâle ve Tevâdu'u hüve Fazlu zâlike.
202. **Kitâbu'l-Fedâil, 34.** Bâbun fî Esmâihî Sallallâhu aleyhi ve Sellem.
203. **Kitâbu'l-Fedâil, 37.** Bâbu Tevkîrihî Sallallâhu aleyhi ve Sellem ve Terki İksâri Suâlihî... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 3 rivayet nakledilmektedir).
204. **Kitâbu'l-Fedâil, 39.** Bâbu Fazli'n-Nazari ileyhi Sallallâhu aleyhi ve Sellem ve Temennîhi.
205. **Kitâbu'l-Fedâil, 40.** Bâbu Fedâili 'Îsâ aleyhi's-Selâm (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 3 rivayet nakledilmektedir).
206. **Kitâbu'l-Fedâil, 42.** Bâbu min Fedâili Mûsâ aleyhi's-Selâm (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 3 rivayet nakledilmektedir).
207. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 12.** Bâbu Fedâili Hadîcete Ümmi'l-Mü'minîn Radiyallâhu anhâ (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
208. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 26.** Bâbu min Fedâili Abdillâh bin 'Amr
209. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 31.** Bâbu min Fedâili Abdillâh bin Ömer
210. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 34.** Bâbu Fedâili Hassân bin Sâbit Radiyallahu anhü.
211. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 35.** Bâbu min Fedâili Ebî Hüreyre ed-Devsî.
212. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 49.** Bâbu min Fedâili Nisâi Kureyş (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).
213. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 53.** Bâbu Kavli'n-Nebiyi Sallallâhu aleyhi ve Sellem "lâ Te'tî Mietü Senetin ve ale'l-Erdi Nefsün...
214. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 59.** Bâbu Fadli Fâris.
215. **Kitâbu Fedâili's-Sahâbe, 60.** Bâbu Kavluhû "en-Nâsü keibli Mietin lâ Tecidü fihâ Râhiletün.

216. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 6.** Bâbu Sılati'r-Rahmi ve Tahrîmi Katî'atihâ
217. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 7.** Bâbu Tahrîmi't-Tehâsüdi ve't-Tebâğudi ve't-Tedâbü.
218. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 8.** Bâbu Tahrîmi'l-Hicri Fevka Selâsin bilâ 'Uzrin Şer'iiyyin.
219. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 17.** Bâbu Nasri'l-Ehi Zâlimen ev Mazlûmen.
220. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 23.** Bâbu Müdârâti men Yütttekâ Fahşehû.
221. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 25.** Bâbu'n-Nehyi an La'ni'd-Devâbbi ve Ğayrihâ.
222. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 28.** Bâbu Tahrîmi'l-Kizbi ve Beyâni'l-Mübâhi minhu.
223. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 31.** Bâbu Fazli men Yemlikü Nefsehû sümme'l-Ğadabu ve bieyyi Şeyin Yüzhibu'l-Ğadabe.
224. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 36.** Bâbu'n-Nehyi ani'l-İşâreti bi's-Silâhi ilâ Müslimin.
225. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 38.** Bâbu Tahrîmi Ta'zîbi'l-Hirreti ve Nahvihâ mine'l-Hayevânillezî lâ Ye'zû.
226. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 47.** Bâbu Fadli'l-İhsâni ile'l-Benât.
227. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 48.** Bâbu Fadli men Yemûtu lehû Veledun feyahtesibuhû
228. **Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 51.** Bâbu el-Mer'û Me'a men Ehabbe.
229. **Kitâbu'l-Kader, 2.** Bâbu Huccâci Âdeme ve Mûsâ aleyhime's-Selâm.
230. **Kitâbu'l-Kader, 5.** Bâbu Kaderi alâ İbni Âdeme Hazzuhû mine'z-Zinâ ve Ğayrihî.

231. **Kitâbu'l-Kader, 6.** Bâbu Ma'nâ Küllü Mevlûdin Yûledü ale'l-Fıtrati... (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 3 rivayet nakledilmektedir).
232. **Kitâbu'l-İlm, 5.** Bâbu Raf'u'l-İlmi ve Kabzihî ve Zuhûru'l-Cehli ve'l-Fiteni fî Âhiri'z-Zemân.
233. **Kitabu'z-Zikr ve'd-Du'â ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr, 1.** Bâbu'l-Hassi alâ Zikrillâhi Teâlâ.
234. **Kitabu'z-Zikr ve'd-Du'â ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr, 2.** Bâbun fî Esmâillâhi Teâlâ ve Fadli men Ehsâhâ.
235. **Kitabu'z-Zikr ve'd-Du'â ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr, 4.** Bâbu Temennâ Kerâheti'l-Mevti lidurrin Nezele bihî.
236. **Kitabu't-Tevbe, 1.** Bâbu fî'l-Haddı ale't-Tevbeti ve'l-Ferahi bihâ.
237. **Kitabu't-Tevbe, 2.** Bâbu Sukûti'z-Zunûbi bi'l-İstiğfâri ve't-Tevbeti.
238. **Kitabu't-Tevbe, 4.** Bâbun fî Se'ati Rahmetillâhi Teâlâ ve ennehâ Sebekat Ğadabuhû.
239. **Kitabu't-Tevbe, 10.** Bâbun fî Hadîsi'l-İfki ve Kabûli Tevbeti'l-Kâzifi
240. **Kitâbu Sıfati'l-Kıyâmeti ve'l-Cenneti ve'n-Nâr, 9.** Bâbu İnşikâki'l-Kamer.
241. **Kitâbu Sıfati'l-Kıyâmeti ve'l-Cenneti ve'n-Nâr, 15.** Bâbu Meselü'l-Mü'mini kezzer'i ve Meselü'l-Kâfiri Keşeceri'l-Erezi.
242. **Kitâbu'l-Cenneti ve Sıfati Na'imihâ ve Ehlihâ, 8.** Bâbun fî Sıfâti'l-Cenneti ve Ehlihâ ve Tesbîhihim fihâ Bükragen ve 'Aşiiyen.
243. **Kitâbu'l-Cenneti ve Sıfati Na'imihâ ve Ehlihâ, 12.** Babu Yedhulu'l-Cennete Akvâmün Ef'idetühüm Misle Ef'ideti't-Tayr.
244. **Kitâbu'l-Cenneti ve Sıfati Na'imihâ ve Ehlihâ, 13.** Babun fî Şiddeti Harri Nâri Cehenneme ve ba'de Ka'rihâ ve mâ Te'huzu mine'l-Mu'azzebîn.
245. **Kitâbu'l-Cenneti ve Sıfati Na'imihâ ve Ehlihâ, 14.** Babu en-Nâru Yedhuluha'l-Cebbârüne ve'l-Cennetü Yedhuluha'd-Du'afâ (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den yapılan 2 rivayet nakledilmektedir).

246. **Kitâbu'l-Cenneti ve Sıfati Na'imihâ ve Ehlihâ, 18.** Babu 'Arzi Mak'adi'l-Meyyiti mine'l-Cenneti ev en-Nâri aleyhi ve İsbâtu 'Azâbi'l-Kabri ve't-Te'avvüzü minhu.
247. **Kitâbu'l-Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'at, 3.** Babu Nuzûlî'l-Fiteni kemevâkı'î'l-Katr.
248. **Kitâbu'l-Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'at, 4.** Babu izâ Tevâcehe'l-Müslimânî biseyfihimâ (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den rivayet edilen 2 hadis nakledilmektedir).
249. **Kitâbu'l-Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'at, 17.** Babu lâ Tekûmu's-Sâ'atü hattâ Ta'bude...
250. **Kitâbu'l-Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'at, 18.** Babu lâ Tekûmu's-Sâ'atü hattâ Yemurru'r- Raculü bikabri'r- Raculi feyetemennâ enYekûne Mekâne'l-Meyyiti mine'l-Belâi (Aynı bab başlığı altında Ma'mer'den rivayet edilen 2 hadis nakledilmektedir).
251. **Kitâbu'l-Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'at, 19.** Babu Zikri İbni Sayyâd.
252. **Kitâbu'l-Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'at, 28.** Babu mâ beyne'n-Nefhateyn.
253. **Kitâbu'z-Zühhd ve'r-Rekâik 1.**
254. **Kitâbu'z-Zühhd ve'r-Rekâik, 11.** Babun fî Ehâdîsin Müteferrika.

255. **Kitabu't-Tefsîr**

ÖZGEÇMİŞ**KİŞİSEL BİLGİLER**

Adı soyadı : Abdullah SADIKER
Doğum Yeri ve Tarihi : Kahramanmaraş – 01.07.1975
Medeni Durumu : Evli
Telefon : ev: 341 55 59
Adres : Sofulu Beldesi, Orhangazi Mah., Adnan Kahveci
Bulvarı, No: 3/1 YÜREĞİR/ADANA

EĞİTİM DURUMU

1999-2003 Yüksek Lisans, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
1995-1999 Lisans, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa.
1989-1992 Lise, İbrahim Çalık Lisesi, Kahramanmaraş.

Yabancı Dil: İngilizce, Arapça.